

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE – 14. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse.

Billederne på omslaget:

Forsiden: Gravsten i Ephraim, Utah.

Bagsiden: Bagermester Didriksens lavstegn efter bombardementet i maj 1945.

Kaptajn Niels Adolf Kofoed bar denne hue i Bornholms Væbning 1880.

Perlekæde, tilhørende en fornem frue fra Grødby.

Altertavle fra »Bethania«, Aakirkeby.

Udgivet 2000.

ISBN 87-87042-11-8 · ISSN 0084-7976

Burgundia tryk, Rønne.

FORORD

Jeg har hermed fornøjelsen at kunne præsentere årets nummer af *Bornholmske Samlinger*, der rummer flg.:

I den første artikel fortæller **Birte Nørregaard Pedersen** historien om "Bager-dynastiet" Didriksen i Rønne – et spændende mix af erhvervs- og slægtshistorie.

Der næst redegør **J. Chr. Skaarup** for de bornholmske soldaters uniformer gennem de sidste ca. 250 år.

I den tredje artikel beskriver **Lene H. Lutz** en rigt udstyret jernaldergrav fra Grødby, hvis "beboer" uden tvivl har været en særdeles fornem frue.

Henning Benders artikel handler om den relativt store udvandring fra Bornholm til især USA i perioden 1868-1904: Hvorfor folk udvandrede, hvordan de kom over "Dammen", og hvor de bosatte sig.

Gunhild Pedersens mundtlige erindringer, nedfældet af **Birgitte B. Marcussen**, er en beretning om en svunden tid – præget af landbosamfundets hårde levevilkår.

I den sidste artikel beretter **Rune Söderlund** om den svenske prædikant C. O. Rosenius og hans betydning for det religiøse liv på Bornholm i 1800-tallet.

Foruden ovennævnte artikler vil man som sædvanligt kunne finde en oversigt over litteratur om Bornholm, indgået i Bornholms Centralbibliotek 1999-2000, samt andre "faste punkter".

Jeg ønsker hermed alle vore læsere rigtig god fornøjelse!

P.S.! I øvrigt afholdes Bornholms historiske Samfunds årlige sommerkursus som sædvanligt den sidste lørdag i juli (år 2001).

Rønne, d. 1.9. 2000,

Henning S. Andersen
Redaktør

Indhold

Henning S. Andersen

Forord 5

Birte Nørregaard Pedersen

Bagerdynastiet Didriksen i Rønne 9

Jens Christian Skaarup

Den militære uniformering på Bornholm 57

Lene Heidemann Lutz

En fornem frue fra Grødby 77

Henning Bender

Bornholmsk udvandring 1868-1904 103

Gunhild Pedersen & Birgitte Borgen Marcussen

Enj plântepajas histårja 125

Rune Söderlund

Svensk evangelisk væckelse på Bornholm 143

Ebbe Gert Rasmussen

Bornholms historiske Samfund 1999-2000: Formandsberetning 155

Niels Foght Hansen

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1999-2000 159

Liste over publikationer fra Bornholms historiske Samfund 165

Love for Bornholms historiske Samfund 171

Forfatternes navne og adresser 172

Bestyrelsens navne og adresser 173

Bagerdynastiet Didriksen i Rønne

Af Birte Nørregaard Pedersen

Den første maj 1997 døde min tante, Magda Didriksen, 87 år gammel. Hun var enke efter min farbror, bagermester Carl Johan Didriksen. Da hendes datter og svigersøn, Karen og Knud Kisling, skruede navnepladen af hendes dør til lejligheden i Snellemark 43 i Rønne, var en epoke, der strakte sig over 173 år, definitivt slut.

Da hendes ældgamle pengeskab, som vistnok i tidernes morgen havde tilhørt min farfar, Andreas Didriksen, blev åbnet, åbenbares en omfattende samling private papirer, samlet af Andreas Didriksen og omhandlende store og små begivenheder både i hans eget og i de to forudgående generationers liv.

Min kusine Karen mente ikke, at hun selv havde lyst eller tålmodighed til at beskæftige sig med de gamle papirer. Derfor overlod hun dem storsindet til mig med et underforstået vink om, at "det kunne der nok skrives noget om"; og det er så det, jeg forsøger på i det følgende – forhåbentlig til oplysning og glæde for nulevende og fremtidige efterkommere af dynastiet Didriksen i Nygade.

En gyde uden navn i Østre Kvarter.

Havde man dengang, som nu om stunder, opereret med postadresser, havde adressen været Storegade i Rønne. Men postadresser var et ukendt fænomen, og skulle man endelig forklare, hvor den lå, den smalle gyde uden navn, så blev det til "Østre Kvarter, Storegades østre Side."

I daglig tale kaldtes gyden kort og godt Apotekerstræde efter apoteket, som lå i gydens sydlige side, helt nede ved Storegade. Skulle man ind i gyden, måtte man igennem en port i en længe, der hørte til den

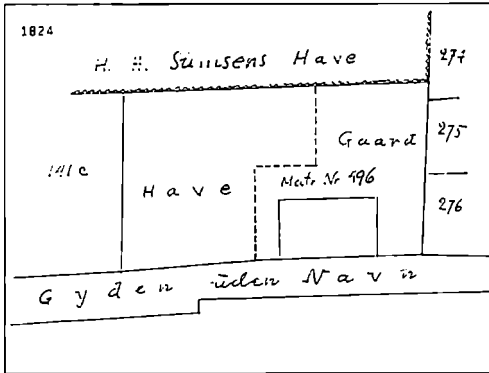
gård, der lå på den nordre side af gyden; og i den modsatte ende, oppe ved det nordre byled, var der en smal passage, som førte ud til Antoniestræde og den store plads, som senere skulle blive til Store Torv. Næsten helt oppe ved denne passage, i gydens nordlige side, lå indtil 1811 slagter Søren Jørgensens ret anselige, men temmelig forfaldne ejendom, matrikel nr. 142.

I 1811 solgte Jørgensen ejendommen til skipper og købmand Hans Jensen Munch, som over en periode af et par år rev alle ejendommens bygninger ned og genbrugte anvendeligt byggemateriale på sin ejendom på det nordlige hjørne af nuværende Lille Torv og Staalegade.

Derefter henlå grunden matrikel nr. 142 som en have, der udlejedes til den sindssyge københavnske læge Frederik Vilhelm Peter Fabricius, der på grund af rabiate politiske synspunkter i 1777 var blevet forvist til Christiansø af kongen. Senere fik han dog tilladelse til at tage ophold i Rønne.

Fabricius døde i 1817, og det er uvist, hvem der lejede grunden efter ham. Men da ejeren, købmand Munch, døde i 1824, blev grunden, der nu kaldtes "Sjeles Hauge", solgt til tømmermand Jens Albrechtsen Lunds enke, Karen, som havde begravet ægtemanden den 24. december 1823. Hun opførte et nyt hus til beboelse, bestående af 5 fag egebindingsværk, dels murede dels klinede vægge, tegltag, indrettet med stuer, køkken og kamre, en skorsten og en jernkakkellovn. Ejendommen, der stod færdig i september 1824, fik ved den lejlighed nyt matrikel nr. 496.

I 1840 beklagede beboerne sig til bystyret over den elendige brorlægning i Nygade (!), der for længst var ført igennem både til Storegade og Store Torv og således havde

Matrikelkort over ejendommen matr. nr. 496 i 1824.

ændret status fra delvis lukket gyde til hovedfærdselsåre mellem torvet og havnen.

Karen Albrechtsen kom kun til at bo i sit nye hus i 8 år. I oktober 1832 døde hun, og hendes datter, Ane Cathrine, f. 1810, arvede ejendommen i Nygade.

Kællingebrød i Larsegade

Unge Ane Cathrine blev i 1834 gift med den unge snedker, senere bager Peter Didriksen, hvis aner gennem en lang anerække førte tilbage til Lille Loftsgård i Aaker.

For at kunne holde styr på alle Didrikker og Peter, har det været nødvendigt at forsyne dem med numre ligesom konger, kejser og paver.

- Didrik (1.) Pedersen nævnes 1689 at eje og bebo Lille Loftsgård i Aaker. I 1691 overgik gården til hans søn:
- Peder (1.) Didriksen, og hans søn:
- Didrik (2.) Pedersen, født 1696, overtog gården. Han blev begravet 27-9-1775, og gården gik videre til hans søn:
- Peder (2.) Didriksen, født 1740. Gift med Karen Pedersdatter (datter af Peder Esbensen, Julegård, Bodilsker). Købte sene-

re Tyskegård i Pedersker og Bukkegård i Aaker. Døde 27-1-1823. Hans søn:

- Didrik (3.) Pedersen, født på Tyskegård 1769, viet i Rønne Kirke 2-5-1810 til Ane Kirstine Michaelsdatter Hammer, nævnes 1811 som snedker i Rønne. Boede 20-12-1817 i Larsegade matr. nr. 122 (nyere nr. 157). Død 16-2-1842. Hans søn:
- Peter (3.) Didriksen, døbt i Rønne Kirke 30-9-1810, viet i Rønne Kirke 13-6-1834 til Ane Cathrine Albrechtsen Lund. Lærte nok snedkeri hos faderen, men blev senere bager, bagermester og borgerrepræsentant. Død 1858. Hans søn:
- Didrik (4.) Peter Didriksen, født 30-10-1842 i Rønne, viet 22-7-1864 i Vestermarie Kirke til Thora Marie Jacobine Petrea Kofoed (født 10-1-1841, død 24-1-1919). Bagermester, medlem af byrådet. Død 1890. Deres børn:
- Peter (4.) Didriksen, født 5-3-1871, snedker, postbud.
- Carl Didriksen, født 2-10-1875, telegrafist, telegrafkontrollør.
- Andreas Didriksen, født 3-4-1879, bager. Viet på Københavns Raadhus 20-9-1901 til Bertha Kristine Jessen. (Født 29-12-1875 i Slæbæk ved Svendborg, død i Rønne 18-10-1943). Andreas og Kristine Didriksens børn:
- Peter (5.) Didriksen, født i København 3-12-1901, smed, bagermester i Storegade i Rønne.
- Carl Johan Didriksen, født i Rønne 8-6-1903, bagermester i Snellemark i Rønne.
- Johannes André Didriksen, født i Rønne 4-6-1906, modehandler.
- Karen Margrethe Didriksen, født i Rønne 22-4-1914, gift med frugthandler Aage Stange.

Ane Cathrines Peter var, som det fremgår af anerækken, søn af Didrik (3.) Pedersen. Denne Didrik var oprindeligt snedker, boende i Larsegade, matr. nr. 122, sammen med hustruen Ane Kirstine Michælsdatter Hammer og deres fire børn, Peter (3.), født 1810, Hans, født 1813, Mikael, født 1815, og Gjertrud Kirstine, født 1823. Huset står der endnu og har postadressen Larsegade 18. I dag er der keramikværksted i ejendommen.

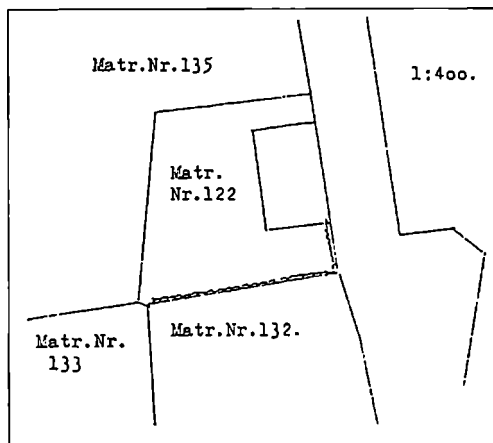
I 1832 fandt Didrik (3.) ud af, at det ville være en god fidus at bygge en bagerovn og supplere snedkeriet med lidt bagerivirk-somhed. Derfor byggede han nogle ekstra fag til den nordlige ende af huset og indrettede et bageri med muret bagerovn.

Om der overhovedet har været fremstillet brød til salg af Didrik og hans familie vides ikke, men i givet fald har udbudet af brødsorter næppe været særlig varieret, og kvarterets madammer har sandsynligvis betænkt sig på at bruge penge på noget så ekstravagant som købebrød. Den gode nye ovn har nok i vid udstrækning været brugt til bagning af det, som i bagerfaget kaldes kællingebrød, d.v.s. konernes egne deje, lagt hjemme på køkkenbordet og derefter bragt til bageren, hvor det for en beskedent betaling blev bagt til brød i ovnen, som jo alligevel var varm.

Gamle Didrik Pedersen, der nu kaldtes bager, praktiserede sandsynligvis også stadig snedkerhåndværket, som også sønnen Peter (3.) Didriksen var oplært i. Men Peter og den yngre broder Hans (som havde lært skrædderfaget) så fidusen i bagerfaget og havde visse planer.

Didrik (3.) Pedersen døde 16-2-1842. På det tidspunkt var unge Peter (3.) og Ane Cathrine for længst flyttet til Nygade-ejendommen, som Ane Cathrine havde arvet efter moderen.

Ved folketællingen 1. februar 1840 står familien opført som Peter Didriksen, 30 Aar, gift, Snedker. Ane Kathrine Didrich-

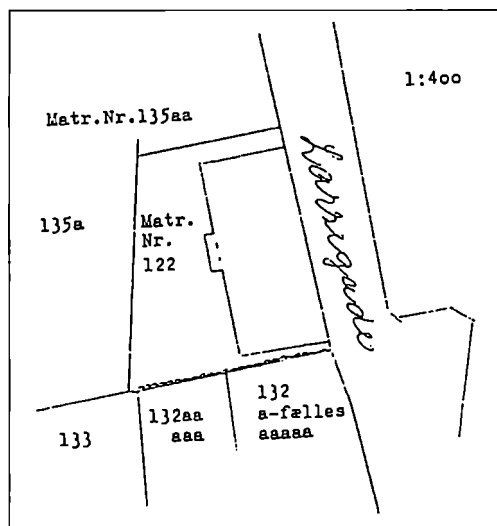
Matrikelkort over ejendommen matr. nr. 122 i 1818.

sen, 30 Aar, gift, hans Kone. Karen Didriksen, 5 år, ugift, deres Datter.

Ved samme folketælling finder vi Peters yngre bror Hans i Vestre Kvarter, matr. nr. 298, beliggende Østergade, i dag nr. 10. Familien står opført således: Hans Didriksen, 27 Aar, gift, Bager. Juliane Marie Jensen, 27 Aar, gift, hans Kone. Hans Peter Didriksen, 6 Aar, Søn. Anders Didriksen, 4 Aar, Søn. Mikael Julius Didriksen, 1 Aar, Søn. B. Stine Hansen, 21 Aar, ugift Tjenestepige.

Tilbage i Larsegade var efter Didriks død i 1842 hans enke, 59årige Ane Kirstine Michælsdatter Hammer, datteren Gjertrud og muligvis sønnen Mikael. Husstanden udvidedes dog ret hurtigt. Ved folketællingen 1845 møder vi på matr. nr. 122, Søndre Kvarter: Ane C. Didriksen, 62 Aar, Enke, født i København, Bageri. Ole Henrichsen, 41 Aar, gift, født i Rønne, Skomager. Gjertrud C. Henriksen, 22 Aar, gift, født i Rønne, hans Kone. Andreas Henriksen, 2 Aar, født i Rønne, deres Barn. Karen M. Dahl, 22 Aar, ugift, født i Rønne, Tjenestepige. Kirstine Svendsen, 29 Aar, ugift, født i Aaker, Tjenestepige.

Gjertrud har altså cirka ved den tid hvor gamle Didrik døde giftet sig med skomager

Matrikelkort over ejendommen matr. nr. 122 i 1850.

Henriksen, som i 1850 overtog ejendommen og benævntes bagermester. Ole Henriksen døde i 1870, og Gjertrud drev bageriet videre, indtil ejendommen i 1876 blev solgt til bagermester Henrik Andreas Christian Ipsen.

Dermed var bageriet for en tid ude af slægten Didriksens eje. Men i 1895 flyttede Peter (3.) og Ane Cathrines datter, Karen Anine Kirstine, f. 1835, gift med skibsfører, senere bagermester Jørgen Jensen Møller, ind i ejendommen. Efter mandens død solgte hun i 1903 ejendommen til bagermester Carl Christian Sommer, gift med Marie, som var datter af hendes bror Jens Albert Didriksen (altså en sønnetatter af Peter (3.) Didriksen og Ane Cathrine). Sommer solgte ejendommen i 1916 og drev derefter tobakshandel på hjørnet af Lille Torv og Torvegade.

En senere ejer af Larsgade-bageriet var bagermester Erik Sejer. Efter russernes bombardement i 1945 skulle bageriet istandsættes og moderniseres, og Didrik Pedersens gamle ovn fra 1832 blev revet ned. Under ovnens fundament fandt man en firkantet granitplade med navnet Peter Didriksen indhugget. Det har altså været en grundsten med sønnens navn, som Didrik har placeret der, sikkert med mange gode ønsker for slægtens og bageriets fremtid.

Matrikel nr. 122, Larsgade 18 i Rønne, fotograferet i 1998. Facaden har i mands minde ikke ændret udseende.

Desværre blev stenen, så vidt vides, kørt på lossepladsen, og dermed var den sidste mindelse om Didriksen-æraen i det bageri borte.

Peter den tredie og Didrik den fjerde

Det gik godt for Ane Cathrine og Peter (3.) i Nygade. I 1839 erhvervede Peter (samtidig med broderen Hans) borgerskab som rugbrødsbager og gik straks i gang med at etablere et bageri med muret bagerovn. Den 17. juli 1840 kunne Bornholms Avertissementstidende meddele: "Undertegnede begynder Fredagen den 17de Juli og siden hver Tirsdag og Fredag at bage Rugbrød for dem, der godhedsfuld ville forunde mig sin Næring; ligeledes kan bekommes Rugbrød tilkjøbs. Peter Didriksen."

Sådan. Den nye bagerivirksomhed var altså foreløbig en nebengesjæft til snedkeriet og fortrinsvis baseret på bagning af kællingebrød. Men det første spæde tilløb til fremstilling af købebrød var taget.

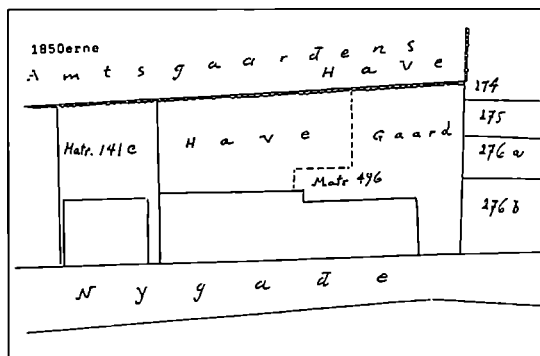
I 1842 øgedes den lille familie med sønnen Didrik (4.) Peter Didriksen og i 1851 med sønnen Jens Albert Didriksen. (To børn, født 1839 og 1846, døde som helt små.)

Også huset blev større, idet Peter (3.) før 1851 udvidede ejendommen med en betydelig tilbygning mod vest.

På et ikke nærmere fastslået tidspunkt erhvervede Peter og Ane Cathrine desuden – til et ikke nærmere klarlagt formål – ejendommen på det sydlige hjørne af Almegade og Søndergade.

Peter (3.) Didriksen, som nåede at blive valgt til borgerrepræsentant i 1857, døde den 11-12-1858. I Bornholms Avis nr. 103, den 28. december 1858, kan læses: "Vi takker mange Gange for den Understøttelse vi fik fra Bager P. Didriksens Enke, der viste sin Ædelmodighed paa saa smuk en Maade. Arbejdshusets Fattige."

Ane Cathrine har fulgt den gældende

Matrikelkort over ejendommen matr. nr. 496 i 1850erne.

skik, at familier med en vis økonomisk formåen betænkte de fattige på arbejdslandet med en donation ved markante familiebegivenheder – her et dødsfald. Bemærk, at afdøde Peter benævnes "Bager" i takkeskrivelsen. Det må betyde, at snedkeriet har været lagt på hylden i længere tid, og at bageriet, der i begyndelsen måtte betegnes som en bibeskæftigelse, nu var vokset til en reel erhvervsvirksomhed.

Men hvad skulle der nu ske? Sønnen Didrik (4.) Peter Didriksen, som var udset til at overtage bageriet, var kun seksten år gammel og i bagerlære.

Ane Cathrine formåede at holde bageriet i drift i seks år, indtil unge Didrik blev udlært som bager og nåede en passende alder til overtagelse af forretningen. Til hjælp har Ane Cathrine muligvis haft sin svoger, Hans Didriksen, der jo også var bager (og skrædder), samt helt sikkert dennes søn Hans Peter Michael (f. 1834), der var faguddannet bager og senere blev selvstændig mester i Store Torvegade. (Ingen af Hans Peter Michaels sønner førte bagertraditionen videre).

Ifølge dokument af 16. april 1864 solgte Ane Cathrine til bager Didrich Peter Didriksen med kurator ejendommen gl. matr. nr. 496, nyt. matr. nr. 620 "med Grund, Plads og Have i Rønne, alt for Kjøbesum 2000

Rdlr, skriver To Tusinde Rigsdaler Rigmønt. I Kjøbet medfølger en Muurkjedel og de til Bageriet henhørende Inventariegenstande". Desuden forbeholdt Ane Cathrine sig "de tre vestreste Fag af Husbygningen til fri og uhindret Beboelse i min Livstid, hvilken Beboelseslejlighed jeg selv har at indrette efter mit eget Ønske, dog uden nogen Udgift for Kjøbereren. Endvidere forbeholder jeg mig i min Livstid den vestre Halvdel af Haven til fri Afbenyttelse samt fri og uhindret Adgang og Afbenyttelse af Halvdelen af den i Gaarden værende Hoddebygning samt ligeledes fri og uhindret Adgang til Gaardens Brønd ... Således bekræftes dette Skjøde under min og min antagne Lavværges Haand i tilkaldte Vitterligheds Vidners Overværelse". Underskrevet m.f.H. (med ført hånd) Ane Cathrine, P. Didrichsens Enke; og som lavværgen underskrev H.P. (efternavn ulæseligt). Til vitterlighed underskrev L.H. Ipsen og J.P. Hansen.

Didrik udstedte samme dag et gældsbrev til sin mor på 1500 rigsdaler, underskrevet af ham selv og hans kurator H. Didriksen, og igen var det de herrer Ipsen og Hansen, der underskrev som vitterlighedsvidner. Gad vidst om ikke Ane Cathrine har følt sig en smule beklemt over denne dags uvante hændelser?

Da Didrik endnu ikke var fuldmyndig, kunne han ikke handle helt på egen hånd, men måtte have en kurator til at sikre, at han ikke kom galt afsted og forpligtede sig ud over sine evner.

To måneder senere, den 22-7-1864, agede unge Didrik, hans mor, de to søskende og sikkert også mange andre af slægten til Smørenggård i Vestermarie, hvor Didriks udkårne, Thora Marie Jacobine Kofoed, født 10-1-1841, datter af gårdejer Jørgen Kofoed og hustru Johanne, ventede. Vielsen fandt sted i Vestermarie Kirke, og dermed var Thora blevet bagerkone i Rønne.

Fuld fart frem.

Didrik (4.), som var en overordentlig foretagsom mand, ansøgte om borgerskab som bager i 1872. For at opnå et sådant borgerskab skulle visse betingelser opfyldes. Ansøgeren skulle have været ved faget et vist antal år, han skulle være fuldmyndig, d.v.s. fyldt 25 år, han skulle have fast bopæl her i landet, måtte ikke være under konkursbehandling og ikke være fundet skyldig til straf eller være under tiltale, og sidst, men ikke mindst skulle han have dansk indfødsret. Kunne alle disse betingelser opfyldes, fik han, formedelst et vist gebyr kaldet borgerskabspenge, et fornemt borgerskabsdokument. Didriks originale borgerbrev har denne ordlyd: "Theodor Peter Foersom Funch candidatus juris, constitueret Byfoged og Byskriver i Rønne Kjøbstad gjør vitterligt: Aar 1872 den 14 Marts mødte for Raadtingsprotocollen Didrik Peter Didrichsen, som foreviste sin Daabsattest, hvorefter han er født heri (sic) Byen den 30 Oktober 1842 og begjærede at vinde Borgerskab som Bager heri Byen. Da Komparanten har opnaaet den lovbefalede Alder og stedse har ført en retskaffen Vandel var Intet til Hinder for hans Begjæring, hvorfor der hermed meddeles fornævnte Didrik Peter Didrichsen Borgerskab som Bager heri Byen, hvilket hjemler ham de Rettigheder som tilkommer Borgere i Almindelighed og Bagere i Særdeleshed, men som paa den anden Side gjør ham til Pligt at deeltage i Byens Byrder og Tyngder og stedse at opføre sig som en retskaffen og ærekær Borger. (sign) Funch. Til Bekræftelse under Haand og Embeds Segl. (sign) Funch."

Bageri og forretning gik strygende, og i takt med at omsætningen voksede, øgedes behovet for moderniseringer og udvidelser.

Dokument af 16. april 1864 ifølge hvilket Ane Cathrine Didriksen solgte ejendommen i Nygade til sin søn Didrik Peter Didriksen for 2000 rigsdaler.

nytt Matricul. 903 af Hørsholm, Jul. 17. 211

FOR DOCUMENTER AF
ANDEN KLASSE
som angaar 7200 Rd.
Taxt: 12 Rd.

Posten
for

Kunderfrønnen Anne Cathrine. Bager
Peter Didrichsens hustru i Rønne, tilføjer
og villkørliggjort, at hun følger og affendat til min
Søn Bager Didrich Peter Didrichsen med
Brevet, ligesom jeg forrest til hans søster, Højden,
og overbringer dem mig tilførende Gaard gammalt
Matr. N: 496 og Matr. N: 620 med Grund, Skade
og Jura i Rønne, alt for Tjebafsum 2000 Rdr.,
Sønnen To Tusinde Rigsdaler Rigsmonet.
Et Tjebat medfølger nu Miniregabel og de til Bagerisk
forførende Inventaringsjærstunde.

Jag forbeholder mig de to nævnte Ting af Minireg.
singsen til fri og uforsat i Brevet til min Lovtid,
Sønnen i Brevet forligger jeg selv har at indrette efter
mit eget Pust, dog uden nogen Afgift for Tjebaren.
Endvidere forbeholder jeg mig i min Lovtid den
nævnte Jærstunde af Jura til fri Ophængtelse samt fri
og uforsat Odførelse og Ophængtelse af Jærstuden af
den i Gaarden nævnte Jærbygning samt ligelader
fri og uforsat Odførelse til Gaardens Brønd.

Et Gaardensman, som Tjebaren brug tiltrøst og
overbringer for sin egen Ragning og Røje, forrest har
alle Katten, Afgiften og Bjøden fra 17. Juli d. 21.
at vige. —

Og da Tjebaren har tilføjet mig for den nævnte
nævnte Tjebafsummen, forrest har jeg forrest medbragt ham
min Anvisning, som skal forbeholdt Gaardens

medt Matr. N° 496 ogt Matr. N° 620 med
 sammensatte Tilbyggende og Tilførende i Rønne
 Ejendoms, som forudsigt, for Fremtiden tilførd
 Ejendoms samlede min Pøn Bøger Didrich
 Peter Didrichsen og hans Arvinger som
 Jævn og deres lovlige Ejende og retsmæssig arve-
 vade Eendoms med den sammensatte Klat og Klatte
 Jævn med min afvite Mand og jag Gidde Jævn
 and og betidde sammensatte og samlede som ældre
 Højde og Alder med maatte Gjævn, Jævn
 iøvrigt, alene med Særbørd af min ved dette
 Højde, som forudsigt, halingede Særbørd i
 min Eendoms, for og forlyt for arve og Gøstalt.
 Jævn jag Gjævn og indstævn.

Sælden, betidde dette Højde inden min og
 min antagne Sævn og Jævn i tilkaldte Witte
 særlige Witte Eendoms.

Rønne den 16te April 1864.

Ans Cathrine, P. Didrichsen's
 m. f. R.

Den Sævn
 M. P. Sævn.

Til Witte sigte.
 M. P. Sævn
 J. P. Sævn

Jævn sammensatte Eendoms Sævn og Jævn Sævn.

Rønne den 18de April 1864

M. P. Sævn

Jævn sammensatte Eendoms Sævn og Jævn Sævn

Jævn Sævn Sævn

Rønne den 18de April

M. P. Sævn
 Sævn

THE EXHIBITION OF
SWEDEN 1894
THE GREAT BRITAIN
THE EXHIBITION OF
SWEDEN 1894
THE GREAT BRITAIN
THE EXHIBITION OF
SWEDEN 1894
THE GREAT BRITAIN

Handwritten text in Danish, including a signature and a date: 16. April 1864.

Handwritten text in Danish, including a signature and a date: 16. April 1864.

Panteobligation på 1500 rigsdaler udstedt af bager Didrik Peter Didriksen til moderen Ane Cathrine Didriksen 16. april 1864.

Handwritten text in Danish, including a signature and a date: 16. April 1864.

Ifølge "Udskrift af Rønne Købstads Skifteprotokol Aar 1877. Den 29. Oktober anmeldte Bager D.P. Didriksen og Snedker J. A. Didriksen at deres Moder Anna Cathrine Didriksen født Lund, Bager Peter Didriksens Enke igaar var afgået ved Døden. Arvingerne ere Anmelderne og en Søster Karen Annine Kirstine Didriksen, gift med Skibsfører Jørgen Jensen Møller, der er fraværende og farer paa Amerika. De myndige Arvinger ville selv overtage Boet. Olivarius."

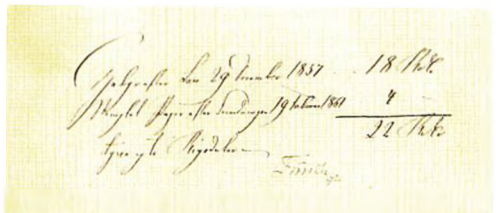
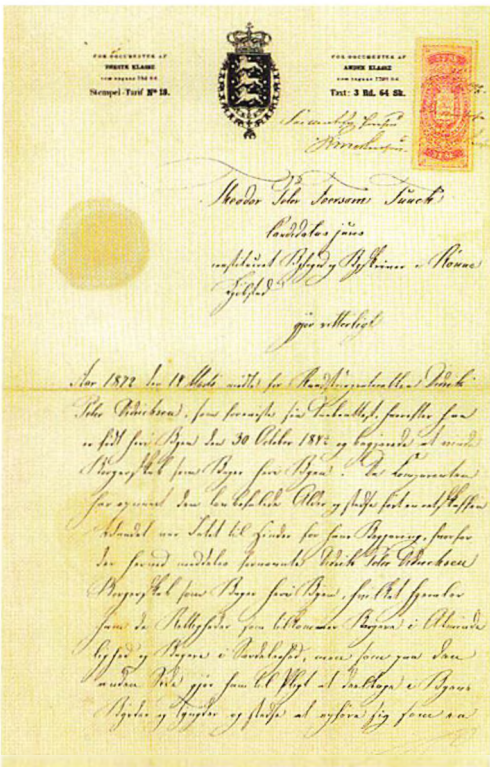
Arkitekt K. Thorsens "Optegnelser om Slægten Didriksen i Rønne og Aaker" antyder, at Ane Cathrine ret hurtigt efter sin mands død flyttede fra sin "fribolig" i Nygade til den ejendom, hun ejede på Søndergade-Almegadehjørnet. I 1870 foretog

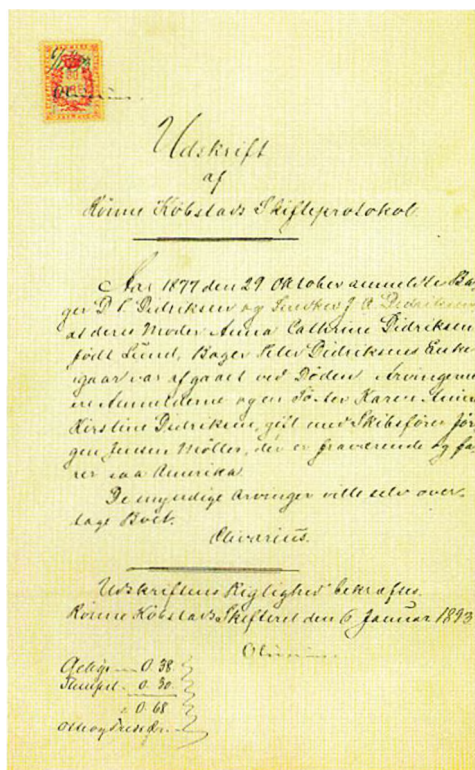
Dette lidt benovede ægtepar må, på grundlag af den ukendte fotografers notat, antages at være bagermester Didrik Peter Didriksen, Nygade, Rønne, og hustru Thora, født Kofoed. Billedet er muligvis taget i anledning af deres sølvbryllup i 1889.

hun her forskellige ombygninger således, at der kunne oprettes et snedkeri til den yngste søn, Jens Albert; og en vejviser fra 1877 antyder, at det var her, hun døde.

Ane Cathrines død medførte forbedrede økonomiske vilkår for Didrik (4.) og udløste en hektisk byggeaktivitet. I 1884 blev loftet i bageriet hævet, og der opførtes en ny bageriskorsten. I 1886 forlængedes ejendommen østpå til skellet, således at der kunne etableres en lukket portindkørsel. Samme år opførte han en 18 kvadratalen stor tilbygning i gården, ombyggede facadens 8 østre fag, opførte en kvist over 4 fag og ombyggede bageriet. Den 1862 kvadratalen store grund, der i 1872 fik nyt matr. nr. 903, må efterhånden have været temmelig tæt bebygget. Om han rumsterede lige så energisk med naboejendommen matr. nr. 902,

Borgerbrevet af 14. marts 1872 der meddeler Didrik Peter Didriksen borgerskab som bager i Rønne.

Udskrift af Rønne Købstads Skifteprotokol 29. oktober 1877 i anledning af Ane Cathrine Didriksens død 28. oktober 1877.

senere Fa. Axel Sørensen's ejendom, som (ifølge arkitekt Thorsen) også i en periode tilhørte ham, vides ikke.

Sideløbende med de hjemlige aktiviteter havde han sæde i byrådet, ligesom han i nogle år fra december 1874 – sammen med bagerkollegaen Jørgen Larsen – varetog hvervet som fattigforstander.

Didrik og Thora satte syv børn i verden. Nora Johanne, f. 1868, d. 1871. Peter, f. 1871. Johannes f. 1873, d. 1879. Carl f. 1875. Andreas f. 1879. Anton Georg f. 1882, d. 1882. Thora Didrikke f. 1884, d. 1884. Ud af syv børn er de fire døde inden skolealderen! Det var barske, men helt almindelige vilkår på den tid.

Didrik døde 1. maj 1890. Lørdag den 3.

maj meddeles dødsfaldet i Bornholms Avis: "At det har behaget Herren at bortkalde til et bedre Hjem min kjære og uforglemmelige Mand, vore Børns kjærlige Fader, Bager Didrik Peter Didriksen, i sit 47de Aar, meddeles herved deltagende Slægt og Venner. Thora Didriksen f. Koefoed. Begravelsen finder Sted fra Hjemmet Tirsdagen d. 6. Maj Kl. 12 1/2."

Det var slemt. Og hvad nu? Man kunne måske umiddelbart have forventet, at sønnen Peter (4.), som nu var nitten år gammel, var næsten udlært bager og dermed snart parat til at overtage virksomheden. Men det var slet ikke tilfældet. Peter var ved at være udlært som snedker, og senere i livet blev han postbud. Carl, som nu var femten år, bevægede sig hen imod en livslang løbebane som telegrafist og telegrafkontrollør, og så var der kun lille Andreas på elleve år tilbage.

For anden gang inden for en relativ kort årrække stod en bagerenke tilbage med en virksomhed, der skulle holdes i gang, indtil en umyndig søn blev gammel nok til at overtage den.

Thora klarede det dygtigt. Bageriet blev holdt i gang med hjælp af flere mester-svende og bestyrere, deriblandt P.T. Hagen, J.L. Birch og H.J. Kofoed. Sidstnævnte blev også, da tiden var inde, Andreas' læreremester.

Thora gav ikke sin afdøde mand noget efter med hensyn til byggeaktiviteter. I 1892 opførte hun en halvtagsbygning i gården, og endnu en halvtagsbygning i gården et par år efter, i 1902 ombyggedes bagerovnen, og i 1906 skete endnu større forbedringer.

Andreas.

Lille Andreas har utvivlsomt været meget ulykkelig over at miste sin far, og hans to ældre brødre har næppe kunnet opveje tabet af faderen. Loven krævede, at Andreas som umyndig fik en mandlig værge, og "Ef-

Nygade i Rønne omkring år 1900. Venstre side af gaden domineres af en del af bager Didriksens ejendom, der strakte sig op til og med den buede portindkørsel. Bemærk det meget smalle butiksvindue og butiksdøren under kringlen og den venstre halvdel af kvisten. Der står P. Didriksens Bageri over butikken. P. (Peter) Didriksen grundlagde virksomheden i 1840. (Fotograf Anker Petersen)

ter derom fremkommen Begjæring beskikkes Hr. Fæstemand P. Funch af Rønne til Væрге for den umyndige Andreas Didriksen der efter forevist Dåbsbevis er født i Rønne den 3. April 1879, hvilket Værgemaal han har at forestaa efter Loven og Anordningerne, samt saaledes som han agter at til- og forsvare. Rønne Kjøbstads Skifteret den 4. Juli 1890. Olivarius."

P. Funch boede lidt længere nede i Nygade og drev fæstekontor, d.v.s. en slags arbejdsformidlingskontor på privat basis. Her bragtes, især ved skiftedag 1. maj og 1. november, herskaber og arbejdssøgende tjenestefolk i forbindelse med hinanden – formedelst et passende gebyr til fæstemanden. P. Funch har utvivlsomt været en god bekendt af familien Didriksen, hvorfor man selv har bedt om at få netop ham som væрге for Andreas.

Andreas kom i bagerlære i det hjemlige bageri under H. J. Kofoeds ledelse, så snart han var blevet konfirmeret; og allerede i 1896 må han have været udlært, idet en meget smukt skrevet anbefaling fra bagermester Wichmann i Storegade fortæller: "Andreas Didrichsen har arbejdet hos mig, og i den Tid vist sig som en særdeles flink og paapasselig Svend, hvilket herved konstateres (sic). Th. Wichmann. Rønne den 30. September (sic) 1896." Da har Andreas kun været 17 1/2 år gammel. I sandhed en meget ung bagersvend, eftersom den normale læretid var mindst 4 år.

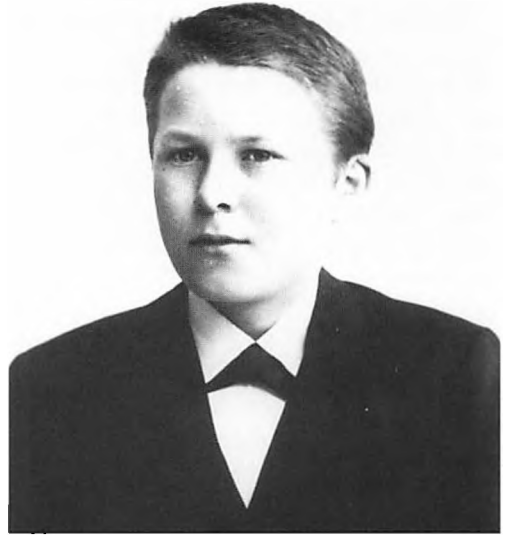
Det finere konditori og en tur på valsen.

Det har nok hovedsagelig været grovbrøds- og hvedebrødsbagning, Andreas på det tidspunkt var oplært i, og efter at have sagt far-

vel til Th. Wichmann drog han til København, hvor han lærte det finere conditori hos Conditor J. Thuesen, Vesterbrogade 94. Thuesen har været yderst tilfreds med sin unge elev. Han skriver: "Bagersvend A. Didriksen, som har lært Conditori hos Undertegnede, har i den Tid han har været hos mig udvist en sjælden "læggen sig efter" Faget, han har stadig med Lyst deltaget i Arbejdet af hvilket han ogsaa har opnaaet et godt Resultat, han har tillige ogsaa den Fordeel at være en støt og paalidelig ung Mand som man hurtigt lærer at sætte Pris paa. Naar han nu som Conditorsvend forlader mig er det mig en Glæde at medgive ham min bedste Anbefaling. Kjøbenhavn d. 20 April 1897. J. Thuesen."

Andreas havde virkelig lært noget hos Thuesen. Hele resten af sit liv var han en meget dygtig konditor, der uforsagt kastede sig ud i selv de vanskeligste opgaver.

Hvor Andreas blev af efter læretiden hos konditor Thuesen, meddeler de gamle papirer ikke. Men i "Vejviser for Svendborg og Omegn 1898-99" træffer vi "Bagersvend Didriksen, Brogade 28". Senere begivenheder gør det troligt, at nævnte bagersvend Didriksen er identisk med Andreas. Hvad der har lokket ham til Svendborg vides ikke, heller ikke hvornår han kom dertil, og der er ingen oplysning om hos hvilken bagermester, han var ansat. Hen på foråret 1898 må han imidlertid have været tilbage i Rønne, men ikke for at slå sig ned i længere tid. Han havde udlængsel i blodet. Koenigl. Daenisches General-Consulat i Hamburg udsteder tilladelse til ophold i Altona for Andreas Didriksen af Rønne den 23. juni 1898, underskrevet af Vilhelm Griebe, Secretair. Og så drog Andreas på valsen. Hvor længe han var borte, og hvor vidt han kom omkring, vides ikke; kun ved vi, på grund af en udateret og næsten ulæselig anbefaling fra Johan Alberts, møller og bager i Kreis Eiderstadt, Deutschland, at Andreas har arbejdet hos ham i tre uger selvstæn-

Andreas Didriksen 15 år gammel. (Foto Yhr)

digt og til hans fulde tilfredshed samt udvist anstændig og dadelfri adfærd.

Så til søs.

Den 3. april 1899 fyldte Andreas 20 år, og hans hidtidige, beskikkede værge, fæstemand P. Funch, udnævnes nu efter loven til kurator for den umyndige Andreas (myndighedsalderen var 25 år) "hvilket Kuratel vil være at forestaa efter Loven og Anordningerne, hvoraf følger, at Kurator ved sin Vejledning bør sørge for den Mindreaariges Arvemidlers Udsættelse paa Rente, ligesom ogsaa, at de derfor udstedte Obligationer af Kurator bør paategnes, at de ej uden hans Minde maa pantsættes, afhændes eller kvitteres. Rønne Kjøbstads Skifteret den 13. Marts 1899. Olivarius." Meningen med denne foranstaltning har åbenbart været, at Funch skulle påse, at Andreas ikke i ungdommelig uforstand skulle lade sig lokke til at sætte sin fædrene arv over styr. Meget fornuftigt, men sikkert ganske unødvendigt. Andreas var efter alt at dømme allerede som tyveårig en uhyre besin-

dig ung mand med begge ben på jorden.

Året efter kaldte fædrelandet på ham. Han skulle aftjene sin værnepligt, og 23. marts 1900 mødte han til tjeneste ved Søværnet. Syv måneder senere fortæller en smukt håndskrevet anbefaling, at "A. Didriksen har aftjent sin Værnepligt som Koksmath og Bager ombord i Vagtskibet Sjælland 23/3 - 28/3 og 15/5 - 20/10 1900. Han har i den tid opført sig som en flink, ordentlig og ædruelig Mand. Vagtskibet Sjælland d. 20/10 1900, Carel Ruder, Capitain, Næstkomm." Nydeligt! Og et hjemsendelsesdokument fra Orlogsværftets Sekretariat og Kommandokontor udstedt den 23. oktober 1900 fortæller, at "Andreas Didriksen, født 1879 i Rønne og tilført Lægds Rullen som E K. af I. Udskrivningskreds, I Lægd, Bogstav V Nr. 2385, har som Værnepligtig været til Tjeneste ved Søværnet fra den 23. Marts 1900 til den 20. Oktober 1900. Han er ikke bleven straffet i denne Tjeneste. V. Hansten.(sign)"

Sydfynske fristelser og hvad deraf følger.

Andreas havde ingen intentioner om at rejse hjem til Rønne, da han atter blev en fri mand efter strabadserne i Søværnet. Hvad der fik ham til at søge tilbage til Sydfyn får stå hen i det uvisse. Men en kendsgerning er det, at han havnede som bager- og konditorsvend hos bager J. C. Lohse på Møllergade i Svendborg. Her fik han straks et godt øje til den kønne unge bagerjomfru Kristine Jessen, som stammede fra Slæbæk nord for Svendborg. Eller var det mon sådan, at de allerede kendte hinanden under Andreas' ophold i byen i 1898? Og var det hende, der var den direkte årsag til, at han nu vendte tilbage?

Kristine kunne slet ikke stå for den kønne, mørkhårede, sympatiske og dygtige konditorsvend, og inden længe var der et barn på vej.

Nu var det bare om at blive gift og få stab-

let et hjem på benene i en fart. Børn i utide var ikke rigtig god tone, men det var dog før set i familien.

Andreas drog til København, fik arbejde som konditorsvend og så sig om efter en passende lejlighed. Desuden skulle han indhente sin kurators tilladelse til at gifte sig. Han var jo stadig ikke myndig.

Tilladelsen blev givet uden vrøvl. P. Funchs påtegning af kuratorbeskikkelsen af 13. marts 1899 lyder i al sin korthed: "Fra min Side er intet til Hinder for at Andreas Didriksen kan indgaa Ægteskab. Rønne d. 5. August 1901. P. Funch Kurator."

På samme tid fandt Andreas en passende lejlighed i København, og den 25. august 1901 underskrev han lejekontrakt gældende fra 1. september på en lejlighed i "Teglgaardstræde nummer 12, 2. Sal i Forhuset med Vinduer ud imod Gaarden, bestaaende af et 2 Fags og et 1 Fags Værelse med Kjøkken, samt Brændselsrum paa Loftet og Adgang til fælles Tørreloft for en halvaarlig Leie af 93 Kr. 00 Øre, skriver Tre og Halvfemsindstyve Kroner som erlægges paa følgende Maade: Lejen betales forud og for en Md. ad Gangen den 1ste i hver Md. med 15 1/2 Kr. hver Gang forud for den efterfølgende Md. – Første Gang betales ved denne Kontrakts Underskrift for 2. Md. med 31 Kr., dernæst 1. Oktober, 1. Novbr. og saa fremdeles den 1ste i hver Md. med 15 1/2 Krone for den efterfølgende Md. Leieren modtager Leiligheden i god og forsvarlig Stand med hele Vinduesruder, Nøgler til alle Døre, Retirade- og Gadedørnøgler samt Loftsnøgler. Ved Fraflytning maa Leieren aflevere Alt i samme Stand som ved Modtagelsen med Undtagelse af den Forringelse, som Ælde og Slid maatte have foraarsaget; anden Forringelse erstattes af Leieren. Intet som helst maa ophænges uden for Vinduerne af det Lejede. Fremleie eller Fremlaan af det Leiede, enten i dets Helhed eller enkelte Dele af samme, maa ikke ske uden Eierenes skriftlige Tilladelse. Leieren skal om-

Nygade i Rønne omkring år 1900. Fotograferet fra vest mod øst. Her ses hele bager Didriksens ejendom i venstre side fra lågen i forgrunden til det hvide skilt på toetages ejendommen i baggrunden. (Fotograf antagelig Anton Petersen).

gaas forsigtig med Ild og Lys samt holde Komfur, Kakkellovne og Kakkellovnsrør forsvarelig rene. Brænde maa ikke hugges paa Skorstenen eller andetsteds i det Leiede; i Gaarden eller paa Gange og Trapper maa intet hensættes eller henlægges; i Frostvej maa Vand ikke kastes i Vasken, men skal udbæres paa Gaden, hvorhos Værten er berettiget til at lade Vasken aflaae, naar det fryser. Reparation af Vandhanen paahviler Leieren. Leieren besørger de til Etagen hørende Trapper vaskede og renholdte samt lader Retirade Nr. 1 vaske efter Omgang med de øvrige Beboere."

Videre ned i lejekontraktens tekst kommer regler for opsigelse af lejemålet samt forskellige detaljer vedrørende fraflytning, såsom at kakkellovn og komfur skal være rengjort og pudset. Lejekontrakten er un-

derskrevet "København den 25. August 1901. For Eierne: Chr. Petersen, Vicevært, Som Leier: Konditorsvend Andreas Didriksen." Dagen efter betalte Andreas som foreskrevet 2 måneders husleje, 31 kroner forud, og dermed var lejligheden hans.

Bohavet har nok været meget beskedent, men skidt med det. Man kan klare sig med lidt, når man er ung og forelsket. Den 29. september 1901 blev Andreas og Kristine viet på Københavns Raadhus, og den 3. december kom deres søn Peter (5.) til verden på Den kongelige Fødselsstiftelse. Han vejede kun 1500 gram, og der var nok en vis bekymring for, om han kunne overleve. Den 17. december blev han døbt på Fødselsstiftelsen af præsten Th. Gredsted, hvorefter mor og barn sandsynligvis kom hjem til Teglgårdsstræde.

Hjem til Rønne

Andreas, der i høj grad var sig sit ansvar som familiefader bevidst, indså, at lejligheden i Teglgaardstræde ikke gav et svage-ligt spædbarn rimelige overlevelschancer. Derfor pakkede han og Kristine deres habengut og rejste hjem til Rønne, hvor familievirksomheden stod og ventede på dem. I begyndelsen af 1902 flyttede de ind i Nygade. Her var der rigeligt med plads, selv om både moderen, Thora, og hendes ældste søn Peter (4.) med hustruen Wilhelmine Margrethe og børnene Eleonora, f. 30-4-1899, og Andreas Peter, f. 5-9-1900, i forvejen havde til huse der.

Lille Peter (5.) der helst skulle holdes godt varm døgnet rundt, blev fra tidlig morgen anbragt i sin vugge ved siden af bagerovnen, hvor der var en god og konstant varme midt i den kolde vinter. (Kuvøser var endnu ikke opfundet) Det var åbenbart en klog foranstaltning, for Peter trivedes over al forventning samtidig med, at han havde selskab af hele bageriets "besætning", som dikke-dik'ede og tit-tit'ede, så snart han var vågen.

Den 8. juni 1903 fik Andreas og Kristine endnu en søn, et meget yndigt englebarn

med lyse krøller. Den 19. juli samme år blev han døbt i Rønne Kirke. Carl Johan Didriksen blev hans navn, opkaldt efter Andreas' bror Carl og to af deres tidligt afdøde søskende.

Desværre rantes Andreas ved den tid af en meget beklagelig skavank, som kom til at genere ham resten af livet. Den 19. september 1903 måtte han ned til Fysikus Hansen i Storegade med en øm albue. Fysikus konstaterer i en næsten ulæselig lægeerklæring skrevet med gotisk håndskrift "en Betændelse i højre Albueled, der forhindrer ham i at tage blot nogenlunde hårdt med Armen."

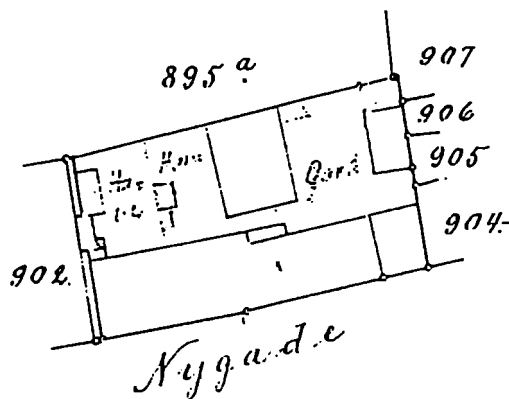
Det var slemt. Albueledet kom sig vist aldrig helt, og da Andreas ved skæbnens ironi en del år senere væltede med sin cykel og brækkede venstre arm, som voksede forkert sammen og blev stiv i albueledet, var han vitterligt hårdt ramt.

Overtagelse

Nu da arvefølgen var sikret endnu et slægtled frem, og Andreas havde udviklet sig til en forstandig, ansvarsbevidst og besindig ung mand, dygtig i sit fag, begyndte den proces, der i sidste ende skulle føre til hans overtagelse af ejendom og firma.

Måske af bekymring for, om han fortsat kunne arbejde med den dårlige arm, måske under indtryk af både moderens og farmoderens vanskelige situation som enker med umyndige arvtagere, var det første, han foretog sig, at sikre Kristine og de to børn plus det tredje barn, som snart var på vej, bedst muligt, hvis han skulle falde bort eller blive uarbejdsdygtig.

Enke-Pensions- og Understøttelses-Police nr. 579 i Sjælland og Lolland-Falsters Stifters Bagermesterforening fortæller, at "Herr Bagermester A. Didriksen i Rønne er indtraadt som Medlem af ovennævnte Forening d. 1. Oktober 1905 under Forpligtelse til Opfyldelse af de i Foreningens Love

Matrikelkort over ejendommen matr. nr. 903 i 1906, udarbejdet af landinspektør H. M. Koefoed.

Foto antagelig fra 1906 da Andreas Didriksen overtog det fædrene bageri i Nygade. Billedet er taget i bagerigården foran den nyopførte bageribygning, der erstattede en ældre bygning fra 1840.

Siddende midt i billedet: Andreas Didriksen (født 1879) med sønnen Peter (født 1901) og Kristine Didriksen (født Jessen 1875) med sønnen Carl Johan med lyse krøller (født 1903).

Stående fra venstre: Bydrengen og fire hvidklædte bagerlærlinge og -svende.

Stående til højre: Det kvindelige personale i butik og privatbolig.

Bemærk bagenden af den gamle brødvogn med kranskage og andet konditorværk malet på baglågerne. Vognen er sandsynligvis temmelig gammel i 1906.

indeholdte Bestemmelser, hvorefter han eventuelt kan opnaa Understøttelse af Forningens Midler, ligesom Enken efter ovennævnte Medlem er delagtig i den hende efter Lovene tilkommende Pension. Kjøbenhavn, d. 1. Januar 1906, (sign) M.A. Meyer, Formand, (ulæseligt navn) Kasserer.

Antagelig på nogenlunde samme tid meldte Andreas sig ind i Bikubens Børneforsørgelseskasse, police nr 447(?), som formentlig har skullet sikre børnene økonomisk hjælp, hvis han faldt bort.

Nogle år senere tegnede han to livsfor sikringer i "Hafnia" og en i "Victoria zu Berlin" på ialt 6000 kroner, som skulle udbetales til ham selv på hans 60 års fødselsdag eller til nærmeste pårørende, hvis han døde

forinden. Han gjorde vitterligt sit bedste for at sikre sine kære på alle mulige måder.

1906 blev et begivenhedsrigt år for Andreas og Kristine. I slutningen af 1905 eller i begyndelsen af 1906 gik Andreas sammen med moderen Thora i gang med at opføre et stort, nyt bageri i gården, 16 alen langt, 12 1/2 alen bredt og 8 alen højt til afløsning af det gamle, som efterhånden var ganske utidssvarende. Og i foråret 1906 stod det færdigt med moderne inventar og en stor, moderne "Strømmen"ovn med udtræksherde til rugbrødsbagning. Det var virkelig et bageri, som var værd at overtage. Og dermed havde ejendommen fået nogenlunde det udseende, som bevarede helt op til 1945.

Og så skulle der søges borgerskab som bager. "Valdemar Christian Bohn Olivarius, Byfoged og Byskriver i Rønne Købstad, Ridder af Dannebrog og Dannebrogsmænd gør vitterligt: Aar 1906 den 10. Februar har Andreas Didriksen, født i Rønne den 3. April 1879 vundet Borgerskab som Bager her i Byen. Til Bekræftelse under min Haand og mit Embedssegel Rønne Byfogedkontor den 10. Februar 1906. (sign) Olivarius."

Denne skrivelse forekommer temmelig tam i sammenligning med Didriks bombastiske borgerbrev af 1872, men sagen var i orden.

Det ny bageri var færdigt, og midt i glæden over det indtraf endnu en glædelig begivenhed. Det tredje barn, sønnen Johannes André, kom til verden den 4. juni 1906.

En måned senere, den 6. juli 1906, faldt ifølge et fornemt udfærdiget dokument på 3 foliosider de sidste brikker i overtagelsen af ejendommen på plads.

"Købekontrakt. Undertegnede Thora Marie Jakobine Petrea Didriksen født Koefoed, som hensidder i uskiftet Bo efter min afdøde Mand Bager Didrik Peter Didriksen, tilstaar og vitterliggør at have solgt og afhændet til min Søn Bager Andreas Didriksen den mig tilhørende Ejendom Matr. No. 903 af Rønne Købstads Bygrunde, skyldsats for Hartkorn 1 Tdr 1/2 Alb. med Bygninger, Grund og Plads samt Bygningernes mur- og nagelfaste Tilbehør, Kakkelovne og Komfurer derunder indbefattede alt for en Købesum af Kroner 12000 – skriver Tolv Tusinde Kroner.

1. Ejendommen sælges i den Stand, hvori den for Tiden forefindes samt med de Rettigheder og Forpligtelser hvormed den hidtil har tilhørt mig. I saa Henseende bemærkes, at der paahviler Ejendommen en den 7de Juni 1892 thinglæst Deklaration, som Købereren maa respektere for Brandmur og Gænge fælles med Naboejendommen Matr. No. 902 af Rønne Købstads Bygrunde.

2. Købesummen betales kontant ved Ejendommens Overtagelse den 15. Juli 1906.

3. De efter den 1ste Juli 1906 forfaldne Skatter og Afgifter erlægges af Købereren, de tidligere af Sælgeren.

Jeg underskrevne Bager Andreas Didriksen erkjender herved paa ovennævnte Vilkaar at have købt den ovenanførte Ejendom Matr. No. 903 af Rønne Købstads Bygrunde.

Denne Købekontrakt have vi til bekræftelse egenhændigt underskrevet i to Vitterlighedsvidners Overværelse og forbliver Originalen i Køberens Væрге, medens Sælgeren faar en bekræftet Genpart.

Rønne den 6. Juli 1906. Som Sælger: Thora Didriksen. Som Køber: Andreas Didriksen. Til Vitterlighed om begge Underskrifter: Karl Rømer, Snedkermester, Rønne. E. Westh, Bankassistent, Rønne.

Skøde: Da Købereren nu har opfyldt nærværende Købekontrakts Bestemmelser og navnlig betalt mig Købesummen 12000 Kroner – skriver Tolv Tusinde Kroner – kontant saa skøder og endelig overdrager jeg undertegnede Thora Marie Jakobine Petrea Didriksen født Koefoed herved i Henshold til ovenstaaende Købekontrakt og med de deri nævnte Byrder og Forpligtelser bemeldte min Ejendom Matr. No. 903 af Rønne Købstads Bygrunde til min Søn Bager Andreas Didriksen som hans frie og fuldkomne Ejendom fri for hver Mands Tiltale hvorhos jeg indestaar ham for Vanhjemmel efter Loven.

Til Bekræftelse har jeg udstedt dette Skøde i Vitterlighedsvidners Overværelse. Rønne den 16. Juli 1906. Thora Didriksen. Til Vitterlighed: Adolf Olsen, Købmand, Rønne. E. Westh, Bankassistent, Rønne. Til "de Fattiges Kasse" Betalt 1 Krone. Rønne den 16. Juli 1906. Læst i Rønne Byting den 17. Juli 1906 og indført i Skjøde og Panteprot. (ulæseligt) 27 fol. (ulæseligt 6?) 46. Olivarius."

Den som vitterlighedsvidne underskrev-

ne E. Westh, Bankassistent, var Emil Westh, som var en ven af Andreas. Da Westh nogle år senere af ukendte årsager kvittede sin stilling som bankassistent, blev han fast regnskabsfører hos Andreas og kom flere dage om ugen og varetog sine pligter indtil 1945.

Det andet vitterlighedsvidne, Adolf Olsen, var halvfætter på mødrene side til Andreas, netop hjemkommet med penge på lommen efter nogle års ophold i Amerika og nu købmand (cykler, symaskiner og tobak) på Store Torv.

De i købekontraktens punkt 3 omtalte skatter og afgifter attesteres således af Rønne Kommune: "På Eiendommen Matr. Nr. 903 af Rønne Kjøbstads Bygrunde, af Hartkorn 1 Tdr, 1/4 Alb. hviler i Skatter til Rønne Kommune: Grundskat 3 Kr. 92 Øre, Huusskat (sic) 22 Kr. 37 Øre, ialt 26 Kr. 29 Øre, hvilket herved attesteres, med Tilføiende, at der desuden fortiden (sic) paahviler Eiendommen 10 Kroner aarlig som Betaling for Natrenovationens Afhentning. Rønne Kommunekontor den 20. September 1906. (sign) Chr. Ipsen."

For unge læsere, som i dag næppe ved, hvad "Natrenovationen" var for et fænomen, kan oplyses, at det drejede sig om afhentning af de til retiraderne hørende tønder med indhold og indsættelse af tomme, rengjorte tønder. Det foregik om natten, hvor to mand kørte rundt med hestevogn og varetog denne samfundsnyttige gerning.

Finansiering

Andreas stod selvfølgelig ikke lige med 12000 kroner på lommen til at købe ejendommen for, ligesom han naturligvis heller ikke havde de penge, som opførelsen af det ny bageri krævede. Derfor måtte han ud på lånemarkedet.

I "Kreditforeningen af Grundejere i de danske Østifter" lånte han som 1. prioritet 11000 kroner til 4% rente på en panteobli-

gation, som tilsyneladende havde en løbetid på 50 år. I halvårlig rente + afdrag skal han betale 251 kr. 90 øre. I en længere opstilling redegøres for, at pantet blandt meget andet omfatter "de paa Ejendommen til enhver Tid værende Bygninger, disses mur-, nagel- eller jordfaste Tilbehør derunder Kakkellovne og Komfurindretninger indbefattede samt Brandredskaber."

Der har sandsynligvis ikke været andre brandredskaber på ejendommen end de smukke gamle røde læder-brandspande med påmalede matrikelnumre og ejernes (Peter 3. 's eller Didrik 4. 's) initialer, som jeg husker hang under loftsbjælkerne i porten indtil 1945.

Som et kuriosum kan nævnes, at ovennævnte panteobligation først kvitteredes 7. maj 1949 og aflystes 11. maj samme år.

Men de 11000 kroner var selvfølgelig ikke nok. Derfor lånte Andreas 15000 kroner af sin mor. Et nærmest skrækkindjagende, fire sider langt dokument i folioformat, håndskrevet i næsten ulæselig "fluebens"skrift med en meget spids pen og temmelig blegt blæk, affattet i et sprog, der ikke gøres lettere forståeligt af den sparsomme brug af punktummer, fortæller:

"Panteobligation. Undertegnede Bagermester Andreas Didriksen af Rønne erkjender at være bleven skyldig til min Moder Enkefru Thora Marie Jacobine Petrea Didriksen, født Koefoed, Bagermester Didrik Peter Didriksens Enke af Rønne en Sum af 15000 Kr., skriver Femten Tusinde Kroner.

Den skyldige Kapital forpligter jeg mig til fra 11. ds. og indtil Betaling sker at forrente med 4 % p.a., hvilken Rente erlægges i hvert Aars 11. Juni og 11. Decbr. Termin med Halvdelen hver Gang, første Gang i 11. Juni Termin 1908 for dét da forløbne Halvaar.

Medens det til enhver Tid staar mig frit for helt eller delvis at udbetale Kapitalen med Renter uden Opsigelse har Kreditor

indrømmet mig, under Forudsætning af at denne Obligations Bestemmelser prompte overholdes af mig, at Kapitalen maa blive indestaaende uopsigelig hos mig eller i Tilfælde af min Død hos min i uskiftet Bo hensiddende Enke indtil 11. Decbr. 1917, saaledes at Kapitalen fra Kreditors Side alene kan opsiges med 1/2 Aars Varsel til Udbetaling i nævnte 11. Decbr. Termin 1917 eller en paafølgende 11. Juni eller 11. Decbr. Termin.

Kapital og Renter bliver stedse at erlægge skadesløst og portofrit til Kreditor paa hendes Bopæl heri Riget eller til hvem hun her maatte anvise mig.

Til Sikkerhed for Kapital, Renter og alle i Tilfælde af Opsigelse, Søgmaal, Inddrivelse eller anden Retsforfølgning paagaende Omkostninger, herunder Sagførersalær, alt skadesløst, giver jeg herved Kreditor oprykkende Prioritet og Panteret næstefter et Laan af Kreditforeningen af Grundejere i de danske Østifter stort 11000 kr., med sikkerhedsmæssige og solidariske Forpligtelser i Forhold til samme Beløb i den mig tilhørende Ejendom Matr. No. 903 af Rønne Kjøbstads Bygrunde af Hartkorn 1 Tdr. 1/2 Alb. med samme Grund og Plads, rette Tilliggende og Tilhørende – hvorved bemærkes, at der i sin Tid er foretaget en Skjelrettelse uden Forandring af Ejendommens Hartkorn – i Ejendommens Bygninger og disses grund- mur- og nagelfaste Tilbehør, Kakkellovne, Komfurer og Murkar, Vand- og Gasledninger derunder indbefattet, Ejendommens Leje, Indtægt og anden Interesse saavelsom i alt det pantsattes Brandassurancesummer.

Pantet forbinder jeg mig til at holde i god og forsvarlig vedligeholdet Stand samt brandassureret for dets Værdi; forsømmer jeg saadant, paadrager jeg det Restancer af Skatter eller Afgifter, udebliver over rette Forfaldstid med Betaling af Renter, Afdrag eller andre Ydelser til nogen i Ejendommen Prioriteret, specielt hvis jeg udebliver ud-

over den 18. i vedkommende Terminsmaaned med Betaling af Renter efter nærværende Obligation, skulde der blive foretaget Arrest eller Exekution i det Pantsatte, skulde mit Bo komme under Konkurs eller anden Skiftebehandling, eller skulde jeg afhænde samme om endog blot ved Kjøbekontrakt, da har dette i hvert enkelt af de anførte Tilfælde til Følge at hele Skylden efter nærværende Obligation er strax uden Opsigelse eller Varsel og uanset den foran betingede Uopsigelighed forfalden til skadesløs Udbetaling.

I Søgsmålstilfælde underkaster jeg mig og mine Arvinger, der efter nærværende Forskrivning hæfte solidarisk, den med Fr. 25. Januar 1828 hjemlede hurtige Retsfølgning, og vedtages det derhos, at Kreditor uden Forlig, Lovmaal eller Dom, skal kunne gøre Udlæg i Pantet i de Tilfælde, hvor saadant hjemles efter Lov 29. Marts 1873 pg. 15.

Det bemærkes at der er thinglæst Deklaration om at Gænget mellem den pantsatte Ejendom og Ejendommen Matr. N. 902 er fælles og at den pantsatte Ejendom har fælles Brandmur med nævnte Matr. No. 902 af Bygr. og om Skjelrettelse og Vedligeholdelse af Hegnet mellem den pantsatte Ejendom og Ejendommen Matr. N. 895 a af Bygr.

Til Bekræftelse med min Underskrift i tvende Vitterlighedsvidners Overværelse. (sign) Andreas Didriksen.

Til Vitterlighed om Underskriftens Ægthed og Dateringens Rigtighed (sign) Carl Chr. Petersen og (ulæselig sign).

Læst inden Rønne Byting den 7. Januar 1908 og indført i Skøde og Panteprotokol Nr. 29 fol. 112. (ulæselig sign)"

Hvis jeg havde været Andreas, var jeg utvivlsomt løbet skrigende bort efter præsentationen af denne mundfuld; men Andreas blev og skrev under. Og selv om man godt, efter obligationens noget barske ordlyd, kunne få den opfattelse, at Thora og An-

Andreas Didriksens bagerforretning i Nygade i Rønne. Dette forretningslokale blev etableret af Andreas efter hans overtagelse af virksomheden i 1906. Det tidligere lokale lå til venstre for dette nye lokale og kom til at huse forskellige handelsvirksomheder, bl. a. hatteforretning og kjølesalon.

dreas på det nærmeste var dødsfjender, kan jeg til almindelig beroligelse, med min far Peter (5.) som hjemmelsmand, bevidne, at der herskede det allerbedste forhold mellem mor og søn. De truende konsekvenser ved misligholdelse af aftalen var simpelt hen standardtekst i sådanne aftaler. Og bemærk, at der også ved denne låntagning er taget forholdsregler til sikring af Kristine, ifald Andreas skulle falde bort.

De første år har utvivlsomt været temmelig magre, og i april 1911 er der behov for yderligere driftskapital. Thora lader beredvilligt sin panteobligation rykke ned til 3. prioritet, således at et lån på 5000 kroner til 5 1/2 % i Bornholms Spare og Laanekasse kan få plads som 2. prioritet med Thora, Peter (4.) og Carl som kautionister.

Mod bedre tider

"Nærværende med Snor gennemdragne og med Embedets Segl forsynede Protokol, som foruden dette Blad bestaar af 25 folierede Blade, autoriseres herved til Brug som Statusbog for Bagemester Andreas Didriksen af Rønne. Rønne Byfogedkontor, den 16. November 1912. (sign) Larsen, Fm." står der på første side af en protokol i folioformat med stift, spegepølse mønster, gul/brunt papbind.

Blader man ind på side 1 finder man "Statusopgørelse pr. 7. Febr. 1913. Aktiver: Kassebeholdning 11 Kr. 32 Øre, Ejendommen Matr. Nr. 903 iflg. frg. Status 27774, 70 Kr. minus Afskrivning 205,97 Kr = 27568,73 Kr., Inventar ifølge frg. Status 2000 Kr. + Nyanskaffelser 400 Kr. = 2400 Kr. minus Afskrivning 200 Kr. = 2200 Kr. Indbo iføl-

ge frg. Status 2000 Kr. + Nyanskaffelser 200 Kr. = 2200 Kr. minus Afskrivning 200 Kr. = 2000 Kr. Varebeholdning 2788,11 Kr. Tilgodehavende for Varer 852,84 Kr. 2 Heste 500 Kr. 1 Aktie i Missionshotellet 50% indb. 50 Kr. Ialt 35971, 00 Kroner.

Passiver. Laan i Ejendommen: Østifternes Kreditforening 10718,93 Kr.+ Bornholms Spare og Laanekasse 4850,00 Kr.+ Enkefru Thora Didriksen 12000 Kr., Varegæld 5327, 85 Kr., Vareaccepter 2089,21 Kr. Privatgæld 884,20 Kr., Balance (Kapital) 100,81 Kr. Ialt 35971,00 Kr. Rønne den 10. Marts 1913. (sign) Andreas Didriksen."

Denne statusopgørelse siger ikke meget om Andreas' indtjening, men ifølge mundtlig overlevering i familien gik forretningen udmærket, således at Andreas altid kunne betale enhver sit. Men familiens privatøkonomi var meget stram de første 8-10 år efter overtagelsen. Familien blev iøvrigt udvidet med endnu et medlem den 22. april

1914, da datteren Karen Margrethe kom til verden. Hun blev øjeblikkelig hele husets kæledægge.

Også på andre områder skete der forandringer og udvidelser. Andreas foretog f. eks. forskellige ændringer af husets facade mod Nygade, mestendels flytning af døre og vinduer.

Ved Andreas' overtagelse blev bageri-virksomhedens navn ændret til Andreas Didriksens Bageri og Konditori.

Foruden salget over disken i forretningen havde han to kørende brødruter med hestetrukne brødvogne; han var fast leverandør af rugbrød til flere af bagerkollegerne, som ikke havde ovnkapacitet til rugbrødsbagning; han havde faste leverancer af brød til adskillige såkaldte mælke- og brødudsalg rundt om i byen, og i juli 1918 fik han en reel filial med sit eget navn over døren på det sydlige hjørne af Store Torv og Krystalgade.

Bagemester Andreas Didriksens nye brødvogn kørende i Sct. Mortensgade. Kusken ukendt. Årstal ukendt.

Skomagermester H. P. Didriksen, som ejendommeligt nok ikke var i (påviselig) familie med Andreas, ejede her et lille lavt hus med en kvist på taget. I stueetagen var der et butikslokale, som hidtil havde været udlejet til bagermester Curdts (Kurdts) i Østergade og anvendt af ham til brødudsalg. Curdts (Kurdts) ønskede at ophøre, og den chance lod Andreas ikke gå fra sig. "A. Didriksens Conditori" kom der til at stå med kraftige sorte bogstaver på hvid bund på det lange, smalle skilt, der i tagrendehøjde kom til at løbe langs det meste af facaden, da lejemålet var i orden.

Sagfører Janus Olsen og overretssagfører A. Olsens sagførerkontor udfærdigede et pragtstykke af en håndskreven lejekontrakt opdelt i 12 punkter. "Imellem undertegnede Skomagermester Hans Peter Didriksen og Bagermester Andreas Didriksen, begge af Rønne er indgaaet og oprettet følgende Lejekontrakt.

- 1. Jeg Skomagermester H.P. Didriksen bortlejer herved til Hr. Bagermester A. Didriksen den af Bagermester C.V. Kurdts hidtil lejede Lejlighed i Ejendommen Matr. No. 917 paa Store Torv. Lejligheden bestaar af Butik i to Fag, det til samme hørende Værelse, 1 Værelse paa Loftet, Køkken samt Adgang til Gaarden. I Lejemålet er indbefattet det i Butikken værende Inventarium bestaaende af 1 Disk, Reoler og et Spejl med Konsole.

- 2. Det Lejede maa ikke uden Ejerens udtrykkelige Tilladelse benyttes anderledes end hidtil, nemlig til Udsalg af Kager og Konditorsager og er Lejeren pligtig at have saaledes Udsalg samt at have forretningen aaben i den for lignende Forretninger sædvanlige Tid.

- 3. Lejemaalet har taget sin Begyndelse den 1. Maj 1918 og vedvarer indtil det fra en af Siderne opsiges med 1/2 Aars Varsel til en 1. Maj eller 1. November, hvortil saadant Varsel kan gives. Lejemaalet er dog fra

Udlejerens Side uopsigeligt i fem Aar, saaledes at det af Udlejeren tidligst kan opsiges til Ophør den 1. Maj 1923.

I Tilfælde af Ejerens Død er Lejeren dog pligtig at fraflytte det Lejede med 1/2 aars Varsel til en 1. Maj eller 1. November, hvad der ligeledes skal gælde i Tilfælde af Ejendommens Salg.

Efter Lejemaalets Ophør er Lejeren pligtig at lade det Lejede bese af Lejesøgende."

De følgende ni punkter indeholder regler for husorden og fraflytning samt bestemmelse om, at Andreas skal betale 150 kroner i husleje i kvartalet. Kontrakten er underskrevet Rønne den 31/7 1918, Skomagermester H.P. Didriksen ... Andreas Didriksen.

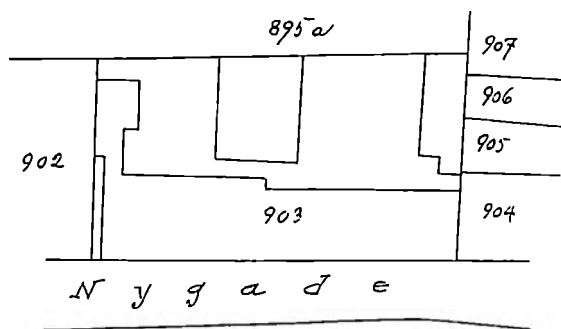
Hvem der passede denne filial, og om der boede nogen i huset, har det desværre ikke været muligt at konstatere. Det er uvist, om Andreas forventede nogen økonomisk gevinst af denne filial. Han har muligvis hovedsagelig ønsket at holde andre konkurrenter borte. Og han havde råd til at "gamble" lidt. Statusopgørelser af 1916-1919 viser betydelig fremgang. Ejendomsværdien stiger, og hestene, som i 1913 stod til 500 kroner er nu steget til 3400 kroner. Jeg tør naturligvis ikke påstå, at der er tale om de samme to krikker, men alligevel! Balancen (kapitalen) udgør 7319 kr. 49 øre, og der har været råd til nyanskaffelser af inventar.

Jordbesiddelse og nyt conditори.

Den 24. januar 1919 døde Thora, og ifølge udskrift af Skifteprotokollen for Rønne Købstad overtog de tre arvinger Peter (4.), Carl og Andreas boet til privat skifte pr. 19/2 1919.

Så vidt det har kunnet konstateres, arvede Andreas mindst 7000 kroner efter sin mor, og de to brødre har sandsynligvis fået samme beløb.

Kort efter, at Andreas og hans brødre hav-

Matrikelkort over ejendommen matr. nr. 903 i 1911.

de overtaget boet efter moderen, opfyldte Andreas en længe næret drøm. Han blev jordbesidder.

Den 22. marts 1919 købte han af købmand Andreas Peter Sommer et stykke jord i Rønnes østre vang, "Matr. Nr. 201 af Rønne Købstads Markjorder af Hartkorn 1 Skp 2 Tdr 03/4 Alb", ifølge håndskrevet blyantsnotat på forsiden af det flot kalligraferede skødes stempelpapir beliggende "imellem Avlsbruger Dahls Ejendom og Lervarefabrikken". Jorden stod i ejendomsskyld til 1800 kroner. Købesummen var 4400 kroner med en kontant udbetaling på 1000 kroner. Bornholms Spare- og Laanekasse havde en 1. prioritet på 1100 kroner i ejendommen. Denne prioritet fik Andreas hævet til 1800 kroner og resten af købesummen må efter statusopgørelsen 1920 at dømmes være betalt kontant ret hurtigt efter købet.

Der er næppe tvivl om, at Andreas har været endog meget glad for sin nye jordbesiddelse, som jo nok hovedsagelig skulle komme hans elskede heste til gode på forskellig vis, de heste, som han til nogen forundring og moro for omgivelserne hævdede havde ædelt araberblod i årerne.

Man kan måske synes, at købesummen var ret høj i forhold til ejendomsskylden, men denne investering skulle med tiden vise sig at være overordentlig klog.

Efter Thoras død indledtes en lidt uoverskuelig omprioritering af Nygade-ejendommen, og Peter (4.) og Carl lod henholdsvis 2300 kroner og 2800 kroner af deres arv stå som lån i ejendommen i en overgangsperiode, indtil omprioriteringen var tilendebragt i 1921, hvor lånene ialt kom til at udgøre 26000 kroner.

Forskellige attester i forbindelse med omprioriteringen oplyser, at arealet udgør 734 kvadratmeter eller 1863 kvadratalen, ejendomsskyldsvurderingen lyder på 45000 kroner, og den årlige afgift heraf udgør 44 kr. 55 øre. Til Rønne Kommune skal årligt betales grundskat 3 kr. 92 øre, husskat 22 kr. 37 øre, skorstensfejersafgift 6 kr. 60 øre, renovationsafgift 41 kr. 00 øre (det var det der med retiradetønderne + formentlig senere tilkomne, nymodens skraldebøtter), vandafgift 84 kr. 00 øre, ialt 157 kr. 89 øre. Desuden får vi at vide, at "Ejendommen hører til 4. Klasse af Bygrundene, der er inddeelt i 6 Klasser."

Hvad der mere præcist kvalificerede ejendommen til 4. klasse, kan måske udledes af forsikringspolice nr. 626 i Købstædernes Almindelige Brandforsikring, underskrevet af Branddirektør P. Ipsen i Rønne den 30. april 1921. Forsikringen omfatter:

- a. Forhus i Syd, Beboelse, 2 Butikker og Indkørselsport 26260 Kr.
- b. Sidehus i Øst, Stald, Vognport, Brændehus og Retirader 1000 Kr.
- c. Brændeskur i Nord, Halvtagsbygning 540 Kr.
- d. Halvtagsbygning i Vest, Forstue, Vaskerhus, Retirade og Pakrum 1900 Kr.
- e. Lysthus i Haven 150 Kr.
- f. Bygning i Gaarden i 2 Etager indrettet til Bageri, uden mekanisk Drivkraft 21500 Kr.
- g. 1 Læskur mellem a og f. 300 Kr.
- h. Halvtagsbygning i den vestlige Gaard, Retirade og Pissoir 150 Kr.

Ialt 51800 kroner, årlig forsikringspræmie 48 kr. 52 øre.

Bagernester Andreas Didriksens ejendom i Nygade i Rønne, antagelig i slutningen af 1920'erne. Bemærk de to butiksfacader, bagerbutikken under højre halvdel af kvisten og modehandelen under venstre halvdel af kvisten. Bag de første 2 fag almindelige vinduer til højre for bagerbutikken var serveringslokalet, derefter tre fag vinduer hørende til Andreas Didriksens privatlejlighed og yderst til højre portindkørslen.

Til venstre for modebutikken fire fag almindelige vinduer hørende til modehandlerens lejlighed, dernæst tre fag vinduer (senere to fag vinduer + en dør) hørende til en udlejningslejlighed og yderst til venstre et gænge, der adskilte Didriksens ejendom fra elinstallatør Axel Sørensens ejendom.

I punkt a nævnes 2 butikker. Den ene butik var selvfølgelig bagerbutikken. Den anden var sandsynligvis en modebutik.

Københavns Handelsbank, som hidtil havde haft til huse i en bygning i Pistolstræde, ønskede i begyndelsen af 1920'erne bedre og større pladsforhold på byens hovedstrøg, d.v.s. Store Torv. Derfor købte Handelsbanken både skomagermester H.P. Didriksens og naboens huse til nedrivning og byggede i 1922-1923 den store massive bankbygning, vi i dag kender som sæde for Danske Bank.

Det betød, at Andreas' filial måtte ophøre. Det var han nu nok forberedt på allerede,

da han lejede sig ind hos skomageren i 1918. Men så havde han en anden, god idé.

Den ene stue til gaden i Andreas' og Kristines privatlejlighed i Nygade lå lige op til bagerbutikken med dør imellem. Så der var ikke noget at betænke sig på.

Politimesteren i Rønne meddelte den 4. august 1924, i medfør af skrivelse fra Bevillingsnævnet for Rønne Købstad, Andreas borgerskab som konditor uden ret til udskænkning af stærke drikke.

Lokalet var ikke særlig stort. Mod gaden var der to fag vinduer, som i den nederste halvdel af ruderne var forsynet med skilte, der fortalte forbigående, at her servere-

Bager Didriksens butiksvindue. Efter ekspeditricens frisur og påklædning at dømme må billedet være taget engang i 1920'erne.

des kaffe, the og chokolade. Væggene var beklædt med brune, egetræsmaledede træpaneler op i vindueshøjde. I den ene endevæg var der en dør til butikken, i den modsatte endevæg en dør ind til Andreas' og Kristines spisestue. Væggen parallelt med vinduesvæggen var optaget af en stor kakkelovn

og en dør ind til Andreas' og Kristines "bedste"stue. Dørene var, ligesom panelerne, egetræsmaledede, og i døren ind til "bedste"stuen var der i voksen øjenhøjde et lille kighul, så man inde fra stuen kunne holde øje med, at alt gik sømmeligt til på den anden side af døren. Desværre var kighullet så højt placeret, at jeg aldrig nåede at blive stor nok til at kigge.

Ifølge en senere inventarliste blev lokallet efterhånden udstyret med 4 borde, 12 stole, 4 fag gardiner, 4 billeder, 24 par kopper med desserttallerkener, 20 kaffekander, 10 kagefade, 24 teskeer, 12 serveringsbakter og 12 sodavandsglas.

Et temmelig beskedent lokale, må man vist fastslå. Men her kunne folk, der var kommet til bys for at handle, i ro og mag nyde en kop kaffe, the eller chokolade (tilberedt i Kristines private køkken) med en lækker konditorkage til, medens man ventede på, at det blev tid til at gå til toget eller måske endda til damperen. Lukketid for forretning og konditori var tidligst klokken 21, og damperen afgik ved 22-tiden, så det passede meget fint.

Samme konditorbevilling har sandsynligvis været årsag til, at Andreas og Kristine fik tjansen med at sælge (alkoholfri) drikkevarer, slik, chokolade og kager i Rønne Theaters foyer ved hver eneste forestilling resten af deres liv, godt hjulpet af børnene og senere også svigerdøtrene, som alle gik til opgaven med liv og sjæl.

Gode tider

Årene op gennem 1920'erne var gode for Andreas og Kristine. Forretningen gik godt, og både indtjening og formue øgedes støt og roligt. Børnene trivedes på bedste vis. Peter (5.) kom efter sin konfirmation i smedelære i Knudsker, og da læretiden var udstået, arbejdede han en tid som svend, dels på Nymønt i Klemensker, dels i smedien på hjørnet af Klokkegade og Stumpegade i

Rønne. Han led imidlertid af en ubændig udlængsel, og omkring 1921 drog han til Amerika, hvor han opholdt sig i 10 spændende og oplevelsesrige år – dog med ret hyppige feriebesejg hjemme i Rønne.

Carl Johan kom efter sin konfirmation i bagerlære i bagerfirmaet Lohse i Svendborg, som nu blev ledet af bagemester C.C. Lohse, en søn af J. C. Lohse, som Andreas og Kristine var ansat hos tilbage i 1900-1901. Det kan synes lidt hårdt at sende en fjortenårig så langt bort, men man må ikke glemme, at Carl Johan havde nære slægtninge på mødrene side der på egnen, ikke mindst en moster, som han fik et nært forhold til. Og vi må heller ikke overse den kendsgerning, at Lohses bageri og konditori i Svendborg var et overordentlig hæderkronet gammelt firma, hvor der var meget at lære. Efter læretiden der videreuddannede Carl Johan sig flere forskellige steder "ovre", alt sammen med henblik på en overtagelse af den hjemlige gesjæft.

André blev efter sin konfirmation – apropos konfirmation: Kristine har fortalt mig, at hun, da familien den 3. oktober 1920 overværede den højtidelige handling i kirken, undrede sig såre over, at André halede voldsomt op i bukserne, da han gik op til alteret, og ligeledes da han gik ned derfra; og det samme fænomen gentog sig på spadsereturen hjem til Nygade.

Da familien drejede fra Tornegade ned i Nygade, kom forklaringen på de synkefærdige permissioner. Unge postbud Carlo Gensemann stod og dundrede fortvivlet på døren. Han ville ind efter sine bryllupsbukser, som han skulle bruge til sit bryllup tre

Peter (5.) Didriksen med sort jakke om bord på amerikabåden og foran sin bopæl i byen Warren i Pennsylvania. Flyttede senere til Erie. Arbejdede fortrinsvis som smed, men påtog sig også andet arbejde, bl.a. som medhjælper hos en kirkegårdsgartner. Pralede senere med at han havde haft en stilling, hvor han havde flere tusinde under sig.

"Søster" Karen Margrethe Didriksen fotograferet i bagerigården ca. 1920.

dage senere. Skrædderens fatale bommert med de forbyttede bukser blev hurtigt bragt ud af verden til begge parters tilfredshed, og så kunne familien med vanlig glæde ved selskabeligt samvær fejre konfirmanden. Bagefter kom han i manufaktur lære i Rønne. Nogenlunde samtidig begyndte lillesøster Karen (som regel kaldet Søster) i skole.

I 1926 fejrede Andreas og Kristine sølvbryllup. Statusopgørelsen for dette år viser aktiver for ialt 67957 kr. fordelt på ejendom, varelager, inventar, tilgodehavende, kassebeholdning, indbo samt 2 heste til en værdi af 800 kr. Passiverne, fordelt på priori-

tetsgæld, varegæld og lidt privat gæld udgør ialt 42103 kr. Det vil sige, at formuen udgjorde 19854 kr. + privatforbruget (som er nogenlunde lig med indtjeningen), opgjort til 7037 kr. Det er 500 kroner mere end det foregående års privatforbrug. Men så havde man jo altså også holdt sølvbryllup, og der blev, med mit kendskab til familiens store gæstfrihed, næppe sparet på noget ved den lejlighed. Man kom trods alt et stykke vej med 500 kroner på den tid, og yderligere blev 1500 kr. af formuen spenderet.

I 1927 omlagdes regnskabssystemet således, at der nu skulle udarbejdes et regulært driftsregnskab til skattemyndighederne. Og her får vi meget bedre indblik i virksomhedens økonomi. Det kontante salg over disken og fra vognene plus indgået på udestående fordringer andrager for året 1927 82215 kr. 19 øre. Værdi af forbrug af egne varer udgør 2400 kr. Varelagerets værdi ved regnskabsårets slutning udgør 5050 kr., udestående fordringer 3527 kr. og (ved regnskabsårets begyndelse) varegæld 20313 kr. I årets løb er der indkøbt råvarer for 62885 kr., og af andre driftsomkostninger kan nævnes folkehold (løn) 7564 kr., kost (til folkene) 2990 kr., forretningslokaler 900 kr., lys og varme 465 kr., forsikringer + telefon o. lign. 518 kr. 93 øre, transportomkostninger 203 kr. 09 øre, hestehold 1216 kr. 10 øre. Nettoavancen er 8781 kr. 64 øre. Hertil lægges et mindre overskud på ejendommen samt afdrag. Personlige skatter og personlige forsikringer fratrækkes, hvorefter Andreas' skattepligtige indkomst for året 1927 udgør 7526 kr. 86 øre. Den skattepligtige formue er ved årets slutning 18252 kr. 81 øre, som hovedsagelig er bundet i ejendom, inventar, redskaber, maskiner, varelager og materialer, udestående fordringer, heste og markjorden. Privatforbruget, 4454 kr., har været ret beskedent i forhold til den skattepligtige indkomst; formuefremgangen lyder på 2308 kr. 06 øre, og der er betalt 1000 kr. i afdrag på ejendommen.

Bagermester Didriksen med familie. Forrest fra venstre: Andreas Didriksen, Karen Margrethe Didriksen, Kristine Didriksen. Stående fra venstre: Peter (5.) Didriksen, Carl Johan Didriksen og Johannes André Didriksen. (Foto Yhr 1931)

I 1928 steg omsætningen yderligere, og Andreas' skattepligtige indkomst og formue øgedes tilsvarende. Men så begynder de magre år under lavkonjunkturen at melde sig i driftsregnskaberne. I årene 1929-31 gik omsætningen mærkbart ned, men Andreas var lykkeligvis så velkonsolideret, at han kom igennem uden at stifte ny gæld og med formuen ikke bare intakt, men også lidt forøget. Der er sparet lidt i privatforbruget, og udgifter til løn er gået lidt ned, så nogen hjælp må være sparet væk. Og så har Andreas og Kristine været forsigtige med at give kredit. Desuden har de hver måned haft en vis lejeindtægt af ejendommens to udlejningslejligheder (den ene med tilhørende

butikslokale), som var beboede af dels trafikassistent N. Aakjær, dels af Andreas' bror, telegrafist Carl Didriksen. Broder Peter (4.), som i begyndelsen af århundredet beboede den ene af lejlighederne, var forlængst flyttet til større og bedre forhold med tilhørende snedkerværksted i Østergade.

Da Carl døde i 1929, drev hans enke, tante Cathinka, i nogle år modehandel i den butik, som hørte til lejligheden. Da hun i 1932 flyttede derfra, stod André, der nu var udlært i manufakturhandel, parat til at tage over.

I 1932 gik det hele ifølge regnskaberne så småt fremad igen. Hos Andreas og Kristine steg omsætningen, og det samme gjorde

Nygade i Rønne omkring 1925. Bager Didriksens ejendom. Bemærk hatteforretningen.

de udgifter til folkehold, så der må nok være blevet ansat mere hjælp. Og så fik man en temmelig speciel og meget velkommen ny bagerlærling.

Johannes André Didriksen, fra ca. 1932 indehaver af kjolesalonen André i Nygade

Det var Peter (5.), som havde sagt farvel til det frie liv "over there" og nu havde besluttet at følge i forfædrenes fodspor og blive bager – en beslutning som i høj grad fornøjede Andreas og Kristine. Nu havde de alle børnene omkring sig i det daglige. Carl Johan var vendt hjem og arbejdede som svend. André havde etableret sig som selvstændig modehandler i ejendommens anden butik og boede i en lille lejlighed bag butikken. Og "Søster", som havde udviklet sig til en bemærkelsesværdig skønhed, var i manufakturhøjskole hos manufakturhandler Svendsen på det nordlige hjørne af Store Torv og Krystalgade. Der traf hun sin senere ægtemand, Aage Stange.

Glade dage og gode gaver fra Amerika.

Fra og med 1935 udviser regnskaberne en hastigt stigende omsætnings- og indtjeningskurve. Og oveni kom der arv fra Amerika. Andreas fik i 1935, via politimesteren i Rønne, brev fra Det kongelige Danske

Konsulat i Chicago med meddelelse om, at der var tilfaldet syv bornholmske slægtninge arv i dødsboet efter George Koefoed.

Og hvem i alverden var så George Koefoed? En granskning af Julius Bidstrups stamtavle over slægten Koefoed pegede i retning af, at bemeldte George kunne være identisk med Johan Peter Georg Koefoed, født 15. oktober 1864, brodersøn af Thora og altså fætter til Andreas og Peter (4.), som begge skulle arve. Broder Carl var jo død i 1929, så han var ude af billedet, men fem kusiner arvede sammen med Andreas og Peter (4.).

Regnskaber viser, at Andreas fik sin arv, der i alt beløb sig til 2606 kroner, udbetalt i flere portioner, den seneste i 1938.

Med tre unge, foretagsomme sønner og en hustru der efterhånden syntes, hun fortjente lidt luksus, var Andreas nem at løbe over ende i familiens højlydte forhåbninger om, at arven blev brugt til anskaffelse af en bil.

I 1936 blev et stk. tre-dørs automobil af mærket Chevrolet med plads til 4-5 personer anskaffet for 4000 kroner. Den var beigefarvet med sorte skærme og med lodretstående luftventiler i begge sider af kølerhjelmen og med gråligt, plysagtigt indtræk. At Andreas' sunde fornuft trods alt ikke var blevet totalt neutraliseret af den samlede families luksusbehov, sås af, at den tredie dør, bagdøren, muliggjorde, at bilen med et snuptag kunne ændres til varevogn.

Andreas havde ikke kørekort, men Peter (5.) havde, og André og Carl Johan fik også et i en vis fart, så der var chauffører nok. Og fra og med 1937 optræder en post, der hedder "Lystkørsel - 100 Kr." i driftsregnskabet. Jeg tror ikke, at bilen nogen sinde blev brugt som varevogn. Hestene og brødvognene fungerede jo stadig til Andreas' fulde tilfredshed. Derimod blev den undertiden brugt til transport af brevduer. Andreas var brevduemand om en hals og vandt af og til præmier for de duer, han havde i et

Peter Didriksen, amerikansk statsborger.

stort dueslag i bagerigården. Engang imellem skulle duerne køres ud til en bestemt lokalitet og slippes løs på et forud aftalt tidspunkt. Det tog min far, Peter (5.), og jeg os af, medens Andreas så stod hjemme ved dueslaget og ventede med uret i hånden – et fornemt guldur som meget nemt kunne være gået tabt.

Guldur på afveje.

Andreas var et udpræget selskabsmenneske, og nu hvor han havde fået to sønner i bageriet, kunne han tage det hele lidt mere med ro og i højere grad end før hellige sig vennerne og forskelligt foreningsarbejde.

De nærmeste venner i det overordentligt gæstfri hjem var den faste bogholder, Emil Westh, naboen, installatør Axel Sørensen, kaptajn Hansen fra det gode skib "Freia", grosserer Henrik Kyhn m. fl., alle med fruer.

I bagemester Andreas Didriksens bageri i Nygade i Rønne engang i 1930'erne. I midten Andreas Didriksen, til venstre sønnen Peter Didriksen og til højre sønnen Carl Johan Didriksen. Den store hvide røremaskine har navnet "Samson".

Mange lystige frokoster er gledet ned i spisestuen mod gaden; mange vinteraftener er gået med kortspil og romtoddyer, medens tobakstågerne lå tykt over bordet, og – når man kunne slippe af sted uden damer – gik turen til Jernbanerestauranten (kaldet Jernkroen), Raadhuskroen og undertiden Villa Nova, hvor der alle steder med liv og lyst blev spillet kegler. Og så er vi tilbage ved Andreas' kostbare, dobbeltkapslede guld-lommeur med hans navn indgraveret.

Efter en lystig aften, muligvis på Raadhuskroen, fulgte Andreas sin gode ven Freia-Hansen hjem til dennes gadedør i Grønnegade. Derefter fortsatte Andreas alene ad Grønnegade i retning mod Snellemark. Men da han kom til Missionshotellet, blev han overmandet af en mærkbar træthed og fandt et lille hvil på hotellets store, brede trappe

stærkt påkrævet. Efter at have siddet der en stund tog han sit guldur op af lommen og konstaterede, at klokken var blevet fælt mange. Han måtte hellere se at komme videre. Kristine kunne godt være en smule striks med det der med at komme sent hjem.

Han lagde uret fra sig og tiltrådte hjemturens sidste etape. Forhåbentlig sov Kristine som en sten, så han ubemærket kunne liste sig i seng. Ellers havde han alternative muligheder i bageriet.

Kristine opdagede ingenting, og Andreas var som sædvanlig i fuldt sving i bageriet, da hun åbnede butikken klokken halv syv om morgenen, så alt var under kontrol – eller?

Hen på morgenen kom en stilfærdig yngre mand ind i butikken, fremviste et guldur og spurgte Kristine: "Er detteher ikke ba-

Fra venstre: Fru Kristine Didriksen, bagemester Andreas Didriksen, ukendt dame. Fotograferet i bagerigården, sandsynligvis i 1920'erne.

ger Didriksens ur? Jeg fandt det på Missionshotellets trappe her til morgen."

Jo, det var Andreas' ur. Hvordan han forklarede Kristine dets tilstedeværelse på Missionshotellets trappe, fik vi desværre aldrig at vide. Men man kunne forestille sig, at Andreas stærkt har pointeret den absolut formildende omstændighed, at det var et missionshotel (!), der var inde i billedet. Andreas forstod at sno sig – og kneb det, kunne han regne med fuld støtte fra sine tre sønner. Ingen skal dog bilde mig ind, at de nogensinde lurede Kristine – selv om de selv troede det.

Foreninger:

Andreas blev uundgåeligt involveret i forskelligt foreningsarbejde. Han var medlem af Den konservative Vælgerforening og støttede Det konservative Folkeparti økonomisk. Om han deltog specielt engageret

Andreas Didriksen ved køkkendøren i bagerigården, sandsynligvis engang i 1920'erne.

Foto, antagelig fra 1930erne. Personerne er fra venstre: Ukendt. Bagermester W. Svendsen, Bagerpladsen. Fru Kristine Didriksen. Bagermester Andreas Didriksen. Sadelmager Brandt, Rønne. Andreas er tydeligvis blevet hædret, men i hvilken anledning? Har han vundet præmier i fugleskydning eller keglespil? Eller er det brevdueerne, der har gjort ham væ?

i foreningens aktiviteter, ved jeg ikke, men det er ikke mit indtryk. Derimod deltog han med liv og sjæl i Forsvarsbrødrenes engagementer, herunder festlige og fornøjelige fugleskydninger, og han var medlem af bestyrelsen. Endvidere sad han i bestyrelsen for Marineforeningen, Haandværker- og Industriforeningen, var kasserer i Bornholms Bagermesterforening samt bestyrelsesmedlem i brevdueforeningen Bornholm og brevdueklubben Rotna, hvor han vandt flere præmier for sine duer, som havde hans meget store interesse.

Rønne Bagermesterforening valgte ham til formand engang i 30erne, en post han bestred med omhu og dygtighed til sin død. Problemerne var mangeartede og ofte vanskeligt håndterlige.

Efterladte papirer fortæller, at der i 1932 (vistnok før Andreas' formandsperiode) af-

holdtes en ekstraordinær generalforsamling, hvor dette "Tillæg til de gældende Vedtægter" enstemmigt vedtoges:

"§ 18: Foreningens Medlemmer forpligtede sig til ikke under nogen Form at aabne noget nyt Brødudsalg. Medlemmerne maa heller ikke ved Køb af fast Ejendom i denne aabne noget nyt Udsalg. Dog er Medlemmerne berettigede til at flytte deres Forretninger og de allerede bestaaende Udsalg, men Antallet af Forretninger og Udsalg maa ikke forøges. Overtrædelse af denne Bestemmelse medfører, at den ulovligt aabnede Forretning straks skal lukkes og det Medlem, der har aabnet Forretningen skal til Foreningens Kasse betale en Bøde paa 500 Kr.

§ 19: Udmeldelse af Foreningen skal ske skriftligt til Formanden og skal ske med

mindst 1/2 Aars foregaaende Varsel til den 1ste i en Maaned."

Aner man lidt brødnid mellem de gode bagermestre? Man må til gengæld formode, at der bag diskene i de omhandlede brødsalg har været glæde over denne vedtagelse, som har sat bom for flere konkurrenter. Glæden varede dog ikke så længe. Fem år senere modtog Andreas som formand en underdanig skrivelse fra indehaverne af de omstridte brødsalg. De var – trods underdanigheden – bestemt ikke tilfredse mere.

"Til Rønne Bagermesterforening.

Underskrevne Indehavere af Brødsalg i Rønne tillader sig herved at anmode de ærede Bagermestre som har Udsalg hos os om fremtidig at yde os Rabat i Overensstemmelse med følgende Satser: Grovbrød: 15 % Forhandlingsrabat. Fintbrød: 20 % Forhandlingsrabat.

Vi undlader ikke samtidig at gøre Dem opmærksom paa, at Grunden til, at nærværende Anmodning fremkommer, er, at Forhandlingsrabatten efter de i den senere Tid foretagne Prisforhøjelser ikke levner os Fortjeneste stor nok til at imødegaa de Tab ved Kredit og Svind, som altid melder sig i en Forretning, og som efter de forhøjede Priser nødvendigvis vokser.

Det er derfor vort Haab, at De vil indse det berettigede ved denne vor Anmodning og udbeder os snarest Deres ærede Tiltrædelse heraf.

Rønne den 12. Marts 1937.

(underskrevet)

K. Kofoed, Fru Stenbergs Vej. - M. Lorentzen, St. Torvegade. - K. Vallentin, Knudsvej. - J. Grønbech, Ll. Madses Gade. - Ernst Bech, Haslevej. - Anna Jørgensen, Vestergade 1. - Karna Knudsen, Søndergade. - Emil A. Petersen, Voldgade. - Else Wingsted, Østergade 69. - Carl Pihl, Svanekevej 41. - Thora Kyhn. - Ulæseligt navn."

Som de dog kunne sige det. Jeg ved ikke, hvad der kom ud af denne henvendelse, men jeg husker fra den tid, at brødsalg var et varmt diskussionsemne i længere tid. Og senere regnskaber viser, at Andreas selv ydede en af sine udsalgsindehavere et personligt lån på 1500 kroner, formentlig for at holde udsalget i gang i en nedgangsperiode.

Den 13. april 1938 underskrev Andreas som formand for Rønne Bagermesterforening "Overenskomst mellem Rønne Bagermesterforening og Arbejds mændenes Fagforening for Rønne og Omegn. Vedrørende Chauffører, Kuske og Bagerikarle." Heri fastsættes dagløn, ugeløn, munderingsgodtgørelse for chauffører, betaling for overarbejde og helligdagsarbejde, opsigelsesfrist, forsikring af ansatte samt, at arbejdsgiverne forpligter sig til at antage deres arbejdere gennem Arbejdsanvisningskontoret efter forhandling med kontoret. For Arbejds mændenes Fagforening for Rønne og Omegn underskrev August Aakerman.

Rønne Bagermesterforening har tilsyneladende haft en underafdeling ved navn Rønne Bagerstands Understøttelsesforening. Dette fortræffelige organ fremsætter i en pudsigt formuleret, udateret skrivelse dette forslag: "Til Rønne Bagerstands Understøttelsesforening. Foranlediget af at ovennævnte Forening nu har en ret stor Kapital til Raadighed tillader vi os hermed at foreslaa Generalforsamlingen, at der til Foreningens Love tilføjes en ny Paragraf, der lyder saaledes: Kollegaer, der afgaar ved Døden, der har været Medlem af Foreningen i 10 Aar, vil der til den efterladte Enke være at udbetale i Begravelseshjælp 100 Kr. Bestyrelsen for Rønne Bagerstands Understøttelsesforening."

Andreas har med blyant ændret den ny paragrafs ordlyd til: "Har et Medlem, der afgaar ved Døden, været Medlem af Foreningen i 10 Aar, vil der til de efterladte være at udbetale i Begravelseshjælp 100 Kr."

Peter (5.) Didriksens bageri, Peters Bageri, Storegade 21, Rønne. Foto 1950.

Forslaget blev vedtaget. Min mor fik udbetalt et beløb, da min far, Peter (5.), døde i 1960.

En familie i trivsel

Sidste halvdel af 30'erne bød på store forandringer i familien. Peter (5.) blev i 1937 gift med Inger Krogh, født Petersen, datter af Marie og Andreas Petersen. Andreas Petersen var oprindelig bager og drev i årene 1896 til 1912 bageri dels på Bagerpladsen, dels på Laksegade/Knappestræde-hjørnet. Derefter flyttede han med familien til Fredensborg på Strandvejen og drev der landbrug og lergravning samt hotelpension og restaurant, indtil han trak sig tilbage ca. 1925.

De to Andreas'er var rørende enige om, at det unge par snarest muligt skulle have eget bageri. Ved fælles økonomisk indsats blev det gamle Wichmann'ske bageri i Storegade købt og gennemgribende moderniseret og udvidet. I november 1939 åbnedes

så "Peters Bageri", og dermed var Peter sat i vej og kunne klare sig selv.

André trivedes i bedste velgående med sin kjolesalon, og "Søster" var blevet gift med Aage Stange og bosat i København. Nu manglede man så at få Carl Johan bragt i stilling til at overtage det hjemlige bageri. Andreas havde utvivlsomt allerede i 1937 planer om at give sig selv lidt mere fritid, når han fyldte tres, og overlade styret i bageriet til Carl Johan.

Driftsregnskabet for 1937 viser, at Andreas og Kristine sad godt og lunt i det. Bruttoavance er på 31506, 57 kr. Driftsomkostninger som lønninger 12199,34 kr. + kost til ansatte 2800 kr. + forretningslokaler 3000 kr. + lys og varme 418,73 kr. + fragt og told 1252,33 kr. + forsikringer 425 kr. + telefon 80 kr. + hestehold og biludgifter 1316,42 kr. + afskrivning på inventar 400 kr., ialt 21891,82 kr. Det vil sige, at nettoavance var 9614,75 kr. hvortil skulle lægges overskud på ejendom, renteindtæg-

ter, lystkørsel og prioritetsafdrag, ialt 1294,50 kr. Andreas' samlede indkomst blev således 10909,25 kr. Herfra skulle så trækkes personlige skatter 2039,97 kr. samt forsikringer 229,65 kr. Derved blev den skattepligtige indkomst 8639,63 kr. Statusopgørelsen viser, at ejendomsskyldsværdien er 50000 kr. Prioritetsrestgælden er på 21983,15 kr. og den skattepligtige formue lyder på 40067,77 kr.

Første skridt henimod "abdikationen" tog Andreas og Kristine, da de fraflyttede den store lejlighed i ejendommens østlige ende og i stedet installerede sig i den noget mindre lejlighed i den vestlige ende. Her fik de et overordentligt hyggeligt hjem, der udstrålede solid borgerlig velstand, tryghed og kontinuitet. Carl Johan skulle så overtage den store lejlighed, og Kristine mente, at hun hellere måtte finde en passende husholderske til ham. Men det kunne hun godt spare sig. Carl Johan ville i hvert fald ikke belemres med en husholderske. Han havde ganske anderledes planer. Til familiens glædelige overraskelse præsenterede han slagtermester Axel Mortensens ældste datter, Magda, som sin tilkommende hustru. Brylluppet stod den 18. september 1937.

Carl Johan fik som bagersvend en ugeløn på 65 kr. og dertil fri bolig samt af og til en tantieme på 3000 kr., så det var ikke så værst efter datidens normer. Men så skal det da tilføjes, at Carl Johan var den, der arbejdede hårdest og længst hver dag, og at Magda – i lighed med andre bagerkoner – tog en hård tøm fra tidlig morgen til sen aften både i forretningen og i "privaten" (hvor hun bl. a. havde op til 8 ansatte på kost), og det arbejde fik hun ingen betaling for. Bagerkoner var, ligesom præstekoner, nogen, der fulgte gratis med i købet.

Truende skyer

Andreas fyldte 60 år den 3. april 1939. Dagen er utvivlsomt blevet fejret med manér,

men jeg har ingen erindring om det, så jeg gætter på, at der er blevet afholdt en større herrefrokost, medens jeg var i skole.

Andreas' tre livsforsikringer på ialt 6000 kroner blev nu udbetalt, og i efteråret 1939 gennemførte han en plan, han længe havde gået og puslet med. Avlsbruger Otto Dahl, som boede nabo til Andreas' markjord på Almindingsvej, havde et stykke jord som lå meget bekvemt lige op til Andreas' jord. Det ville Andreas gerne købe. Otto Dahl var interesseret, og ifølge Landbrugsministeriets skrivelse af 8. december 1939 udstykkedes den omhandlede parcel på 4280 kvadratmeter med matr. nr. 210 d Rønne Købstads Markjorder.

Andreas købte jorden for en sum af 3802 kr 05 øre med en kontant udbetaling på 1037 kr. 40 øre og et pantebrev på 2764 kr. 65 øre til Otto Dahl. Det sirligt håndskrevne og sprogligt meget snørklede skøde er udfærdiget af Andreas' faste sagfører E. Larsen og underskrevet af Andreas og Otto Dahl den 11. januar 1940.

Andreas var særdeles tilfreds med sin ny-erhvervelse. Nu kunne han med en vis rimelighed kalde sig jordbesidder. Var det moderens bondeafstamning, der her slog igennem?

En mindre del af Andreas' markjord var i min barndom anlagt som en dejlig kolonihave med en del frugt, bl. a. de sødste, lækreste kirsebær, som kunne give en gevaldig mavepine. Det var nok for en stor del broder Peter (4.) der passede haven, mod at han fik del i afgrøderne. Resten af jorden var udlagt til græsmark til hestene.

De 1037 kroner, der blev udbetalt kontant ved jordhandelen, kom formentlig fra livsforsikringspengene, og 2000 kroner fra samme kilde blev også tidligt på året 1940 henlagt til en ny ovn. Og mon ikke der også er blevet afsat et beløb til fejring af 100-året for Peter (3.)'s åbning af bageriet i juli måned?

Men så kom den 9. april og den tyske be-

sættelse, og dermed så alting lige pludselig helt anderledes ud. Næsten alt blev rationeret, både det brød der skulle sælges, og de råvarer brødet skulle bages af. Der var god grund til bekymring, og 100-års jubilæet blev markeret under yderst stilfærdige former.

En kassebog påbegyndt 1. februar 1941 viser, at der i februar dette år er solgt for 2991 kroner kontant over disken, plus at kunder, der handlede på kontrabog eller anden form for månedsregnskab, betalte 1859 kroner. Dertil kommer indtægter fra de to kørende brødruter på 6472 kroner, ialt 11323 kroner i kontant salg. Udgiftsiden fortæller om indkøb af råvarer hos leverandører som eksempelvis mejeriet Godthaab, Bornholms Margarinefabrik, Bornholms Valsemølle, grosserer Carl Glistrup m. fl. for ialt 8715 kroner. Lønninger løber op i 1179 kroner (til Carl Johan, 1 fuldtidssvend, 1 (deltids?) svend, 1 lærling, 1 bagerikarl, 2 kuske, 1 ekspeditrice, 1 husassistent. Andre udgifter (elektricitet, kul, telefon, forsikring, hakkelse til hestene, fragt, garageleje til Zonen i Pistolstræde, hvor bilen stod opklodset), udgør 2565 kroner. Udgifter ialt 11280 kroner. Det vil sige, at det samlede overskud for februar 1941 summa summarum beløb sig til 43 kroner. Det kan nok give rynker i panden. Men januar og februar var altid stille måneder i en bagerforretning, og driftsregnskab og status for 1941 udviser en nettoavance på 27862,68 kroner. Andreas' skattepligtige indkomst er 28578,63 kr. Den skattepligtige formue er på 82750 kr, heraf ejd.skyld 50000 kr. for Nygade-ejendommen og 5700 kr. for markjorden. De to heste, som i årevi har været 600 kr. værd, er nu pludselig steget i værdi til 1500 kr.

Desværre mangler driftsregnskab og status for 1942. Det eneste dokument, der findes fra dette år, fortæller, at brandforsikringen er blevet sat op fra 51800 kroner til 82880 kroner.

Driftsregnskab og status for 1943 viser, at nettoavancen er på 21848 kroner; hertil lægges andre indtægter (overskud af ejendom + renteindtægt) på 4158 kroner = samlet indkomst 26006 kroner. Herfra trækkes personlige skatter 13671 kroner (!) samt 113,50 kroner i forsikring, således at Andreas' skattepligtig indtægt er 12222 kroner. Det store beløb for fratrukne, personlige skatter må betyde, at indtjeningen i 1942 har været overordentlig høj. Formuen er steget til 105275 kroner. Ejendomsskylden for markjorden er faldet 500 kroner, medens hestens værdi er steget til 2400 kroner.

1943 har altså i økonomisk henseende været et godt år for Andreas, men på anden måde blev året meget tungt. Kristine havde skrantet i længere tid. Et husstandsabonnement på Flyve-Ambulance Tjenesten, tegnet af Andreas den 14. maj 1941, antyder, at Kristine allerede på det tidspunkt var åbenbart syg af den kræftlidelse, der den 18. oktober 1943 førte til hendes død. Hun var da knapt 68 år gammel og havde i 42 år været Andreas en god og trofast hustru og en dygtig, arbejdsom og forstandig medhjælp. Det var et meget hårdt slag for Andreas.

Men livet skulle jo gå videre, og trods besættelsens daglige plager og bekymringer blev året 1944 det bedste i firmaets historie. Andreas' samlede indkomst løb op i 30173,85 kroner, og den skattepligtige indkomst lød på 23112,59 kroner, medens den skattepligtige formue sneg sig op på 122659,76 kroner. Ejendomsskylden var uforandret. Indestående i bank 40598,73 kroner og kontant beholdning 21525,88 kroner, poster der vidner om, at varemangelen nu var så mærkbar, at man var nødt til blot at sætte pengene i banken eller opbevare dem i pengeskabet. De har ikke, som tidligere, kunnet investeres i varelager og materialer, en post der nu er helt nede på 2981,20 kroner. Derudover fortæller driftsregnskabet, at der er brugt 2000 kroner til

Bagemester Andreas Didriksens ejendom i Nygade i Rønne ca. 1938. Bemærk at modeforretningen, Kjølesalonen André, er blevet udvidet med endnu et udstillingsvindue (ved cyklen) og at yderligere to fag vinduer fra privatboligen er inddraget i forretningen og giver lys til prøvelokalet.

reparation af ovnen (var det de samme 2000 kroner, som i 1940 blev henlagt til en ny ovn?), samt 552 kroner til reparation af inventar.

Sådan husker jeg det

Det Didriksenske domicil fyldte godt op i gadebilledet. Den lange gulkalkede bygning, dels med synligt bindingsværk, dels pudset, begyndte i den østlige ende med portindkørslen med de gamle brandspande hængende under loftsbjælkerne. Derefter kom, mod gaden, de tre fag vinduer i Carl Johans spisestue, dernæst to fag vinduer i serveringslokalet, derpå butiksdøren og det ret smalle butiksvindue til bagerforretning-

gen. Lige derefter kom to butiksvinduer med en dør imellem samt to almindelige fag vinduer, der alle hørte til Andrés kjølesalon; så fulgte de to fag vinduer og gadedør, som hørte til Andreas' lejlighed, og det hele afsluttedes med et gænge som deltes med naboen, installatør Axel Sørensen.

Fra porten trådte man ind i et helt lukket, brolagt gårdsrum. Langs den østlige side var placeret Andreas' dueslag, vaskerhus, retirader, stald og vognskur. Den nordlige side var optaget af et halvtagskur, som husede et større lager af brænde. Vestsiden var helt optaget af den to-etages bageribygning, som med en gennemgangsbygning var forbundet med forhuset, som optog hele sydsiden. Der herskede hver dag livlig aktivitet med he-

ste, brødvogne og kuske, der hen på formiddagen skulle af sted på ruterne i byen og i oplandet. Sent på eftermiddagen vendte vognene vendte hjem igen, og så skulle hestene i stald, vognene vaskes, og penges taskerne gøres op.

Gik man fra gården ind ad døren til Carl Johans lejlighed, (som vistnok må have været den oprindelige del af ejendommen, bygget af Karen Albrechtsen Lund i 1824), trådte man lige ind i køkkenet. Derfra var der adgang til spisestuen og derfra videre adgang til dagligstuen mod gården og til serveringslokalet mod gaden. Fra køkkenet førte en trappe op til loftet, som var en hel verden for sig. Her var pigeværelser, gæstekamre og – i kvisten mod gaden – soveværelse med to fag vinduer. Derudover var der et stort, åbent loft, som var velegnet til tørring af vasketøj.

Kantede man sig rundt om nogle skorstone, havnede man på Andrés del af loftet, hvor han, udover et mindre loftsværelse, rådede over den anden halvdel af kvisten. Her var indrettet en systue, hvor hans ekspeditrice/syerske ikke alene rettede kjoler til, men også syede helt nyt af kundernes medbragte stof. Desuden brugte André lejlighedsvis et hjørne af værelset til soveplads. En trappe førte ned til hans gammeldags, meget charmerende, men nok temmelig upraktiske køkken. Derfra var der udgang til haven samt adgang til hans hyggelige stue med alkove, hvor der som regel lå en stor, kælen kat eller en engelsk setter og sov. Fra stuen var der adgang til kjolesalonens rummelige lokaler.

På loftet kunne man, hvis man ikke var alt for stor og tyk, sno sig fra Andrés domæne videre omkring nogle interimistiske pulterkamre og nå frem til Andreas' soveværelse og derfra ad en trappe ned til hans blåmalede køkken. Ved siden af køkkenet lå mod gængen en "alkove", som var indrettet til kontor og forbundet med to stuer (en til gaden, en til gården), der var særde-

les hyggelige med gamle, gedigne møbler, hvoraf nogle stammede fra de foregående slægtled. På væggene hang store, alvors-tunge aneportrætter i tunge, dystre rammer, og under stueloftet hang et bur med en kanariefugl. Det siger næsten sig selv, at et af vinduerne mod gaden var forsynet med et gadespejl, hvor man kunne følge med i, hvad der foregik på gaden.

Det var selvfølgelig ikke normal praksis at bevæge sig fra lejlighed til lejlighed ad loftsvejen. Den lille gennemgangsbygning, som forbandt bageri og forhus, gav gennem to døre passage fra bagerigården til Andrés lille lune have med bagerimuren, der var overgroet af vinranker mod øst, en mur mod nord ind til amtmandens park, og mod vest afgrænset af et plankeværk og en retirade. En dør fra denne have førte ind til Andrés køkken.

Gennem en dør i plankeværket kom man fra Andrés have videre ind til Andreas' have, der mod nord også delte mur med amtmanden og mod vest var optaget af et vaskehus, en retirade og et hønsehus med hønsegård til en halv snes brogede høns af ukendt race. En gennemgangsbygning forbandt vaskehuset med køkkenet og gav desuden adgang til det smalle gænge, der førte ud til gaden.

Bageribygningen var i 2 etager over en dyb kælder. Ovnen var selvfølgelig det dominerende element i bageriet, og udenom den var så resten af bageriet indrettet med 2 lange arbejdsborde med hylder, 3 dejtrug, 2 æltemaskiner, 1 opslemningsmaskine, dejdeler, røremaskine, luftpisker, brødstikker (stativer til anbringelse af bageplader) og hejseværk til melloftet på øverste etage.

Ude bag ved ovnen var der en gang med udgang til gården, adgang til et baderum samt en trappe op til melloftet, hvor de to lærlinge boede. Deres værelser var udstyret med seng, klædeskab, servante, bord, stole, dyner, sengelinned, håndklæder, viskestykker og gardiner. (Pigeværelserne i forhuset

var udstyret på samme måde, men havde tillige gulvtæpper).

Foruden mellager og to lærlingeværelser fandtes der på loftet et lille rum, som kaldtes tørreovnen. Det var vist nok placeret direkte oven på ovnen, og her var altid meget varmt. Skulle man have tøj tørret i en fart, så var dette rum stedet. Men rummets egentlige formål var tørring af forskellige brødsorter, f. eks. kommenskringler, beskøjter, skonrogger (skibsbrød) og lignende.

I erindringen står hele denne store ejendom for mig som en levende, aldrig sovende organisme, præget af dygtighed, fremdrift, arbejdsglæde, pligtfølelse, venlighed, hjertevarme og tryghed. At denne lykkelige tilstand ikke skulle vare ved – det var helt utænkeligt.

Skæbneåret

I begyndelsen af 1945 vidste vi alle, at krigen snart måtte ende med tyskernes totale nederlag, og at vi atter ville blive frie danskere. Andreas begyndte at glæde sig til i 1946 at skulle holde 40 års jubilæum, forhåbentlig med en splinterny ovn i bageriet, og han huskede i februar at indsende ansøgning til politimesteren om en ny femårig forlængelse af konditorbevillingen, som havde været gældende i femårsperioder siden 1924.

Den fjerde maj om aftenen skete det så endelig. Tyskerne kapitulerede til Vestmagterne! Jubelen var stor den aften, og i de følgende to dage ventede vi blot på, at engelske soldater skulle komme og befri os for de forhadte tyskere.

Men sådan skulle det ikke gå. Englænderne kom ikke. Tyskerne var stadig i krig med russerne, og mandag den syvende maj om formiddagen skød tysk antiluftskytis i Nexø efter overflyvende russiske rekognosceringsfly, som kom fra Nordtyskland. Ved middagstid svarede russerne igen ved at bombe Nexø og Rønne. Ingen havde be-

greb om, hvad der egentlig foregik, men alle var naturligvis dybt chokerede, og ingen anede, hvad vi skulle gøre. Samme aften kom endnu et angreb, rettet mod Rønne havn. Derefter blev alle beboere i kvarteret nær havnen opfordret til at søge overnatning andetsteds – bare for en sikkerheds skyld.

Carl Johan, Magda og deres lille datter, Karen, drog med cyklerne lastet med dyner ud til Magdas forældre på Strandvejen og derfra, sammen med ægteparret Mortensen, deres anden datter og svigersøn, Helga og Knud Agregaard, samt nabofruen og hendes børn, videre til en landejendom i Robbedale. Andreas nægtede hårdnakket at forlade sin ejendom og gik til ro for natten under sit skrivebord. André befandt sig i København, så han var ude af billedet.

Hen på morgenstunden den 8. maj blev familien i Robbedale beordret bort. Der ville komme nye luftangreb, og tyskerne havde omringet Robbedale-området. I en stabsvogn fra CBU blev ægteparret Mortensen og Karen sammen med den tidligere nævnte nabofru (som var gift med kaptajn Wegener, Civilforsvaret) kørt til Vestermarie. Her blev ægteparret Mortensen og Karen sat af på Landlyst, hvor de fik husly hos Valdemar Kofoed, som var en ven af ægteparret Mortensen. Helga og Knud Agregaard cyklede dertil. Carl Johan og Magda fulgte ikke med. De cyklede tilbage til Rønne for at hente Andreas og iøvrigt redde, hvad reddes kunne, hvorefter de også ville sætte kursen mod Landlyst. Inden klokken ni morgen skulle hele Rønnes befolkning være ude af byen. Der ventedes nye luftangreb klokken ti.

Andreas nægtede kategorisk at følge med. Skulle det gå helt galt, kunne han søge ly i den dybe kælder under bageriet, mente han.

Carl Johan og Magda spændte de to heste for en gammel fjedervogn og læssede den med madvarer. Derudover havde det været hensigtsmæssigt at medtage skiftetøj, smykker og andre værdisager. Men i for-

Bagermester Andreas Didriksens ejendom i Nygade i Rønne efter russernes bombardement i maj 1945. (Foto: Willy Hansen. N.C. Pihls fotosamling.)

virringen omkring Andreas, der fire gange blev lokket op på bukken (hestevognens kuskæsæde), hvorefter han ombestemte sig og stod af igen, gik Magdas sunde sans i baglås, og det eneste, hun medbragte, da de endelig kom afsted – med Andreas! – var hendes selskabskjole og Carl Johans smoking samt Andrés meget kostbare billedbibel. De arvede familiesmykker kom ikke med.

Klokken kvarter i ti begyndte et voldsomt angreb på Rønne. Det varede cirka halvanden time. Tyske soldater kørte deres anti-luftskyts ind i bagerigården, hvorfra de skød

Bagermester Andreas Didriksens ejendom i Nygade i Rønne efter russernes bombardement i maj 1945. "Herrefolket" på vej hjem med legevogn og stok! (Foto: Henry Pedersen. N.C. Pihls fotosamling.)

efter de russiske flyvemaskiner, som så kvitterede med et par brandbomber og sprængbomber, som ramte plet. På et øjeblik stod ejendommen i flammer, og alt blev lagt i ruiner på nær Andreas' lejlighed i den vestlige ende af ejendommen. Den blev svært beskadiget af eksplosionerne, men undgik flammerne. Carl Johan, Magda og André mistede alt, hvad de ejede.

Dagen efter ankom en russisk besættelsesstyrke, som omgående fjernede alle tyskere fra øen og derefter tilsyneladende etablerede sig med henblik på et længere ophold.

Andreas, der var dybt fortvivlet over tabet af sit livsværk, havde alligevel så megen kampgejst, at han ufortøvet gik i gang med at løse alle de problemer, der tårnede sig op omkring ham. Det vigtigste var at holde fast i de kørende brødruter og i alle de store, faste kunder såsom hoteller, institutioner, udsalg m.m.

Peter (5.) stillede sit bageri til rådighed, således at Andreas og hans mandskab kunne arbejde side om side med Peter og hans medhjælpere og på den måde blive i stand til at holde forretningen i gang.

Forsikringer

"Krigsforsikringen af Bygninger i Købstæder" udbetalte den anden august 1945 82880 kroner i erstatning for bygninger. Gudske- lov at Andreas havde fået forsikringen sat op i 1942! Senere udbetaltes yderligere 25367 kroner for løvsøre og 5342 kroner for privat indbo, hvilket var cirka 1000 kroner mindre, end tabet var opgjort til. Efterladte indbo- og inventarlistes, udarbejdet til brug ved skadesopgørelserne, giver et billede af møblering, inventar og beklædning. En liste over Andreas' beskadigede indbo giver et ganske godt indtryk af hans stuer, som rummede et skrivebord, en skrivebordsstol, et chatol, en divan, to borde, en sofa, fire stole, to lænestole, et skab, et hjørneskab

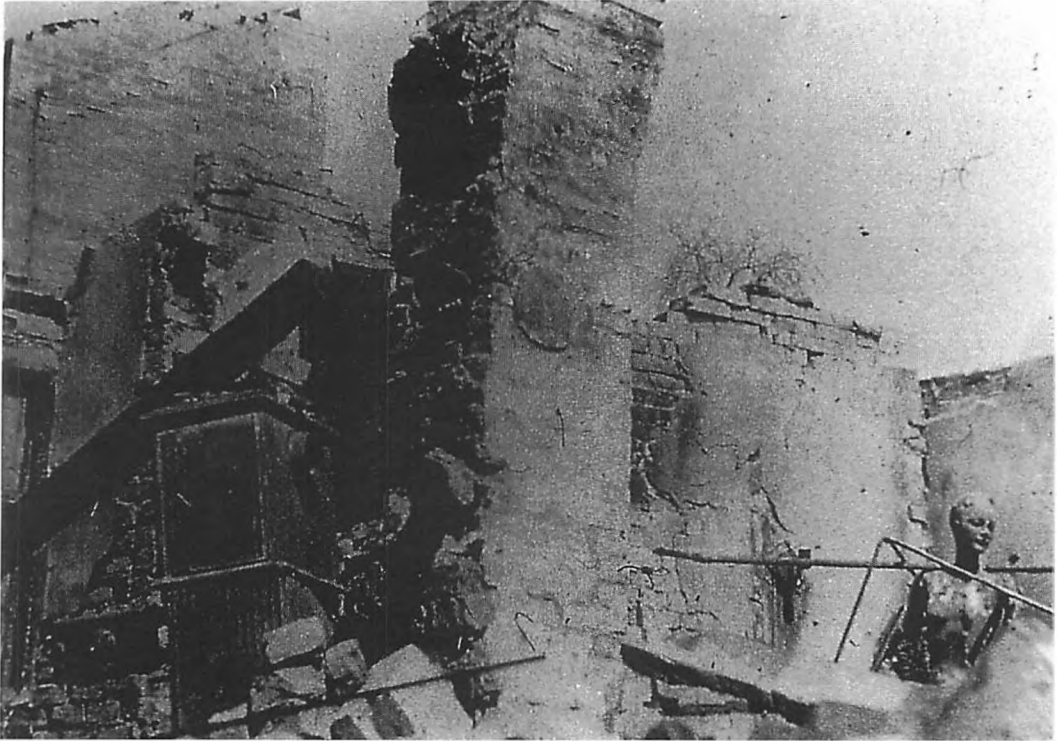
Uden for Peters Bageri ca. 1946. Fra venstre: Bagermester Peter (5.) Didriksen, hans bror Carl Johan Didriksen, bagersvend (Hansen?), bagerlærling Erik Engell Hansen, bagerikarl Walther Lindstrøm, ekspeditrice Johanne Gudbergsen. Bagest fra venstre: Fru Inger Didriksen (almindelig kendt som fru Peter) og Birte Didriksen.

Carl Johan arbejdede hos sin bror Peter, medens hans eget bageri i Nygade (Snellemark) var under genopbygning efter bombardementet i 1945.

og et gulvtæppe. (Derudover husker jeg en rokkestol, et bornholmerur, nogle flere stole og pengeskabet, samt en del nips og billederne på væggene). Desuden fortæller listen om to senge med madrasser og dyner, fem sæt tøj, tre overfrakker, seks manchetskjorter, et sæt undertøj, tre par fodtøj, to hatte, tolv skeer og tolv gaffer i sølvplet – alt sammen opgjort til en værdi af 6180 kroner.

En anden liste fortæller om køkkengrej, der omfattede 3 gasapparater, 1 bord, 6 taburetter, 12 dybe tallerkener, 12 flade tallerkener, 3 mælkekander, 2 krus, 6 ølglas, 12 æggebægre, 8 gryder med låg, 3 pandejern (stegepander), 1 æbleskivejern, 12 gaffer, 12 spiseskeer, 12 teskeer, 1 paletkniv, 2 brødkurve, 8 aflange fade, 2 sæt skåle. Der er ingen værdiangivelse på disse ting, og listen må, efter min erindring, være ganske mangelfuld.

Det mistede butiksinventar, som i væsent-

Kjolesalonen André i maj 1945. (N.C. Pihls fotosamling)

lig grad stammede fra Didrik (4.) og måske Peter (3.), omfattede 2 diske, 1 kølerum med glasskab, 1 kasseapparat, 4 kasser, 6 blikbakker, 20 st. bakker, 2 tvebakskasser, 6 runde sølvfade, 4 aflange fade, 10 bakker til wienerbrød, 1 brødmaskine, 1 paletkniv, 2 kageskeer, 1 lagkagekniv, 10 bolcheglas, 20 småkagedåser, 1 vægt, 6 spejlglasbroer 85 gange 45 centimeter og 8 forskellige spejlglasforsatser, 1 diskplade 165 gange 66 centimeter. Dertil kom så inventaret fra konditoriet og bageriet, som allerede er beskrevet i afsnittene "Jordbesiddelse og nyt konditori" og "Sådan husker jeg det". Der er ingen værdiansættelse på de nævnte genstande, men et blyantsnotat antyder, at værdien af butik- og konditoriinventar er opgjort til 6675 kroner.

En liste med overskriften "Vogne, Seletøj, Staldredskaber og Fourage" fortæller os,

at vognport og staldlænge inden bombardementet indeholdt 3 brødvogne á 1400 kroner, 2 sæt seletøj 400 kroner, 2 skovle 20 kroner, 1 greb 10 kroner, 2 koste 8 kroner, vognsmørelse 22 kroner og fourage 340 kroner, ialt 5000 kroner. De to af brødvognene blev reddet, idet de var "opstaldet" andetsteds i byen. (Pakhusforeningen i Provstegade?)

De to lærlinge, Erik Engell Hansen og Ove Bech Hansen, mistede alt, hvad de havde på deres værelser. Ove Bech Hansens tabsliste fortæller om 1 sæt tøj 100 kroner, 1 frakke 100 kroner, 2 skjorter 30 kroner, 1 sæt pyjamas 20 kroner, 2 sæt bageritøj 50 kroner, 3 par strømper 12 kroner, 2 sæt undertøj 20 kroner, 2 par sorte sko 40 kroner, 1 par træsko 5 kroner, 1 FDF dragt 20 kroner, 4 lommetrøklæder 3 kroner, 2 slips 10 kroner, 2 par sokker 10 kroner, 1 jakke 50

kroner, 1 par benklæder 30 kroner, ialt 500 kroner. Det har været et alvorligt tab for en ung lærling, der udover kost og logi kun tjente 4,50 kroner om ugen – og så i overordentligt tøjknappe tider. Forhåbentlig havde han noget tøj i reserve hjemme hos sine forældre i Svaneke. Men midt i bedrøveligheden over de tabte ejendele glædede Ove Bech Hansen sig over, at han havde haft sit armbåndsur på, da han forlod sit værelse for sidste gang og derved reddede det. Mindre heldig var hans medlærling, Erik Engell Hansen, som måtte sige farvel til 1 sæt tøj 100 kroner, 4 skjorter 60 kroner, 1 slips 5 kroner, 3 par strømper 12 kroner, 2 sæt bageritøj 50 kroner, 1 regnfrakke 20 kroner, 2 par sko 50 kroner, 1 par træsko 8 kroner, 1 sæt pyjamas 15 kroner, 1 ur (!) 40 kroner, 1 skrin 30 kroner, 1 slipover 15 kroner, 1 par gummistøvler 25 kroner, halstørklæde og sokker 20 kroner, 1 jakke 50 kroner, ialt 500 kroner.

Genopbygning

Andreas og Carl Johan, Magda og lille Karen flyttede ind i resterne af Andreas' lejlighed, som efter en nødtørfert reparation blev nogenlunde beboelig, skønt under primitive forhold. André, der jo havde mistet både sit hjem og sin levevej, flyttede allerede i begyndelsen af juni til København.

Den 28. maj fik Andreas den ansøgte forlængelse af konditoribevillingen. Nu havde han altså bare ikke mere et konditori, kun ruiner. Hvor ironisk!

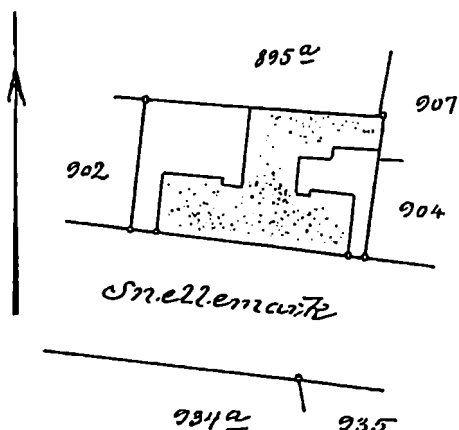
Kort efter, at Andreas den 2. august havde fået erstatningen på de 82880 kroner udbetalt, indbetalte han 10000 kroner á conto til ovnfirmaet "Strømmen" i Randers, med hvem han allerede den 18. juli havde skrevet kontrakt om en ny bageovn med 2 udtræksherder. Ved samme transaktion købte "Strømmen" gammelt jern (bageplader, forme o. lign.), gamle bageovnsrør og 2 brandskadede æltemaskiner for 788,60 kroner.

Et monument over krigens vanvid. Resterne af Andreas Didriksens bageovn, opført 1906. (Foto: Henry Pedersen. N.C. Pihls fotosamling)

Omkring ved samme tidspunkt skrev Andreas kontrakt med arkitekt Karl Reker, som skulle udarbejde byggeprojektet, og med entreprenørfirmaet Jensen Gaard, som skulle forestå genopbygningen.

Ulykkeligvis løb Andreas ind i en række opslidende divergenser med de bestemmende byggemyndigheder. De ville ikke acceptere (godkende) hans første idéudkast til bageri og forhus, som efter deres (byggemyndighedernes) opfattelse var for høje og for omfattende. Først midt i december fik han byggetilladelse til det projekt, han efter adskillige kompromis'er måtte acceptere. Men da var hans kræfter brugt op. Lillejuleaften, kort efter aftensmaden, fandt

Matrikelkort over ejendommen Snellemark 41-43, Rønne, udarbejdet 1949 af landinspektør Hjalmar Koefoed.

svigerdatteren, Magda, ham død i stuen. Han var ramt af et hjerteslag, medens han sad og læste sin avis.

Den 28. december blev Andreas begravet fra Rønne Kirkegårds kapel. Kisten, der var dækket af Dannebrog, var flankeret af en æresvagt af Forsvarsbrødre og Marineforening med faner, og kapellet var fyldt til sidste plads. En nobel personlighed, et varmt familiemenneske og en højt respekteret rønneborger var gået bort.

Nu blev det Carl Johan, der kom til at forestå genopbygningen, og det på et betydelig ringere økonomisk grundlag, end Andreas havde haft.

Ved den endelige boopgørelse udgjorde den samlede arvemasse 188699, 26 kr., som skulle deles mellem de 4 søskende.

Carl Johan købte ejendommen inclusive krigsskadeerstatningen for 103162,55 kr. Med i købet fulgte heste, brødvogne, bil og sidst, men ikke mindst markjorden, som han med sine søskendes accept fik til ejendomsskyldsværdien 3500 kr., skønt jorden helt evident var meget mere værd.

Så var det bare om at komme i gang. Entreprenørfirmaet Jensen Gaard og arkitekt

Karl Reker tog fat på det byggeprojekt, som Andreas lige før sin død fik byggetilladelse til. Men Carl Johan havde jo ikke samme økonomiske rygdækning, som Andreas havde haft, og bekymringerne for byggeprojektets finansiering tyngede Carl Johan og Magda i en sådan grad, at de i 1946-1947 var på nippet til at give op og i stedet tage imod fynske familiemedlemmers og bagerkollegers tilbud om hjælp til at overtage en bagerforretning i Stenstrup på Sydfyn. Alene den omstændighed, at Magdas mor på det tidspunkt lå for døden, afholdt dem fra at tage imod tilbuddet.

Men så, da det så mørkest ud, kom hjælpen fra en helt uventet kant. Mejeriet Godthaab led af pladsmangel på Godthaabsvej, og mejeriets bestyrelse besluttede at bygge et helt nyt mejeri et sted i udkanten af byen, hvor der var mere albuerum. Men hvor var der en passende grund?

Carl Johan blev totalt overrumplet, da bankdirektør Mogensen fra Københavns Handelsbank ringede og spurgte: "Vil De sælge markjorden?" og nævnte en overvældende købssum.

Om han ville? Carl Johan og Magda slog alle tanker om en flytning ud af hovedet og fortsatte byggeprojektet.

I sommeren 1947 stod det ny bageri færdigt, og året efter var forhuset med butikker, konditori og lejligheder klart til ibrugtagning. Nogle af de første lejere, som flyttede ind, var "Søster" Karen og Aage Stange med deres 2 børn. De havde kvittet tilværelsen i København samt alle forbindelser til manufakturfaget og startede en frugt- og grøntforretning i ejendommens stueeta-ge og fik privatbolig på 2. sal.

Nu kørte det hele, som det skulle, og fremtiden tegnede lyst, ikke mindst fordi en appelsin helt uforudset faldt i Carl Johans turban cirka samtidig med, at han fik bageriet i gang. Han blev eneleverandør af rugbrød til Almegårdslejren, der nyligt var etableret af det danske forsvar! Det var noget,

Bagemester Carl Johan Didriksens nye bageriejendom, opført efter bombardementet i 1945. Adressen, der før bombardementet var Nygade 15-17, er nu ændret til Snellemark 41-43, men ejendommen ligger på samme sted som den gamle, der ødelagdes totalt under bombardementet. Bemærk yderst til højre hesten med brødvognen på vej ud ad indkørslen. Billedet er sandsynligvis taget straks efter, at ejendommen stod færdig i 1948.

der virkelig battede. Carl Johan havde i øvrigt mange gode ideer. Blandt andet var han meget tidligt ude med det nymodens skiveskårne rugbrød i pakker. Det blev meget hurtigt en stor succes. Men glæden skulle blive kort. De mange psykiske og fysiske strabadser havde slidt alt for hårdt på Carl Johans helbred, og i begyndelsen af 1950'erne stod det klart, at han ikke bare måtte aflastes, men at der også måtte træffes beslutninger om en eventuel efterfølger.

I 1953 indtrådte derfor bager Helge Rothe Hansen som kompagnon i firmaet, og i 1962 overtog han driften af bageriet. Carl Johan døde efter længere tids svagelighed den 2. september 1964, og dermed var en

132 år lang epoke slut. Der var ikke flere bagere Didriksen i Rønne. Magda solgte i 1970 hele ejendommen til Rothe Hansen, hvis søn drev virksomheden videre indtil 1. maj 1999. Da blev ejendommen solgt til andet formål.

Magda blev boende i den lejlighed, hun og Carl Johan flyttede ind i efter genopbygningen, og der blev hun, indtil hun døde. Da var der gået 173 år, siden den purunge Ane Cathrine sammen med sin mor flyttede ind i deres nye hus. Ane Cathrine blev få år senere en Didriksen, og siden har en ubrudt kæde af Didriksen'er haft til huse der på stedet. Bagerdynastiet Didriksen i Rønne er nu historie.

Kilder:

- Andreas Didriksens efterladte arkiv.
Arkitekt K. Thorsen: Bageriet i Larsegade - Ejendommen Matr. 157 gennem 200 Aar.
Arkitekt K. Thorsen: Ejendommen Matr. Nr. 903 i Rønne gennem 200 Aar, 1729-1938.
Arkitekt K. Thorsen: Optegnelser om Slægten Didriksen i Rønne og Aaker.
Arkitekt K. Thorsen: Rønne Bys Gader (Artikler i Bornholms Social-Demokrat 1943-44).
Karen Kisling, Hasle.
Helga Agreggaard, Rønne.
Lill-May Didriksen, Rønne.
Fhv. bagemester Ove Bech Hansen, København.
Bornholms lokalhistoriske arkiv.
Svendborg lokalhistoriske arkiv.
Centralbiblioteket i Rønne.
Julius Bidstrup: Stamtavle over familien Koefoed.
N.C. Pihls fotosamling.

Den militære uniformering på Bornholm

Af Jens Christian Skaarup

Blandt sine mange genstande udstiller Forsvarsmuseet også et stort antal uniformer. Det følgende vil kort beskrive de uniformer, som har været benyttet på Bornholm af danske soldater fra 1700-tallet og frem til vore dage. Artiklen tager sit udgangspunkt i de udstillede uniformer.

Bornholms Milice blev oprettet i fast organisatorisk form i 1613 under Christian d. IV. Fra de første tider ligger der intet fast om uniformer, men bønder og borgere har benyttet deres eget daglige tøj, suppleret med en hat. En enkelt beskrivelse af en officers tøj kendes dog. Da Jens Kofoed dør i 1691 opgøres boet, og en beskrivelse af tøjet kan angive hvorledes en officer ved milicen var klædt. *En grå klædeskjole med sort for og grå bukser foret med lærred, en hat og ti dusin sølvfiligran knapper.* Den grå farve var den almindeligste uniformsfarve i Danmark på den tid så måske har landkompagnerne også brugt denne farve.

Den ældste beskrivelse af den bornholmske soldats uniformering stammer fra

1700-tallet

Fra ca. 1750 findes der en planche der nøje viser den bornholmske milices mondrur.

Den stammer fra oberst Jens Mules tid som kommandant på Bornholm 1756-69. Planchen viser officers-, underofficers- og mandskabsuniformer, i alt 16 forskellige.

Der vises 2 officerer ved Dragonernes 1. og 2. Compagni. 1. Comp. officer bærer en lang blå kjole med 2 x 10 knapper, røde opslag med 4 knapper placeret langs overkanten, rød smal krave og rødt for. Kjolens skøder er knappet op i siderne. Han bærer knælange sorte støvler og gule benklæder, en lang hvid underklædning med 10 knap-

Fig. 1. Kopier af uniformer ca. 1750. Infanterist og dragon til hest.

per i en række, med 1 lomme i hver side hver med 2 knapper.

Officererne ved 2. Comp. er meget lig 1. Comp., dog er underklædningen rød. Begge bærer hvid paryk med pisk og sort sløjfe, og de bærer en trekantet hat med hvidt bånd langs kanten af skyggen.

Begge officerer står med pallasker med messingfæste, men det er ikke muligt at typebestemme dem. De menige ved dragonerne bærer uniform i samme farver som officeren, men derudover bæres et svært hvidt gehæng med patrontaske. De ses med gevær og rytterpallask M/1734.

De næste på planchen er infanteriofficeren og underofficeren. Deres kjole er hvid med 2 x 10 knapper og med påsatte lommer. På ærmerne røde opslag med 4 knapper på langs ad armen. Herunder en lang rød vest med 12 knapper, to lommer hver med 2 knapper, røde bukser, hvide strømper og sorte sko. Begge bærer sort halsbind, officeren har paryk med sort sløjfe, han bærer et gevær og en sabel med messingfæste. Un-

Fig. 2. Officer af Østre Herreds 2. kompagni.

Fig. 3. Borger af Aakirkeby kompagni.

derofficeren bærer gevær, sort patrontaske i lys rem, samt bajonet og en sabel som kunne være en soldaterkærde model 1725.

Den menige (Gemene) har lang kjole med 8 knapper i en række, 2 lommer med 2 knapper under, opslag som underofficeren og en smal rød krave, gule bukser, røde strømper, sorte sko og sort halsbind. Trekantet hat med hvidt kantbånd. (Se fig. 1.)

På planchen ses ingen artilleriofficer, idet de tilhørte det Kongelige Artillerikorps og bar dets uniform.

Den menige artillerist er derimod afbildet, han tilhørte milicen. Han bærer lang blå kjole med 20 knapper i 2 rækker tæt ved hinanden, 2 lommer, røde opslag på ærmerne med 2 knapper, en smal rød krave og grønne bukser og røde strømper.

De næste billeder viser borgere og bønder. Først borgerofficeren iklædt brun kjole med 17 knapper i en række, opslag i samme farve, lang brun vest med 15 knapper, brune bukser og hvide strømper, sort trekantet hat uden bånd.

Borgeren fra Rønne, Hasle Sandvig-Allinge og Svaneke bærer samme uniform; brun kjole som officeren, blå vest og bukser. Borgeren i Nexø har en anden uniform. Stadig brun kjole, men med blå opslag og gule bukser. Borgeren i Aakirkeby bærer blå kjole af samme snit, men med gule bukser. Alle bærer sort patrontaske i brun rem, gevær og sabel. Officerens gevær er messingbeslået, borgernes jernbeslåede. Herredskompagniernes officerer bærer blå frakke med 10 knapper og 2 lommer. Rød lang vest og bukser, hvidt halsbind og trekantet hat med hvidt kantbånd. Opslagene på ærmerne er af forskellig farve: Østre og Nørre Herreds officerer har grønne opslag, medens Søndre og Vestre Herred har gule opslag.

Bønderne fra de 4 herredskompagnier bærer en grålig frakke med 8 knapper og 2 lommer, med opslag i samme farve som for officerernes vedkommende. Alle har hvide strømper og sorte sko.

Denne planche giver indtryk af et farverigt udseende af det bornholmske forsvars uniformer i 1700tallet, hvilket stemmer helt overens med det øvrige land.

I året 1761 udkom et bogværk med tegninger af uniformer i brug i Danmark. De tegninger, der viser de bornholmske dragoner og infanterister, afviger meget lidt fra de tidligere beskrevne. På benene bærer infanteriofficeren sorte støvletter med stramme hvide gamacher, der også bæres af de menige. Borger- og herredskompanierne er ikke afbildet. Til gengæld vises artilleriofficerens uniform. Rød kjole med 8 knapper, blå opslag og krave, blå vest med guldkantninger, et bredt skærf i guld og rødt samt messingringkrave, også han bærer støvletter og gamacher.

De ændringer, der sker fra 1756 til 1761, skyldes, at moden havde ændret sig. På den tid kunne man tale om mode blandt Europas hære.

Der var de førende Frankrig, Østrig, England og Preussen, og deres uniformering fulgte de øvrige lande, med de tilpasninger der svarede til landets egne normer for påklædning.

1800-tallet

I året 1804 udgiver N.P. Skovgaard sin "Beskrivelse over Bornholm". I denne meget detaljerede bog om Bornholm findes også et afsnit om den bornholmske milice, med beskrivelser af munderingen, ikke alene i 1804, men også tidligere uniformer er omtalt. Om artilleriofficersuniformen skriver han, at officeren går klædt som korpset i København, og at det også gælder de konstabler, der er ved de forskellige poster langs kysten, medens de egentlige artillerister, der kaldes håndlangere, er iklædt blå kjole (af Vadmel eller Værgarn eftersom enhver har Evne at anskaffe sig den) med rød krave og opslag, gule knapper, rød vest, også med gule knapper, sorte bukser, støvler, trekan-

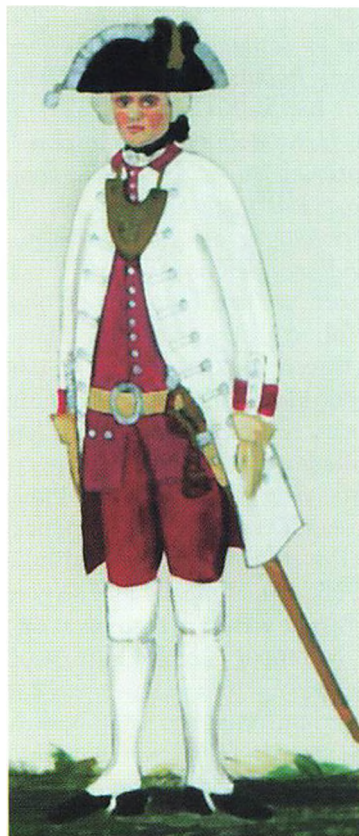

Fig. 4. Infanteriofficer 1761.

tet hat med gul krampe og opretstående fjer med blå top. Til sammenligning beskrives uniformen i 1756 som er et uddrag af de Thuras bog om Bornholm: Blå kjole og vest med røde opslag og messingknapper, og i hårene indflettede sorte bånd og ikke som nu hårpiske. Beskrivelsen er ganske den samme som vist på planchen fra ca. 1750.

Skovgårds beskrivelse af dragonuniformen er meget detaljeret: "Dragonerne skal selv skaffe sig Klæder som ere en blå Kjole med rødt Underføer, røde Opslag og Krave, og blanke Knapper, gule Underklæder, sorte Halsbind, Støvle med Spore og Støvlemanchetter, trekantede Hatte med sorte Kokarder, hvid Hattekrampe og hvid Fjer;

og så have de og Pisk i Håret. Officerens Uniform er saaledes: Blå Kjole med rødt Foer, røde Rabatter, Krave og Opslag med gul Kant, blanke Knapper, gul Vest og Pantaloner, Halvstøvle med Skruespore, Halsbind, sort med hvid Kant, samt trekantet Hat med sort Kokarde, Sølvkrampe og hvid Fjer; Epoletterne er af Sølv, som nu overalt er indført i den danske Armé".

Ligesom ved artilleriet findes også dragonuniformen beskrevet som den var i 1756: Officerer, underofficerer og tamburer bærer røde klæder med samme farve opslag. Her findes en tydelig forskel mellem museets billedmateriale og det beskrevne; idet billederne viser at der bæres blå kjoler med røde opslag. De meniges uniform beskrives ganske i overensstemmelse med billedmaterialet, endda uddybende idet de gule bukser angives at være af skind og at de menige ved 1 kompagni har skindvest og ikke klædesvest.

Infanteriuniformerne i 1804 beskrives på følgende måde: "Officeren har blå Kjole med rødt Foer, hvide Rabatter, Krave og Opslag med en rød Kant, for resten er de klædt som Dragonofficeren undtagen at de mangle Sporer". Altså har de gul vest, pantaloner og halvstøvler. Skovgaard har en helt personlig kommentar til uniformen: "Om hvorvidt det er smagfuldt at have slig Kjole til slige Underklæder, overlades hver Læser til sin egen Dom, thi om Smagen har hver sine særdeles Tanker for sig selv, og det der ey behager Mig, kan gjerne behage Andre". I samlingen af "Reskripter, Resolutioner og Kollegiebreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende", findes en resolution fra 13. september 1799 om denne uniform: "De 4 Infanterikompagnier som selv forsyner sig med Mundering må herefter være blå med hvide Kraver og Opslag, i stedet for de tidligere hvide med røde Kraver og Opslag". Efter resolutionen sættes der en parentes i hvilken står: "Efter benævnte Compagniers Begjæring". Man har altså på

Bornholm haft et ønske om at være med på den nye mode indenfor uniformer. De menige har blå trøjer med hvid rødkantet krave og opslag, men ingen rabatter. De har hvide lærredsbukser, halvstøvler og rund hat med fjer. Underofficererne har samme uniform, dog med rabatter på trøjen. Beskrivelsen af uniformen fortsætter med at fortælle om uniformen i 1756. Officerer bar en rød kjole med hvidt for og hvide opslag, røde strømper og hvide støvletter. På hatten sølvgaloner og sorte kokarder, medens de meniges uniform bestod af en hvid vadmelskjole og vest med tinknapper og røde opslag samt røde strømper, altså præcis som den tidligere nævnte planche viser. Skovgaard kommer med den bemærkning, at kort tid derefter forandredes uniformen for officeren til en hvid kjole med rødt for og opslag, krave og rabatter, rød vest, røde bukser, alt med blanke knapper, støvle med manchetter. Dertil trekantet hat med sølvkrampe, sort kokarde, hvid fjer, kordoner, men ikke galoner. Denne uniform er ikke afbilledet på nogen af forsvarsmuseets billeder.

Skovgaard giver en oversigt over herredskompagniernes uniformer, ikke særlig flatterende beskriver han også deres udrustning: "... en Bøsse uden Bajonet ligemeget hvordan den ellers er, en Kårde og en Patrontaske, der kan være af hvilken som helst Form, så den enes Amatør er meget forskellig fra den Andens, hvilket ikke kan skade ved dette slags Militære". Uniformen består af en blågrå kjole med rødt for og blanke knapper, hvert kompagni har sin egen farve på opslag og krave: Østre herred bærer rød, Vestre Herred brandgul (orange), Søndre herred gul, og Nørre Herred grøn.

Om borgerkompagnierne skriver Skovgaard, at de væbner sig som herredskompagnierne, og at den gamle uniform ved tidens modeluner blev fundet simpel, og at der nu bruges en brun kjole med røde op-

slag og krave med gule kanter, gule underklæder, halvtøvler, en trekantet hat med sort krampe og kokarde uden fjer. I forbindelse med borgerkompagniernes uniformering findes der i samlingen af "*Reskripter, Resolutioner ...*" en kongelig resolution fra d. 3. juni 1803, hvorefter alle borgerkompagnier skal have en brun kjole med rød krave og gule underklæder. Man har altså i løbet af et år indført den nye uniform ved borgerkompagnierne.

Skovgaards bog giver et nøjagtigt indtryk af den Bornholmske Milices uniformering i 1804. Herudover kommer han med nogle beske bemærkninger om våben og udrustning, og om kvaliteten af officererne, der ikke vakte behag i København, så bogen blev beslaglagt og han selv idømt bøde og fængsel på vand og brød.

Ændringerne i uniformeringen skete i den øvrige del af Danmark fra 1789 hvor en ny uniform indførtes, ikke som én uniform for hele hæren, men som et snit efter hvilket alle uniformer skulle fremstilles, dog i hver sine farver og distinktioner, alt efter regimentet. En uniformeringsmåde der fortsatte frem til 1842 hvor næsten hele hæren fik samme uniform. I perioden under Frederik d. VI, både som aktiv kronprins og som konge, skete der mange ændringer i uniformsmoden, og kongen var aktiv i hver ændring der indførtes. Hvert forslag til ændring af en uniform skulle vedlægges en tegning, en såkaldt approbationstegning, og disse tegninger med tilhørende beskrivelse blev egenhændigt godkendt eller ændret af majestæten. Således ændres kraver og rabatter fra hvide til røde med hvide kanter, og over- og underofficerer ved Borgerskabet må bære hvide fjer med rød top i hatten.

Forsvarsmuseets samlinger indeholder et antal uniformer fra begyndelsen af 1800-tallet frem til vore dage. I det følgende vil beskrivelsen knytte sig til uniformen selv, men også til det billedmateriale, der findes fra perioderne.

Fra samme tid som Skovgaard findes en trekantet hat. Sort med sølvkrampe, en rød-hvid kokarde og sølvkordons med røde og gule silkesnore. Hatten stemmer overens med beskrivelsen af en hat for en dragon-officer, bortset fra kokardens farve. Til denne hat findes en ca. 18 cm høj hvid fjer sammensyet af adskillige små hønsefjer. Blandt de øvrige hovedbeklædninger på Forsvarsmuseet finder man også en chakot af filt med voksdugsovertræk og kant samt skygge. Kokarden er rød/hvid og kordons af gult og rødt uldgarn. På siderne er der to store kvaster. Dateringen af denne chakot er ikke sikker, men den er fra mellem 1810 og 1816. Den skulle stamme fra smed Lars Ipsen i Bodilsker, Tambour ved Nexø borgerkompagni.

Museets ældste uniform, der måske er fra ca. 1807, har givet anledning til nogen forvirring, idet den ikke er af bornholmsk oprindelse. Dens udseende og farver stemmer ikke overens med Skovgaards beskrivelser.

Kjolen er rød med hvidt for. Blå krave og opslag kantet med hvidt eller gult idet farven kan være falmet. Uniformen kan være kommet til Bornholm med de soldater af Dronningens Livregiment til fods der kom under Englænderkrigen. Der er spor efter distinktioner ved opslagene på ærmerne og besætninger på kraven.

De næste uniformer på Forsvarsmuseet stammer fra 1830. En infanteriofficerskjole og en artilleriofficers. Begge kjoler stammer fra gårde på Bornholm. Infanterijakken er sort med rød rabat, opslag og krave, samt rødt for. Skøderne er udformet således at det røde for ses langs kanterne. De 14 knapper langs rabatten er anbragt parvis således at den syvende knap sidder alene øverst på rabatten. Uniformskjolen blev brugt med blå bukser med sølvgalon samt trekantet hat med sølvkrampe og en kort hvid fjer. Uniformen ses afbildet i Chr. V. Bruuns serie af tegninger fra 1837, nr. 86, hvor der er angivet at der bæres blå bukser med sølvga-

Fig. 5. Infanteriofficer 1830.

lon. På Forsvarsmuseet vises en tegning af en infanteriofficer 1830. Kjolen er magen til den udstillede, men til forskel fra Chr. V. Bruun er der vist hvide bukser og Chakot med gul og rød kordons samt en hvid pompon.

Den næste bevarede kjole er for en artilleriofficer, den er i samme snit som infanteriet, men farven er karmoisinrød med blå rabat, krave og opslag kantet med hvidt, messingknapper og gult for, der i begyndelsen af 1980'erne blev restaureret. På skuldrene sidder epauletter i gult med tre fir-kantede stjerner. (Kaptajn).

Museets billedsamling viser en dragonofficer til hest iført samme uniform som in-

fanteriofficeren, Kjolen dog med gule kanter og han bærer et hvidt skuldergehæng med rød kant. Hans chakot er vist med en hvid pompon og ikke fjer. I museets udstilling finder man også chakoten for dragonen ved Bornholms Milice ca. 1830. Den er fremstillet af læder, er konisk, smallest fornedet med en lille skygge med metal-kant. Toppen er buet nedad således af den forreste del med kokarde i rødt og hvidt er højere end bagtil. Shupper af hvidt metal er fastgjort ved kokarden med et lille spæn-de i læderunderlaget, og ved chakotens underkant med et smukt udformet løvehoved. På forsiden en rhombeformet messingplade med bogstaverne **BD**. Chr .V.Bruun viser en sekondløjtnant ved Bornholmske Dragoner med en sådan chakot. På den vises også kordons i gult samt en hvid fjer. (Fig 7.)

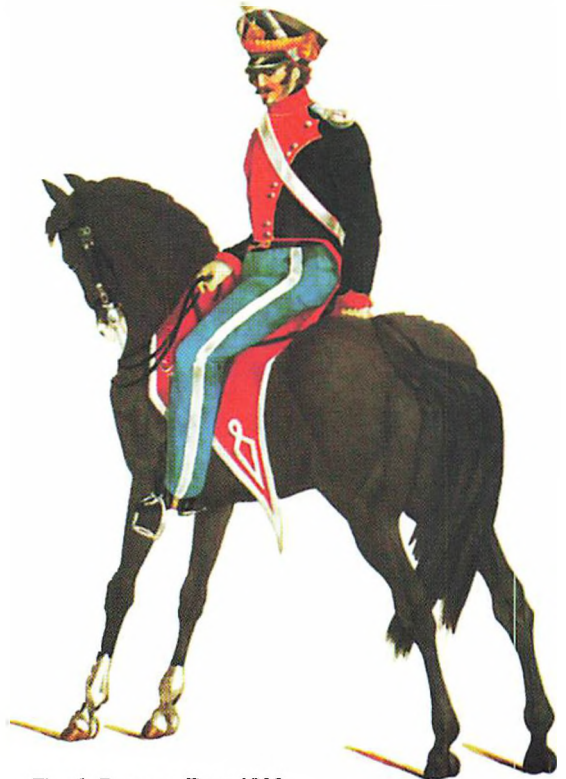

Fig. 6. Dragonofficer 1830.

Fig. 7. Detalje af dragonchakot.

Det sidste billede af uniformer fra 1830 viser en jægerofficer. Meget mørkeblå kjole med grønne, næsten sorte opslag, krave og rabat. Han bærer hvide bukser og en chakot med gule kordons og en grøn pompon.

I Chr. V. Bruuns beskrivelse af jægerofficeren ses han at bære grønne bukser, og hans chakot har en høj grøn fjer. Disse forskelle kan være forårsaget af ændringer i uniformeringen imellem tidspunkterne for de forskellige tegninger, idet der ofte blev ændret på farver og besætninger.

År 1842 indfører man i den danske hær en enhedsuniform, tidligere havde hvert regiment sin egen. Uniformen for infanteriet kom til at bestå af en kort rød kjole med skøder, lyseblå krave og opslag. På skulderklappen sattes et tal svarende til regimentets (bataljonens) nummer i hvidt metal. Denne uniform findes ikke i museets samlinger, men den har været båret på Bornholm. Hovedbeklædningen, som findes i et eksemplar på museet, bestod i en høj sort chakot af filt med lædertop og -skygge med metalkant. Kokarden af pap er rød/ hvid. Shupper af hvidt/gulligt metal på læder. De er fastgjort ved underkanten med en plade med Kong Christian d. VIII's navnetræk. I toppen findes et lille hul til pompon eller fjer. (Fig. 8.)

Til uniform 1842 fandtes også en felthue. Denne hue er lyseblå med en sort læder-

skygge. Pulden er stærkt timeglasformet. På den øverste del sad en nationalkokarde. Huen blev brugt af visse enheder under krigen i 1848. (Fig. 9.)

Allerede i 1848 indførtes en ny uniform. Den seneste havde vist sig ikke at opfylde de krav som moden nu stillede til uniformering, samtidig med havde den adskillige ulemper. Således var jakken kort med skøder, den var høj rød, og gehæng var hvide. Dette gjorde soldaten til et let mål for de geværer der i løbet af første halvdel af 1800-tallet rakte langt længere end tidligere.

Fig. 8. Chakot model 1842.

Fig. 9. Felthue model 1842.

Fig. 10. Underofficer ved Bornholms Væbning 1899. Artilleri, dragon og infanteri.

På Forsvarsmuseet udstilles en artilleri-våbenfrakke fra 1849. Frakken er forsynet med en opretstående smal karmoisinrød krave med to knapper på hver side. Der er to parallelle rækker med hver 8 knapper, to

hofteknapper og 1 på hver lommeklap. Våbenfrakken er forsynet med distinktioner for kaptajn (tre sølvrosetter på et underlag af flettet sølvtråd).

Infanteriet bar samme uniform, men kra-

ve og kantninger var højrrøde. Uniformen ændredes en smule i 1852, men hvorvidt ændringerne slog igennem på Bornholm er ikke kendt. I øvrigt fortsatte brugen af de gamle uniformer på Bornholm. Både herreds- og borgerkompagnierne, som selv betjente mundering, gik i samme som i begyndelsen af 1800-tallet. Der var ændringer, men små. Man fik andre hatte og chakoter efter nyere modeller, og officerer fik tilladelse til at bære de nye uniformsmodeller, "når den gamle er slidt op", og efter 1842 bærer alle de nye nationalkokarder i rød/hvide farver, der tydeligt ses på fig. 10.

Den næste uniform i rækken af de bornholmsk anvendte er uniform M/1880, og med denne model begynder vi at kunne sætte navne på ejerne af de fleste af de udstillede uniformer. Uniformen er mørkeblå med højrrød krave og kantninger, 2 x 6 tinknapper anbragt således at afstanden mellem dem er bredest ved skuldrene. Ved ærmeopslagene en lille knap samt 4 bag på frakken. På skulderknappen en knap mærket BV med en krone over. Knappen sidder inderst på stroppen. Over ærmeopslaget er syet tre smalle røde sparrer. Denne distinktion for sergent svarer ikke til den reglementerede, der skulle være 12 mm bred og hvid. Hvorfor uniformen er forsynet med disse distinktioner er ikke kendt. Bukserne er lyseblå med gylp. Til uniformen hører en kappe M/1870 af svært mørkeblåt stof med 2 rader med 5 knapper i hver. På ærmerne er syet et bånd der skal illudere opslag og langs dette en rød kantning. Umiddelbart over den røde kant er anbragt distinktioner magen til dem på jakken som er beskrevet tidligere. Den røde kantning ses også på den ombukkede krave og skulderstropper, hvor der er en knap mærket BV. Bagpå er kappen forsynet med en lang slids med 4 knapper, en spændetamp med 1 knap og 2 rækker knapper, hver med 3 i siden. Uniformen har været brugt af Johan Ludvig Larsen, skolelærer i Østermarie.

Fig. 11. Hue for kaptajn ved artilleriet Bornholms Væbning 1880. Har tilhørt kaptajn Niels Adolf Koefoed, St. Almegaard i Knudsker.

Forsvarsmuseet er i besiddelse af endnu en 1880 jakke med korporalsdistinktioner fra 1910. To tynde hvide sparrer på overarmen. Krave og kantninger viser at den har været båret af en infanterist. På skulderstroppen sidder en knap; BV med rigsvåbnet. Knappen sidder i modsætning til førnævnte skulderknap ikke inderst, men yderst på skulderen. Jakken er mærket PRM 1894 1B 3C. (prøvemæssig 1. bataljon 3. kompagni). Den har tilhørt trækofabrikant Johs. Müllers far. Johs. Müller vil senere blive omtalt. Den omtalte jakke er for tiden (2000) ikke udstillet.

Museets anden udstillede 1880-uniform har været benyttet ved artilleriet (karmoisinrød krave og kanter og med gule knapper). I denne uniform er stemplerne i jakke og bukser som følger: 18 MD 85 (Munderings-Depotet) giver jakkens fremstillingsår, ved siden af dette ses et PRM. Derudover er jakken stemplet 3AB (3. Artilleribrigade) samt 9K hvor K kunne stå for kystartilleriet. Bukserne er mørkeblå af samme farve som jakken. Stemplerne i dem er 19 MD 26 3FAR (3. feltartilleriregiment). Huen, af model 1911, er mørkeblå med en nationalkokarde i filt, og under den er der mærker efter afdelingsnummer, formentlig BV, da der er stor afstand mellem hullerne. Denne hue er stemplet HFK og T. Overstregningen bety-

Fig. 12. Kaptajn Koefoed, Lauegaard i Aaker.
Uniform 1880. Foto ca. år 1900.

der at huen er kasseret. Uniformen er samlet afleveret til Forsvarsmuseet og den har været båret på Bornholm af bøsse­mager Lundt i 1900 tallets begyndelse.

1900-tallet

Efter forskellige forsøg fremkom der i 1910 en ny feltuniform. Erfaringer draget fra de store kolonimagters krige viste at den blå uniform, som anvendtes meget udbredt over hele verden, ikke var særlig hensigtsmæssig. Nye våbentyper, der skød meget længere end tidligere, gjorde at soldaten skulle lære at skjule sig for modparten, og i England indførtes en gulgrøn uniform, kakifar-

vet efter et indisk ord for støv. I Danmark indførtes som forsøg i 1903 en grågrøn uniform, meget avanceret, set med datidens øjne, men den fandt ikke nåde for hærens øverste ledelse, der ikke ville afskaffe den smukke blå uniform til garnisons- og paradebrug, modstanden var så stor at produktionen af den uniform, der ville have gjort Danmark til bruger af den mest anvendelige uniform i Europa, blev indstillet i 1906. Den nye uniform var også blå, men af et lidt enklere snit. Ikke dobbelt- men enkeltraded med blanke knapper, 2 brystlommer og en omfaldende krave med kantning i våbenfarven.

Rytteriet fik også en ny model 1910 i klar lyseblå farve. Model 1910 ses som officersuniform på adskillige billeder, medens det ikke fremgår af noget billede at menigt personel har båret den. En række fotografier fra 1912, hvor der afholdtes en stor manøvre med deltagere fra sjællandske enheder, viser at alle de menige bornholmske deltagere bærer 1880 uniformen.

Medens officerskorpset, som selv betalte uniformen, bærer både 1880 og 1910.

Forsvarsmuseets uniform 1910 er en dragonofficersuniform. Den er lyseblå med 8 forsølvede knapper med rytteriets mærke i en række. Der er en karmoisinrød kantning langs krave og ærmeopslag og ved knaplukningen. Kraven er nedfaldende med distinktioner for løjtnant af reserven således som de indførtes i 1923. Til uniformen hører ridebukser, lange støvler med sporer og en kappe M/1870 i svært lyseblåt klæde med høj­rød kantning. Kappen er stemplet 1916 PRM. På kappens krave findes de samme distinktioner som på jakken.

Hovedbeklædningen er en felthue, næsten som vore dages spidshue, med en enklere besætning i hvidt rynket bånd. Uniformen har med støvler og sporer tilhørt løjtnant af reserven ved Bornholmske Dragoner Johs. Müller, der blev udnævnt til løjtnant i 1940 og forblev i reserven ved Born-

holmske Dragoner til 1965. Denne uniform viser at uniformer var i brug længe efter at nyere uniformer var indført andre steder i landet. Johs. Müller ses på en del fotografier fra 1940-41, hvor han bærer uniform M/1923.

I perioden 1910 til 1939 skete der store ændringer i den danske hær. Der var adskillige store "forsvarsforlig" der markant ændrede opstillingen af enheder og deres bevæbning. 1. verdenskrig satte også sit præg på uniformsudviklingen. Sikringsstyrken på ca. 57000 mand opstilledes i gamle uniformer, hovedsagelig model 1880, og fremstillingen af nye uniformer og udrustningsgenstande forceredes. Der blev fremstillet over 100.000 særuniformer indtil 1918. Erfaringer viste at de blå uniformer var højst uhensigtsmæssige, og da det viste sig at man til fremstilling af uniformsstof ikke kunne fremskaffe blå farve ændredes uniformen til en grå i forskellige nuancer. Det var en "midlertidig uniform" af snit som model 1910. Erfaringerne fra krigsskuepladserne viste også at officerer ikke skulle bære store og prangende distinktioner, de skulle ikke skille sig ud fra mandskabet, derfor indførtes nye små knapper på kraven. Museet udstiller en artillerijakke model 1915 af en type der først kom i brug i løbet af 1920'erne. Uniformen har karmoisinbesætning på kraven og på ærmeopslaget. Der er to skjulte brystlommer med et tryklåslukke. Skulderknappen bærer II under en krone: "Feltartilleriknappen". Jakens knapper er gule med korslagte kanoner under en brændende granat. Denne knap var bestemt for anvendelse på officersvåbenfrakker og ikke til menigt personel.

Der er to huer til uniformen; den ene, en lementeret bærer 2. artilleriafdelings store 2-tal og en kokarde i filt, den anden har samme markering, men er højere og stivere som officers- og befalingsmandsmodellen. Det var tilladt menige at indkøbe en hue af dette udseende til udgangsbrug. Huen er såle-

Fig. 13. Udsnit af fotografi fra 1918. Officerer på udflugt til en af Rønnes sommerrestauranter. Bemærk de franskinspirerede distinktioner til Model 1910.

des en privat indkøbt model. Jakken og huerne har været båret af gårdejer Skovgaard i Vestermarie. Der lever stadig ældre folk på egnen, der kan huske at han ofte bar uniformen ved festlige lejligheder.

Fotografier fra midten af 1930'erne viser den bornholmske soldat i en blanding af uniformer. På et bærer han stadig M/1880,

Fig. 14. Hue M/1915 for kornet ved Bornholms Væbning.

men med hjelmhue model 1923, og et andet viser en gruppe befalingsmænd med uniformer fra 1910, 1915 og 1923. Officererne var alle af reserven og som andre anskaffede de selv deres uniform, derfor ses de i de nye modeller, medens mandskabet ved de sjældne mønstringer benyttede de gamle, der havde en meget lang udslidningstid. Museet er i besiddelse af en uniform M/1880 hvor brugeren i tidens løb har lagt sig ret så kraftigt ud. Det kan ses på de to rækker af knapper, der er blevet flyttet ind mod midten, således at han stadig kunne knappe uniformsfrakken.

Den grå uniform M/1915 var en model der ikke opfyldte de krav som stilledes til en uniform efter 1. verdenskrig. I 1923 indførtes en kakifarvet uniform der var inspireret af de engelske uniformer. Våbenfrakken var enkelttrædet med 6 knapper og en stor blød nedfaldende krave. Bagpå var to knapper der skulle støtte livremmen. Knapperne var af metal der var bruneret eller bronzeret med rigsvåbnets løver. Samme år indførtes stålhjelm og der indførtes så en hjelmhue som blev anlagt når hjelmen ikke var i brug. Det var en blød skråhue med klapper der kunne foldes ned over øerne når det var koldt. Der fandtes til uniformen også

en meget svær kappe med en lille krave og opslag på ærmerne, spændetamp med 4 knapper bag. Den blev lukket med 2 x 5 store metalknapper med rigsvåbnets løver. Til garnisonsbrug kunne officerer bære en regnfrakke af gummieret stof.

Denne meget moderne uniform ses ikke udleveret på Bornholm før i slutningen af 1930erne.

Museets udstillede eksemplar af uniformen har tilhørt tidligere borgmester i Aakirkeby Aksel Jensen. Distinktionerne, der sidder på skulderstroppen, som er med lys besætning, er en treddet og en femoddede stjerne. (Løjtnant af reserven). På kraven sidder den firoddede stjerne der markerer officersgruppen. Til uniformen hører ridebukser og lange brune ridestøvler. Hovedbeklædningen er en kasket med brun læ-

Fig. 15. 2 menige i uniform 1915. Til højre Abdon Johansen, Tjørnebygård i Poulsker.

Fig. 16. Hue 1923. Flad. Har tilhørt borgmester Aksel Jensen, Aakirkeby.

derskygge, med den lidt besynderlige betegnelse "Hue 1923. Flad". Tilbehøret til uniformen er en livrem af blankt brunt læder med skrårem og sabelbærerem, en såkaldt "Sam Browne," samt taske i samme materiale til pistol M/1910/21. Aksel Jensen blev udnævnt til løjtnant 25. april 1941 og kaptajnløjtnant den 1. februar 1952. Denne uniform var i brug til 1943, men mange officerer og befalingsmænd som selv havde købt uniformen brugte den efter 1945, indtil den nye uniform for officerer kom i 1947. Der fandtes også en anden version af M/23; en uniformsjakke med revers og 4 meget store påstukne lommer, denne version blev kun benyttet af officerer. I museets billedarkiv ses denne uniform fotografier fra slutningen af 1930'erne.

Efter 1945

Besættelsesmagten havde i 1943 bortført så godt som alt materiel og uniformer der tilhørte forsvaret, så der var ikke meget tilbage da de første enheder skulle iklædes i 1945.

Den Danske Brigade i Sverige havde i 1944 fået syet uniformer efter engelsk model af den svenske hærs grå uldklæde, og disse uniformer sammen med i hast indkøbte engelske udgjorde uniformeringen de første år. Ved den tyske kapitulation den 9.

Fig. 17. Fra indkaldelserne 1939. Officererne til venstre bærer reversfrakke M723. Hovedbeklædningen er hjelmhue og garnisonshue. Sergenten i midten M/1910 med hjelmhue M/1923 og de to menige M/1915 med udvendige lommer.

maj 1945 på Bornholm var der ingen danske uniformerede enheder. Modstandsbevægelsens kompagnier var i civilt tøj med armbind, og kun de reserveofficerer der deltog i modstandsbevægelsen brugte uniform M/23. I efteråret 1945 kom Bornholms Rekrutkompagni til øen iført svensk drejlstøj. Efter ankomsten fik de svenske feltuniformer: En grå uniform i battledressfacon, d.v.s. en kort jakke i uldklæde med spændetamp, benklæder der ved anklernerne fastholdtes af gamacher til støvlerne. Hovedbeklædning var en skråhue med klapper til at trække ned over ørerne i tilfælde af koldt vejr.

Ved sovjettroppernes afrejse i april 1946 var de danske soldater, der i de sidste dage af marts var ankommet til Bornholm, iført engelske uniformer. Senere enheder kom i svenske eller i en blanding af svensk og engelsk. Det var klart at der måtte indføres en ny uniform og i 1946 blev de første nye uniformer indkøbt. De var af engelsk model og fik betegnelsen Feltuniform M/44 idet de var af samme snit som de udleverede til brigaden i Sverige. Uniformen fik en kort jakke med en fast spændetamp, der sammen med 2 knapper bagtil fastholdt jakken til bukserne. Knaplukning med 5 knapper, hvoraf den øverste ikke var beregnet til at

Fig. 18. To menige fra 15. Bataljon på Bornholm 1947. Uniform M/44. Til venstre med reglementeret fodtøj.

skulle knappes. Der var 2 brystlommer med springfold og overfald, skulderstropper og en springfold midt på ryggen. Knapperne var til at begynde med af eloxeret metal som knapperne fra M/23 uniformen med 3 løver, men senere indførtes plasticknapper. Bukserne var med knaplukket gylp, stropper til livrem, en bukselomme i hver side, baglommer med knap og en stor lomme på forsiden af venstre ben, samt en mindre højt oppe ved linningen på højre ben, beregnet til forbindingspakken. Klædet var af kraftigt kakifarvet uldstof. Hovedbeklædningen var en skråhue af samme stof som uniformen. Huen lignede meget den hjelmhue der

fandtes til M/23, men var kraftigere og stivere.

Til denne kom en meget svær kappe af snit meget lig kappen til M/23, men med andre opslag på ærmerne og en anden spændetamp på ryggen. Det ses i den første tid efter indførelsen af M/44 at gamle kapper af model 1880, 1915 og 1923, som havde undgået tyskerne, blev udleveret sammen med M/44. Sammen med indførelsen af M/44 kom også nyt oppakningssystem. Store mængder af det engelske M/37 blev indkøbt og med små ændringer i paksæk og ammunitionstasker samt føringsmidler til beskyttelsesmasken er det stadig i brug enkelte steder.

Forsvarsmuseet har en stor samling af M/44 da officererne selv anskaffede uniformerne og ved deres afgang har skænket disse til museet. Ved en sammenligning af de forskellige ses store forskelle i kvaliteten af stoffet, fra meget svært og tætvet til forholdsvis tyndt, mere gult end kaki. Museet udstiller 3 uniformer. En menig med feltudrustning som systemet så ud i slutningen af 1940erne, en oversergent ved telegrafkompagniet 1950 og en menig ved luftværnsbatteriet i vagtpåklædning. Uniformen havde et par åbenlyse ulemper. Når det regnede blev den hurtigt gennemblødt, og når man bukkede sig forover, skilte den i ryggen. I 1958 indførtes en kaki, nærmest brun kampuniform, efter amerikansk forbillede, men om denne senere, for det blev klart at der til officerer og befalingsmænd med hovedsagelig indre tjeneste måtte indføres en garnisonsuniform, der adskilte sig fra feltuniformen.

Mange officerer fortsatte med at benytte M/23, men i årene umiddelbart efter befrielsen kom en ny uniform baseret på M/23 uniformens reversfrakke. Uniformen fik sin endelige form i 1947, så M/47 blev den endelige modelbetegnelse. Garnisonsjakke M/47 var let figursyet i kaki farve. Den blev lukket med 4 store oxyderede metalknap-

per med hjerter og løver fra rigsvåbnet, og der var to store påstukne sidelommer og ditto brystlommer begge med springfold og lommeklap med en lille løveknop. Der blev båret stoflivrem af samme stof og farve som jakken, eller læderrem "Sam Browne". På kraven blev der båret afdelingsmærker af messing.

Hovedbeklædningen var for officerer af livgarden, og pansertropperne bar spidshue M/23, medens de øvrige gik med kasket M/52, der afveg fra "Hue 1923, flad", idet skyggen var stofbeklædt, hageremmen sølvgrå flettet snor og båndet om pulden gråt for alle befalingsmænd. Kasketemblemet havde to forskellige størrelser. Distinktioner blev af officerer båret på skulderstroppen der havde besætning som M/23, mens øvrige befalingsmænd bar distinktioner på overærmet. Til uniformen kunne anvendes en frakke, også med modelbetegnelse M/47. Den udstillede uniform har tilhørt oberst Aa. Sommer, chef for Bornholms Værn 1966 - 1968. Sammen med uniformen udstilles læderbælte med sabelbærerem M/51.

Kampuniform M/58 blev første gang udleveret på Bornholm i foråret 1961, men M/44 blev fortsat benyttet til udgangs- og paradebrug. Fotografier fra 1961 viser 3. Kompagni i begge uniformer og dette fortsatte længe. Så sent som april 1968 blev der udleveret bukser M/44 som pudsepåklædning sammen med drejlsjakke.

Uniformen bestod af en løsthængende lang jakke med 2 brystlommer, der var placeret på skrå for at lette adgangen til dem, samt to store lommer nederst på jakken. Indvendigt fandtes en bred ryglomme. Jakken blev lukket med 6 knapper der var skjult i et overfald. Under en lille krave fandtes 4 knapper til at fastgøre en hætte. I linningen og ved underkanten af jakken fandtes en løbegang med en snøre til at regulere jakkens størrelse.

Benklæderne der var af samme stof og farve havde i linningen en snøre til at re-

Fig. 19. Kaptajn M.A.S. Lund til venstre og kaptajn O.A.D. Bruun. Chef og næstkommanderende i 2. KMP 1961. Uniform M/47 med "Sam Browne".

Fig. 20. Gruppeløber i feltmæssig kampuniform M/1958.

gulere deres størrelse med, ikke til at holde dem oppe, til dette anvendtes der seler med knapper. Bukserne var forsynet med store sidelommer på låret, en på hvert ben, 2 almindelige bukшелommer, en baglomme og en lille lommø på højre ben helt oppe under linningen til forbindspakken. Nederst på buksebenene var der en løbegang med en

Fig. 21. Kampuniform M/58.

snøre som fastholdt bukserne til støvlerne der til M/58 blev mere langskafte end de tidligere.

Kampuniformen var syet af to lag stof med et isolerende net imellem og var først og fremmest beregnet til at være vandtæt og vindafvisende, derfor kunne man under jakke og bukser bære forskelligt varmenede tøj: Et uldfor med lynlås, lange uldne overtræksbukser, sædvanligt langt undertøj og en netundertrøje. I tilfælde af meget stærk kulde, kunne man bære en parka M/58. For første gang siden 1800-tallet indgik der ingen kappe til uniformen.

Oppakningssystemet var i hovedsagen det samme som til M/44, af webbing, men der indførtes nye tasker til ammunition, gasmaske og regnslag. I årene der fulgte ændrede uniformen sig kun lidt. Først kom der skulderstropper på. Derefter, i 1961, ændredes farven fra kakibrun til olivengrøn, og stoffet ændredes til lidt kraftigere satinvævet og fik forskellige typer netindlæg ved knæ og albuer.

Kampuniformen var ikke egnet til udgangsbrug, hvorfor brugen af M/44 fortsatte indtil udgangsuniform M/59 kom i anvendelse. I mange år havde der været tale om at der skulle indføres en egentlig udgangs- og paradeuniform. Officererne havde fra århundredskiftet en garnisonsuniform, nemlig snorefrakken fra 1867 og M/23. Den sidste fandtes også som garnisonsuniform med revers og lange benklæder. Med M/47 havde officerer og befalingsmænd en udgangsuniform, medens menigt personel benyttede en pæn udgave af M/44. Med uniform M/59 fik menigt personel en uniform til garnisons- og udgangsbrug idet officererne fortsatte med at benytte M/47. M/59 var kakifarvet, enkelt-radet med 4 store løveknapper af plastic, 4 store påstukne lommer med springfold, lukket med en klap med løveknop og skulderstropper. På revers blev der båret afdelingsmærker. Hovedbeklædningen var for

kamptropperne en sort baret med hærmærke. Andre våbenarter fik en grøn baret. Der blev brugt en kakifarvet skjorte og et strikket slips. Uniformen blev båret af alt ikklædt personel, d.v.s. værnepligtige menige, sergenter og sekondløjtnanter, medens øvrige befalingsmænd og officerer kunne købe den. Efter 1964 fik alle kategorier en uniform M/59 udleveret, selvom brugen af M/47 fortsatte frem til 1972. Fotografier viser officerer og befalingsmænd ved 2. og 3. Kompagni ved forskellige lejligheder frem til efteråret 1972 i M/47.

Forsvarsmuseet udstiller en uniform M/59, med distinktioner for en SSG-2.

Uniform M/58 var meget varm grundet det dobbelte lag stof, og samtidig var den ret dyr at fremstille. Derfor blev der i 1966 indført en øvelsesuniform i enkle og billigere materialer. Den skulle anvendes som kampuniform i varmt vejr, som pudsepåklædning og til dagligt brug ved undervisning m.m. Uniformen var olivengrøn med 5 knapper og lommer som på kampuniform M/58, benklæderne havde sidelommer og stropper til livrem. Man kunne benytte både sko og støvler M/58 til M/66 uniformen. Uniformen blev også fra 1979 anvendt med en sweater efter engelsk model. Denne sweater var strikket med forstærkninger på skulder og albuer samt en pencillomme på venstre overarm. Den var beregnet til at trække over hovedet i modsætning til uldfor M/58, der havde lynlås. Sweateren blev ikke udleveret, men man skulle selv købe den for en pris på 130 kr., derfor blev det et spørgsmål for de enkelte enheder at blive enige om at anskaffe den, og det var mange der "stemte for", da den var meget smartere end uldforet. Det var ikke første gang på Bornholm at soldaten selv købte uniformsdele. I 1961 var kampvognsbesætningerne i det øvrige land udrustet med en særlig kampvognsdragt med påtrykt sløringsmønster, i øvrigt den første uniform i Danmark med dette. Men denne overtræks-

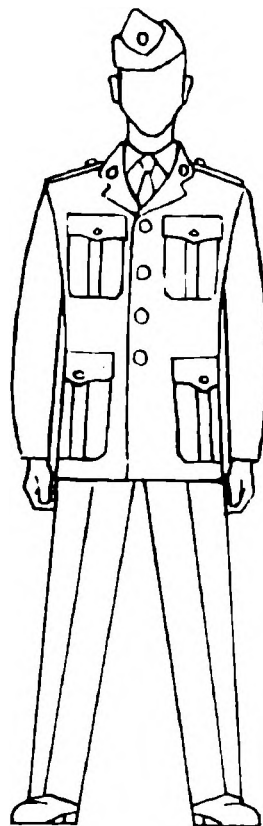

Fig. 22. Uniform M/59. Fra Grundbog for hærens menige 1960.

dragt blev ikke udleveret på Bornholm, kampvognsbesætningerne købte selv dragten og ved hjemsendelse solgte de den videre til deres efterfølgere.

I løbet af 1960erne opstod der et behov for en smartere udganguniform end M/59. Ved tjeneste i udlandet, på øvelse med fremmede NATO-soldater i Danmark viste M/59 og M/47 sig som gammeldags, og især blandt officerer var der et ønske om en moderne præsentabel uniform. Uniformen havde rent farvemæssigt sit forbillede i USA. To farver med jakke i mørk mellemgrøn og bukser i en lidt mere grålig tone. Uniformen er den, der i dag bærer modelbetegnelsen M/69 og fortsat er i brug, så derfor er den ikke udstillet på museet.

Forud for indførelsen af M/69 gik der et år med forsøg, og 2. Rekrutkompagni indkaldt i april 1968 fik udleveret forsøgsuniformerne. Der var flere forskellige grønne farvekombinationer, og jakkerne havde varierende udseende, med og uden opslag på ærmerne, med påstukne eller indvendige lommer, der havde springfold eller ikke. Da ikke alle havde fået forsøgsuniformer, men M/59, og da befalingsmænd og officerer stadig brugte M/47, gav det kompagniet et besynderligt udseende ved appeller og parader.

I 1971 kom der et nyt element ind i de bornholmske uniformer, da man for første gang så kvinder til frivillig tjeneste. De bar en uniform, M/71(K), der ligner M/69 men mangler brystlommer og sidelommerne er skråtstillede, samtidig med at jakken er en smule figursyet. Der hørte en nederdel til i samme farve som bukser M/69, men det var kun i ringe grad den anvendtes, til daglig tjeneste måtte der bæres slacks M/71. Til uniformen fandtes en hue M/73(K). Denne uniform fandt kun i ringe grad anvendelse ved enhederne, kun ved særlige lejligheder sås den båret.

Selvom indførelsen af M/69 havde sit udsping i ønsket om en repræsentativ uniform manglede der alligevel en egentlig selskabsuniform i stedet for gallauniformen og snorefrakken, som jeg vender tilbage til senere. Så i 1970 blev den mørkeblå selskabsuniform med kort jakke uden skøder og tilsvarende bukser med bred glat passepoils tilladt, men for egen regning for officerer og befalingsmænd til frivillig tjeneste.

Som seneste skud på uniformsstammen kom så kampuniform M/84 i sløringsmønster. Denne uniform med de supplerende genstande, vindjakke, garnisonsbukser, ABC-overtræksdragt med mere, er i dag den uniform som alle ved Bornholms Værn anvender, både ved daglig tjeneste og ved parader og andre ceremonielle lejligheder. Uniformen findes ikke udstillet.

Gallauniformer

Som afslutning på denne oversigt over de bornholmsk anvendte uniformer vil en omtale af gallauniformer være på sin plads.

I 1700-1800-tallet bar officerer og mandskab ikke samme uniform, og det var med særligt tilbehør at daglig påklædning ændredes til gallabrug for officerer.

Således viser billeder fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet at brugen af særlige pomponer og svejf var almindelig ved gallabrug. Der benyttedes også skærf i de oldenborgske farver rødt og guld i stedet for den sædvanlige sabelbærerem i læder. Dette gallatilbehør anvendtes også ved indførelsen af uniformen i 1848, og forsvarsmuseet er i besiddelse af et gallaskærf fra sidste halvdel af 1800-tallet.

Med indførelsen af uniform M/1880 fortsatte tilbehøret at udgøre forskellen mellem garnisonsuniform og gallauniform. Infanteriets officerer anvendte sabelgehæng af læder betrukket med højrodt stof med sølvtræsser, og kepi med svejf, medens artilleriets officerer benyttede guldtresser på karmoisinrødt klæde i livremmen samt bandoler med patrontaske i sortlakeret læder og det kronede kongelige navnetræk i forgyldt messing, og kepi med pompon i guldrækker arbejde. Dragonofficerens gallaudrustning bestod i sabelgehæng med karmoisinrødt klæde med sølvtræsser og bandoler i samme materiale samt patrontaske med det kongelige navnetræk i hvidt metal. Som hovedbeklædning benyttedes dragonhjelme M/1860.

Dragongallauniformen som er udstillet har været benyttet af Ritmester Lange.

Med indførelsen af uniform M/1910 fortsatte M/1880 som garnisons- og gallauniform, dog med ændret hovedbeklædning der var meget lig den normalt anvendte hue, men stivere og med besætninger af sølv- eller guldtresser og sortlakeret skygge. In-

fanteriet benyttede lyseblå benklæder med sølvgalon, artilleriet mørkeblå med karmoisinrød dobbelt galon med en smal passepoil imellem. Disse uniformer, med sabelgæng som brugt tidligere, var gallapåklædning for officerer frem til 1964, da pligten til at anskaffe en gallauniform bortfaldt. En anden uniformsfrakke der igennem lang tid blev benyttet ved særlige lejligheder var snorefrakken eller, som den oprindelig blev kaldt løbefrakke. Den stammer fra 1858 og kunne bruges i stedet for våbenfrakken samt udenfor tjeneste uden skærf. I Kundgørelse for Hæren nr. 30 i 1860 gives en detaljeret beskrivelse af frakken: Mørkeblåt klæde med besætning af sorte flade bånd i possementmagerarbejde, med en opretstående krave, 5 overspundne knapper i en rad lukket med snore og foran to skråstillede lommer. I 1867 præciseres at længden skal være i overensstemmelse med våbenfrakken. Den udstillede snorefrakke har tilhørt stifteren af Forsvarsmuseet oberstløjtnant H.E.Skaarup. Til denne benyttede infanteriofficeren lyseblå benklæder med en sølvgalon langs den udvendige søm, artilleriofficeren to brede karmoisinrød klædesstriber med en mellemliggende passepoil og dragonofficeren som infanteriet eller ridebenklæder i samme farve. Denne uniform anvendtes i stor udstrækning ved lejligheder hvor civile herrer var i smoking, medens gallauniformen svarede til kjole og hvidt.

Nærværende artikel fortæller om de uniformer der har været benyttet af Bornholms Milice og af Bornholms Væbning samt Bornholms Værn, det bør derfor ikke glemmes at der på Bornholm i vort århundrede også har været båret uniform fra flyvevåbnet og søvåbnet. Disse værns uniforms-historie er ikke medtaget i denne omgang, men må vente til en senere gang. Det skal dog bemærkes at Forsvarsmuseet udstiller uniformer fra de to værn.

Fig. 23. Gallainiform for dragon- og infanteriofficer. Dragonhjelme M/1860, sabel for rytteri M/1818. Sabel for officer M/1858.

Kilder:

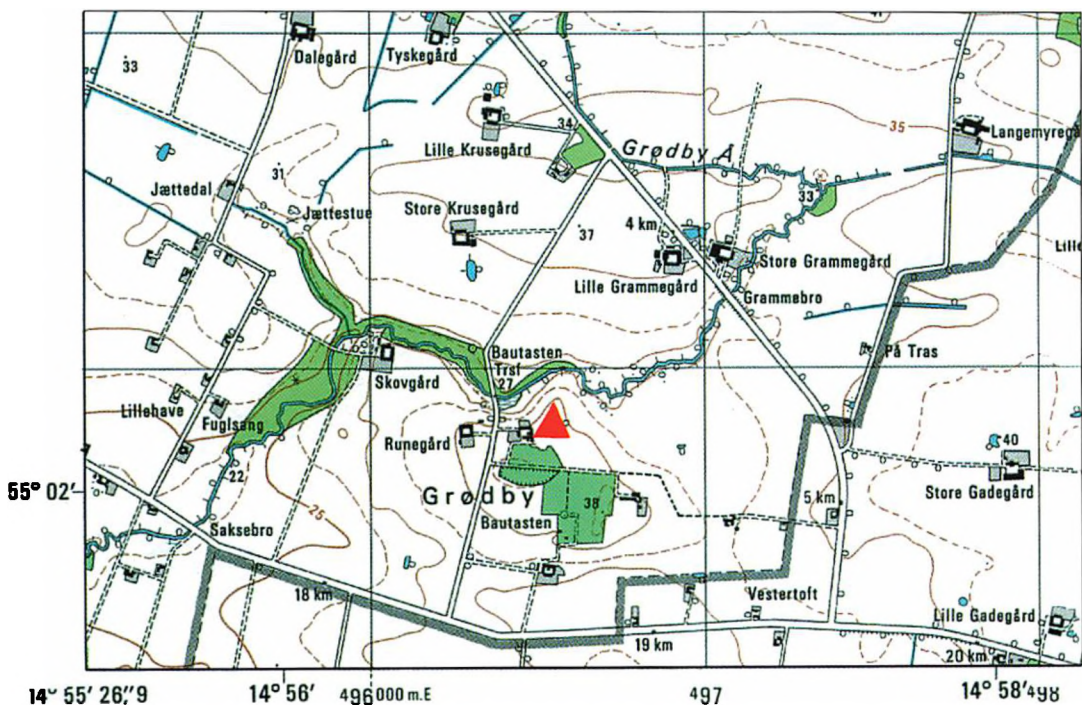
Reskripter, Resolutioner og Collegiebrev den danske Krigsmagt til Lands angående. 1670 - 1869
Kundgørelser for hæren 1868 - 1990
Bornholms Beskrivelse 1756. L.de Thurah
Beskrivelse over Bornholm 1804. P.N.Skovgaard.
Bornholmske Samlinger bind XXXI 1947
Billedmateriale og uniformer på Forsvarsmuseet

Ordforklaring:

Agraf	Knap på en trekantet hat.
Artilleri	Enheder der betjener kanoner.
Bandoler	Skulderbånd til at bære sabel og bajonet i.
Chakot	Høj hovedbeklædning af stift filt eller læder
Dragon	Tungt bevæbnet rytter (pallask, 2 pistoler og karabin)
Epaulet	Plade af metal eller filt på skulder med gradstegn
Frakke	Lang uniformsjakke
Galon	Stofkant på bukser eller jakker
Infanteri	Fodfolk
Kepi	Lav hovedbeklædning af filt eller læder
Kjole	Kort uniformsjakke med skøder. Betegnelse for de lange nærmest frakkelignende klædninger brugt i 1700-tallet.
Kokarde	Nationalitetsmærke på hovedbeklædning. På forsiden eller højre side
Kordons	Flettede stofsnore på chakoter. Hænger fra begge sider om på forsiden
Krampe	Sammen med agraf pynt af sølv- eller guldrækkerarbejde på trekantede hatte
Lidse	Stofsnor i afvigende farve der kanter jakkekanter, kraver m.v.
Passepoils	Farvet stofsnor langs benklædernes sammensyning på ydersiden
Pisk	Langt flettet hår som soldaten i 1700-tallet skulle bære ned over kjolekraven
Portepée	Kvast af guldrækkerarbejde der bæres på en sabel
Rabat	Forstykket på en uniformskjole
Sabelkvast	Det samme som en portepée
Shupper	Metalbelagt læderhagerem
Skærf	Farvet, bredt vævet bælte til at bære til gallabrug, normalt i de oldenborgske farver rødt og gult,
Sol	Metalornament på forsiden af kepi
Tresse	Nederste kant på chakoter og kepi'er, også kaldet en hattesnor

En fornem frue fra Grødby

Af Lene Heidemann Lutz

Figur 1. Kort over Grødby, Åker sogn. Gravpladsen er markeret med en trekant. Udsnit af kort 1812 III NØ i 1:25 000. Copyright Kort- og Matrikelstyrelsen (A 92-00).

Grødbyegnen er i arkæologisk sammenhæng et velkendt og meget interessant område, der har leveret et omfangsrigt materiale til studiet af gravskik og bosættelse på Bornholm i fortiden. I slutningen af det 19. århundrede blev områdets iøjnefaldende koncentration af fortidslevn på bedste vis synliggjort gennem amtmand Emil Vedels og lærer Johan Andreas Jørgensens samvittighedsfulde registreringer og nogle efter datidens forhold professionelt udførte udgravninger. Da Nationalmuseet i samarbejde med Bornholms Museum i årene 1982-85 gennemførte udgravningen af en stor gravplads fra romersk jernalder ved Ndr.

Grødbygård, blev de to pionerers iagttagelser på fineste vis bekræftet. Her har datidens befolkning begravet deres døde igennem en lang periode af jernalderen. Et af de mere spektakulære fund blev gjort en oktoberdag i 1985, da en ualmindeligt rigt udstyret kammergrav fra yngre romersk jernalder – grav 929 – dukkede frem af mulden et stykke væk fra de øvrige begravelser lige op ad en ældre gravhøj. I løbet af nogle intensive udgravningstimer fritlagdes sporene efter en pompøs gravlæggelse af en kvinde, der i sidste halvdel af det 3. århundrede efter Kristi fødsel må have haft en helt særlig betydning i Grødbyområdet. Denne grav ind-

tager nemlig på adskillige punkter en særstilling i forhold til de øvrige grave på pladsen og er derfor valgt som temaet for denne artikel¹.

Stillet over for de jordiske rester af den gravlagte kvinde og hendes personlige ejendele og set i lyset af det imponerende gravanlæg, hvor hun blev lagt til hvile en sidste gang, stiller man sig uvilkårligt spørgsmålet: hvem var hun? Det havde været lettest, hvis hun selv kunne have svaret os og havde fortalt detaljeret om sig selv, sin familie, sin rang og status i samfundet, sit liv og sin død. Vi er imidlertid overladt til omhyggelige undersøgelser af graven, men resultaterne bringer os heldigvis noget nærmere et svar.

Først skal scenen for begravelsen imidlertid sættes.

Grødby – et oplagt sted at slå sig ned

Grødby ligger i det sydøstlige hjørne af Åker sogn, knap 4 km fra Åkirkeby. Stednavnet knytter sig i dag til en række gårde i området syd for Grødby Å og nord for landevejen fra Rønne til Snogebæk. Afstanden til kysten er ca. 2,5 km. Området er et jævnt bølget morænelandskab, hvorigennem Grødby Å løber i et forholdsvis oprindeligt forløb. Landskabet er domineret af et sandet plateau, der strækker sig 300-400 m i nordvestlig retning op mod Grødby Å. Undergrunden omkring plateauet består af sandblandet moræneler, der naturligt leder overskydende vand bort. Det er problematisk at rekonstruere et fortidigt miljø ud fra nutidens kulturlandskab, der jo i voldsom grad er præget af menneskets aktiviteter. I tilfældet Grødby kan man imidlertid udmærket se konturerne af et yderst varieret jernalderlandskab. Med naturligt veldrænedde marker, nem adgang til frisk vand, græsningsarealer langs åen og en kort afstand til kysten med mulighed for at drive fiskeri, har Grødby været et ideelt bosæt-

telsesområde for en befolkning, hvis økonomi efter alt at dømme var en blanding af agerbrug og kvæghold (figur 1).

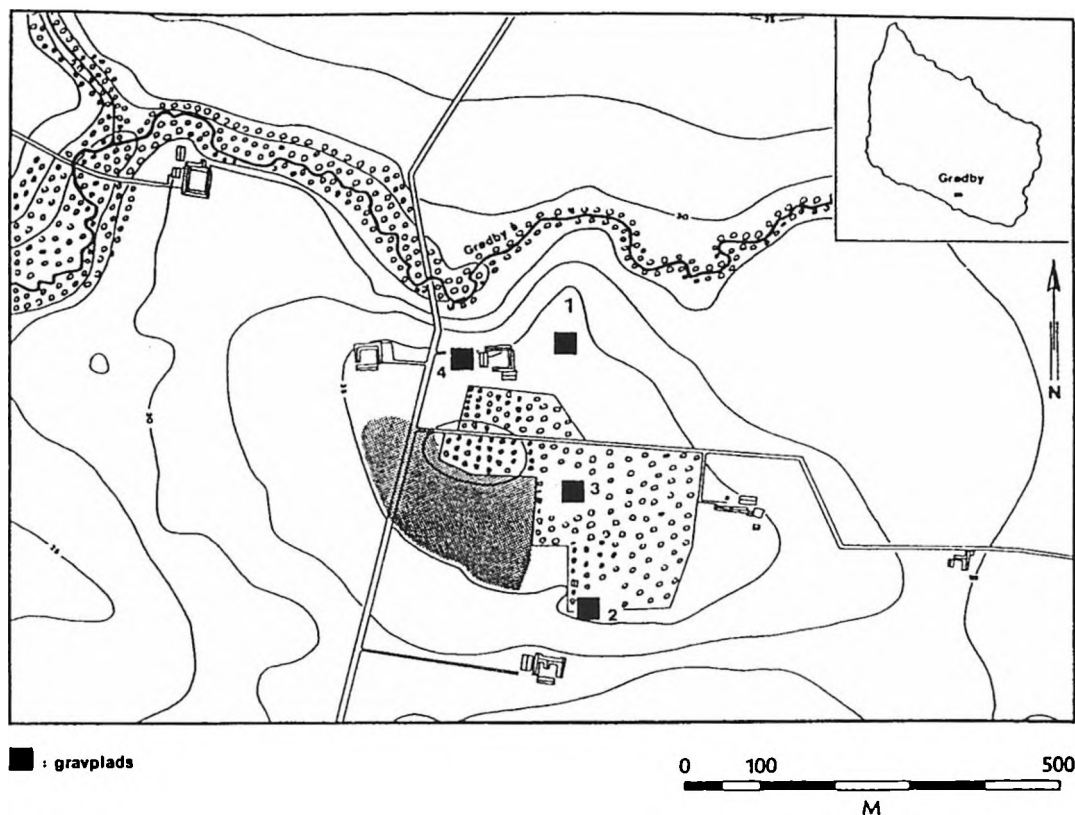
Bosættelse i Grødby i romersk jernalder

Tilstedeværelsen af en række gravpladser på og omkring det sandede plateau peger da også på, at der boede et større antal mennesker i området i den ældre del af jernalderen. Et mere direkte bevis for bosættelsen leverer et stort antal hustomter fra ældre jernalder (500 f.Kr. – ca. 400 e.Kr.) ved både Ndr. Grødbygård (ca. 25) og ved Runegård (ca. 40), der ligger få hundrede meter derfra². En del af tomterne kan dateres til romersk jernalder (fra 0 til ca. 400 e.Kr.), og de viser os treskibede husgrundrids med stald i vestenden og beboelse i østenden. Det er oplagt at forestille sig, at det er indbyggerne fra disse gårde, der ligger begravet på plateauet. Ud fra fundene fra såvel huse som gravpladser at dømme, ser det ud til, at der har været bosættelse i området igennem en stor del af romersk jernalder. Fra midten af det 3. århundrede bliver gravlæggelse færre, og omkring år 300 har man opgivet området helt. Grødby fik dog ikke lov til at ligge ubeboet hen særlig længe; der er registreret såvel boplads som gravfund fra både germansk jernalder, vikingetid og middelalder.

Romertidsgravpladserne ved

Ndr. Grødbygård

På arealet omkring Ndr. Grødbygård (tidligere 11. Vornedegård) ligger 4 gravpladser, der er en vigtig kilde til belysning af gravskik og social struktur på Bornholm i romersk jernalder. Alle fire gravpladser blev udgravet i slutningen af det 19. århundrede; een af gravkoncentrationerne viste sig at være et hjørne af en meget stor gravplads, der først blev totalundersøgt i 1980'erne. Området kan meget vel have rummet flere

Figur 2. Grødby-området med de samtidige gravpladser fra romersk jernalder. 1: Gravpladsen ved Ndr. Grødby-gård inkl. Vedels Grødby C. 2: Vedels Grødby E. 3: Vedels Grødby D. 4: Vedels Grødby B (efter Jørgensen 1986:57).

gravfund fra perioden, for i forbindelse med berejsningen af Åker sogn i 1879, hvor oplysninger om tidligere fund og sløjfede fortdisminder blev noteret, skrev lærer Jørgensen i sine omhyggelige optegnelser: "Denne Egn har i Oldtiden været en stor Gravplads gennem lange Tider, thi her findes, eller fandtes, ikke blot en hel Samling af Gravhøje, men ogsaa Pottebegravelser (Urnegrave), Brandpletter og Stenkister; samt en stor Samling af Bautastene... Meget er her blevet ødelagt, Høje er opløjede og Stenkister ere oprevne, men desuagtet er der sikkert endnu en stor Mængde Grave tilbage her."¹ I løbet af 1870'erne og 1880'erne udgravede Vedel brandgrave og

jordfæstegrave fra fire gravkoncentrationer i Grødby. Undersøgelsesområderne benævnte han Grødby B-E (figur 2). Om Grødby C skrev Vedel: "Øst for 11te. V.G. Her har jeg i 1876 udgravet 16 Brandpletter; nogle af dem indeholdt spredte Skaar af smukke middelstore Hankekar samt af Smaakar, men Metalsager fandtes ikke. Noget østligere traf jeg atter paa 45 Brandpletter uden Oldsager samt to Stenlægninger og en flad Dyngge af ildsprængte Sten blandede med mørk Jord og mange Splinter af brændte Ben... Endelig er der sydost for Gaarden i 1881 i 1 1/2 Alens Dybde bleven opgraven en Mængde svære flade Ste- ne, der rimeligvis havde dannet en Gravki-

ste. Oldsager vare ikke blevne bemærkede"⁴. Ved udgravningerne på plateauet 100 år senere i 1980'erne stødte man på adskillige omrodede brandpletter, der ud fra placeringen at dømmes må være nogle af de 16 brandpletter⁵, som Vedel nævner. Han havde altså i sin gravkoncentration C fat i en del af en stor gravplads, der først blev totalundersøgt i 1982-85. For selv efter Vedels omfattende udgravningsaktivitet lå der flere hundrede uopdagede gravfund under mulden ved Ndr. Grødbygård.

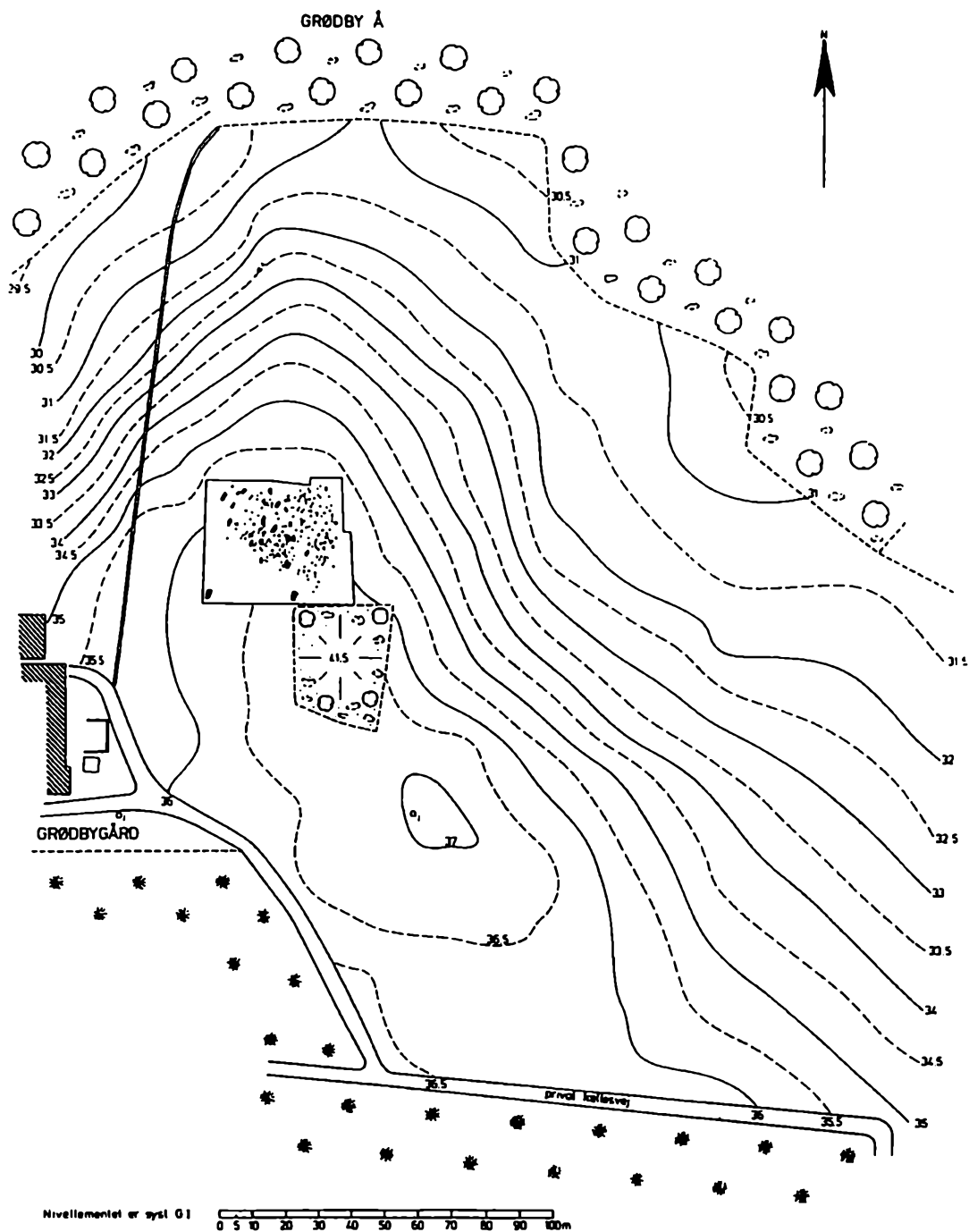
Den store gravplads på plateauet (inkl. Vedels Grødby C)

På den nordlige del af det sandede plateau, øst for Ndr. Grødbygård, ligger en fredet gravhøj. I området mellem gården og gravhøjen blev der i 1982 pløjet en stenkiste og adskillige brandpletter op. Margrethe Watt fra Bornholms Museum besøgtede fundene, og gårdejer Aage Mortensen kunne oplyse, at han igennem flere år havde lagt mærke til lignende mørke pletter i området ved højen. Der var helt tydeligt tale om en gravplads, der var alvorligt truet af den dybe pløjning. Dette blev startskuddet til en flerårig udgravningskampagne gennemført som et samarbejde mellem Bornholms Museum og Nationalmuseet og finansieret som nødudgravning gennem Rigsantikvaren⁶ (figur 3). I løbet af årene 1982-85 blev et areal på knap 2000 m² undersøgt, og man udgravede i alt 233 grave – heraf var 36 jordfæstegrave og resten brandgrave. I 1990 undersøgte man et tilstødende område og fandt yderligere 11 brandgrave, så pladsens endelige omfang kendes altså ikke endnu. Gravpladsen har været i brug igennem en lang periode af romersk jernalder frem til ca. år 300 efter Kristi fødsel. Enkelte grave er anlagt hhv. tidligere og senere, men de udgør undtagelser. Gravpladsen har været tema for flere publikationer andetsteds⁷, og derfor skal kun det typiske ved pladsen skit-

seres her. De ældste grave fra ældre romersk jernalder (fra 0 til ca. 150/160 e.Kr.) er alle brandgrave med relativt sparsomt udstyr; typisk skår fra et par lerkar, sjældnere en fibel (dragtnål) eller andre metalgenstande. I begyndelsen af yngre romersk jernalder (150/160 e.Kr. – ca. 400 e.Kr.) går man over til at give den afdøde hele lerkarservicer samt enkelte personlige genstande (en kniv, 1-2 fibler eller en kam) med på ligbålet. Omkring år 200 introduceres jordfæstegravskikken på gravpladsen, og de to gravformer eksisterer side om side i flere generationer. Tendensen er dog tydelig: i løbet af yngre romersk jernalder bliver det stadig mere almindeligt at gravlægge den døde ubrændt, og skikken bliver efterhånden så godt som enerådende. De afdøde var lagt i jorden på mange forskellige måder, men det mest almindelige var i en trækiste eller i en stenkiste. I flere grave var der ingen spor efter en kiste. Om de afdøde i disse tilfælde var gravlagt uden beskyttelse – måske viklet ind i et stykke stof – eller om der er tale om formuldede og forsvundne trækister lader sig ikke afklare. Et mindre antal grave skiller sig ud ved at være konstrueret helt anderledes: i nogle få grave var en båd blevet anvendt som gravkammer – lagt omvendt oven på den døde – en gravform der kendes fra den nærliggende Slusegårdgravplads⁸, og i et enkelt tilfælde var der tale om en baldakingrav (fire store sten, der bærer et trælag, hvorunder den døde er placeret). Helt usædvanlig var grav 929's gravkonstruktion med et trækammer. Denne grav vender vi tilbage til.

Omfanget og kvaliteten af gravudstyret i de 73 grave, der blev anlagt i yngre romersk jernalder, varierer meget. Nogle døde blev gravlagt helt uden gravgods, andre gav man et antal lerkar med samt enkelte personlige genstande, der enten har hørt til dragten (dragtspænde, bæltespænde), var smykker (f.eks. perlekæde) eller redskaber til dagligt brug (kniv, kam, nøgle). Enkelte grave

EN FORNEM FRUE FRA GRØDBY

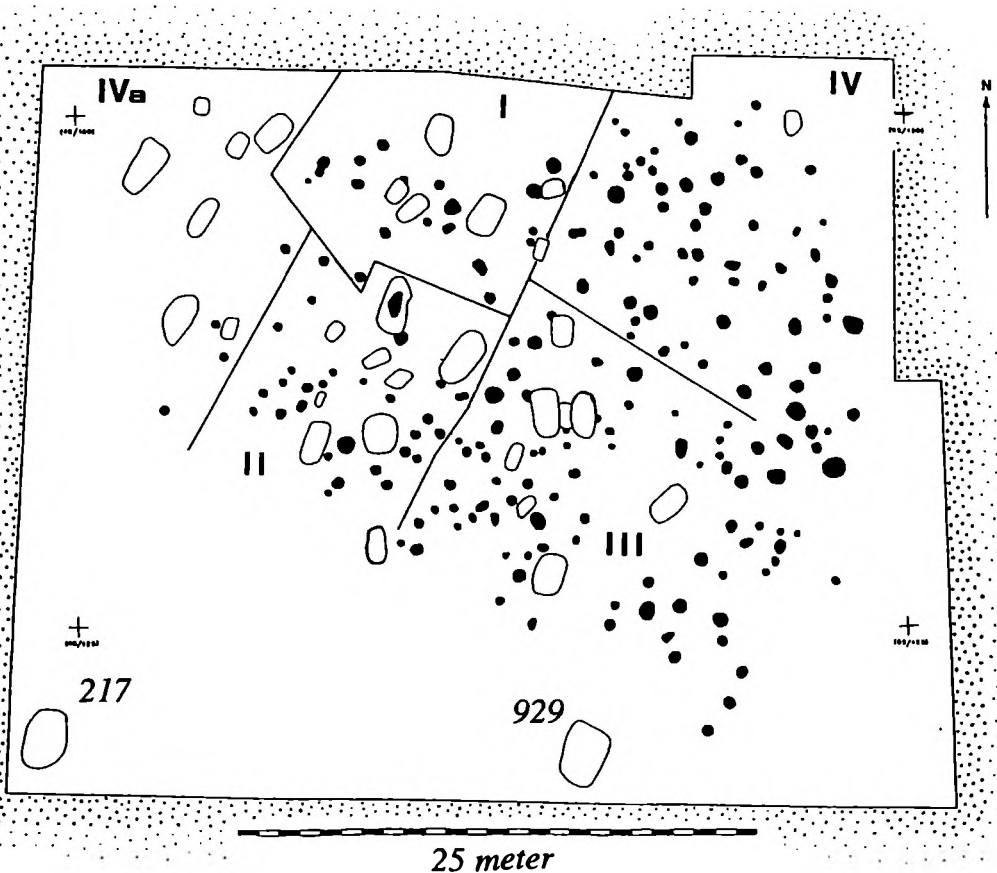
Figur 3. Placeringen af den store gravplads på plateauet nordøst for Ndr. Grødbygård nær gravhøjen (efter Wagnkilde 1996:178).

var udstyret med mere fornemme ting, for eksempel en spore og et drikkehorn eller et hårbånd af guldblikperler. Nogle få af de gravlagte havde et for denne gravplads meget rigt udstyr. Et eksempel er en mand, der omkring 200 e.Kr. som den første på pladsen blev begravet ubrændt med hele sit våbenudstyr, tre lerkar og en romersk sølv-mønt (grav 354). Inventaret i kammergrav 929 var ligeså spektakulært. De store forskelle i gravudstyret afspejler efter alt at dømme de afdødes familiære og sociale status.

Gravene må have været markeret på jordoverfladen, for kun i enkelte tilfælde er man

i forbindelse med anlæggelsen af en ny grav kommet til at forstyrre ældre begravelser. Og i overfladen af 16 af de yngre romerske gravanlæg stødte man da også på sten af forskellig størrelse, der meget vel kan have fungeret som gravsten. Ved seks af gravene har man endda valgt at sætte en bautasten som synligt minde for en afdød slægtning. Disse sten, der er rejst på højkant og gerne er nedgravet lidt i undergrunden, ses ofte i forbindelse med gravanlæg på Bornholm. "Gravsten" af træ var desværre ikke bevaret. De fleste jordfæstegrave var orienteret i retning nordøst-sydvest.

Gravenes fordeling på pladsen og den

Figur 4. Gravpladsen med brandgrave (sorte) og jordfæstegrave. Omhyggelige analyser af gravenes tidsmæssige og rumlige fordeling har vist, at 4 familier ligger begravet på hver deres del af gravpladsen. Den indtegnede opdeling af gravene i fire familiegupper er udarbejdet af Hanne Wagnkilde (efter Wagnkilde 1996:180).

tidsmæssige spredning af gravene over flere århundreder peger på, at højdedraget har været begravelsessted for fire familier, der gennem adskillige generationer har gravlagt deres afdøde slægtninge på hver deres del af pladsen på adskilte familiegravsteder⁹ (figur 4).

Ser man på oversigtsplanen over gravpladsen falder det i øjnene, at to af grave – grav 929 og grav 217 – er anlagt med betydelig afstand til de øvrige grave; den første ved foden af gravhøjen, den anden 25 m vest for i retning mod Ndr. Grødbygård. Efter gravinventaret at dømme er grave etableret i sidste halvdel af 3. århundrede, ikke samtidigt, men indenfor en generation. Man var på det tidspunkt ellers oplyst med at bruge gravpladsen regelmæssigt – kun ganske få grave stammer fra disse årtier. Det er ud fra den isolerede placering svært at sige, om de gravlagte har hørt til een af de fire familier, der i de foregående mange generationer havde anvendt pladsen. De to grave synes ved en første sammenligning at være meget forskellige – ikke mindst på grund af store forskelle i omfang og kvalitet af gravinventaret. Men begge grave er placeret langt væk fra de øvrige familiegrupper, og gravkonstruktionerne er komplicerede og har krævet en større arbejdsindsats. Umiddelbart er det svært at se en forbindelse mellem de to ensomtliggende grave, men de omtalte lighedspunkter lægger op til, at grave bliver set i sammenhæng. Kunne der mon være tale om et ægtepar?

Kammergraven ved højen (grav 929)

Umiddelbart før man skulle til at afslutte udgravningerne i Grødby i den sidste uge af oktober 1985, stødte man ved foden af gravhøjen på et stort flerfarvet fyldskifte i det rødgyldne undergrundssand. Anlægget målte 2,80 x 3,20 m, hvilket overraskede udgraverne Lars Jørgensen og Margrethe

Watt – det var det absolut største gravanlæg, der var fremkommet på pladsen. Man gik under tidspres i gang med en undersøgelse, der viste sig at blive omfattende og kræve både tålmodighed og grundighed. Den omhyggelige dokumentation i form af tegninger, fotos og beskrivelser, der blev udført under udgravningen, har gjort det muligt – også 15 år efter undersøgelsen fandt sted – at genskabe udgravningssituationen og derefter rekonstruere, både hvordan graven oprindeligt har set ud, og hvordan den efter al sandsynlighed blev bygget den dag for omkring 1750 år siden, hvor man var samlet til begravelse i Grødby¹⁰.

lagttagelser fra udgravningen

Graven var orienteret nordøst-sydvest og har været markeret på datidens markoverflade med en stor bautasten, der endnu lå på skrå centralt i anlægget (figur 5 og 6). Omkring bautastenen lå der mindre sten, der har udgjort den store stens skoning. Fylden omkring bautastenen bestod inderst af en lerpakning omgivet af lysebrunt sand (figur 5a, fyldskifte 5). I et bælte uden om var fylden mere gråbrun og bestod af sandet muldjord iblandet keramikskår fra bondestenalderen (figur 5a, fyldskifte 4). Området med gråbrunt muld var omgivet af en bred zone med rødgyldt undergrundssand (figur 5a, fyldskifte 3), og alleryderst i nedgravningens kant kom en stribe til syne med samme gråbrune muld som i fyldskifte 4 (figur 5a, fyldskifte 2). Dette første indtryk af en kompliceret gravopbygning blev på alle måder bekræftet, efterhånden som undersøgelsen skred frem.

Under bautastenen var der først et lag på cirka 30 cm af den gråbrune sandede muld, der også sås i overfladen. Nedgravningens sider var i dette niveau lodrette. Efter mulden var fjernet, kom store kampesten til syne i nedgravningens sider. Under kampestenene lå der store flade sandstensfliser. I ni-

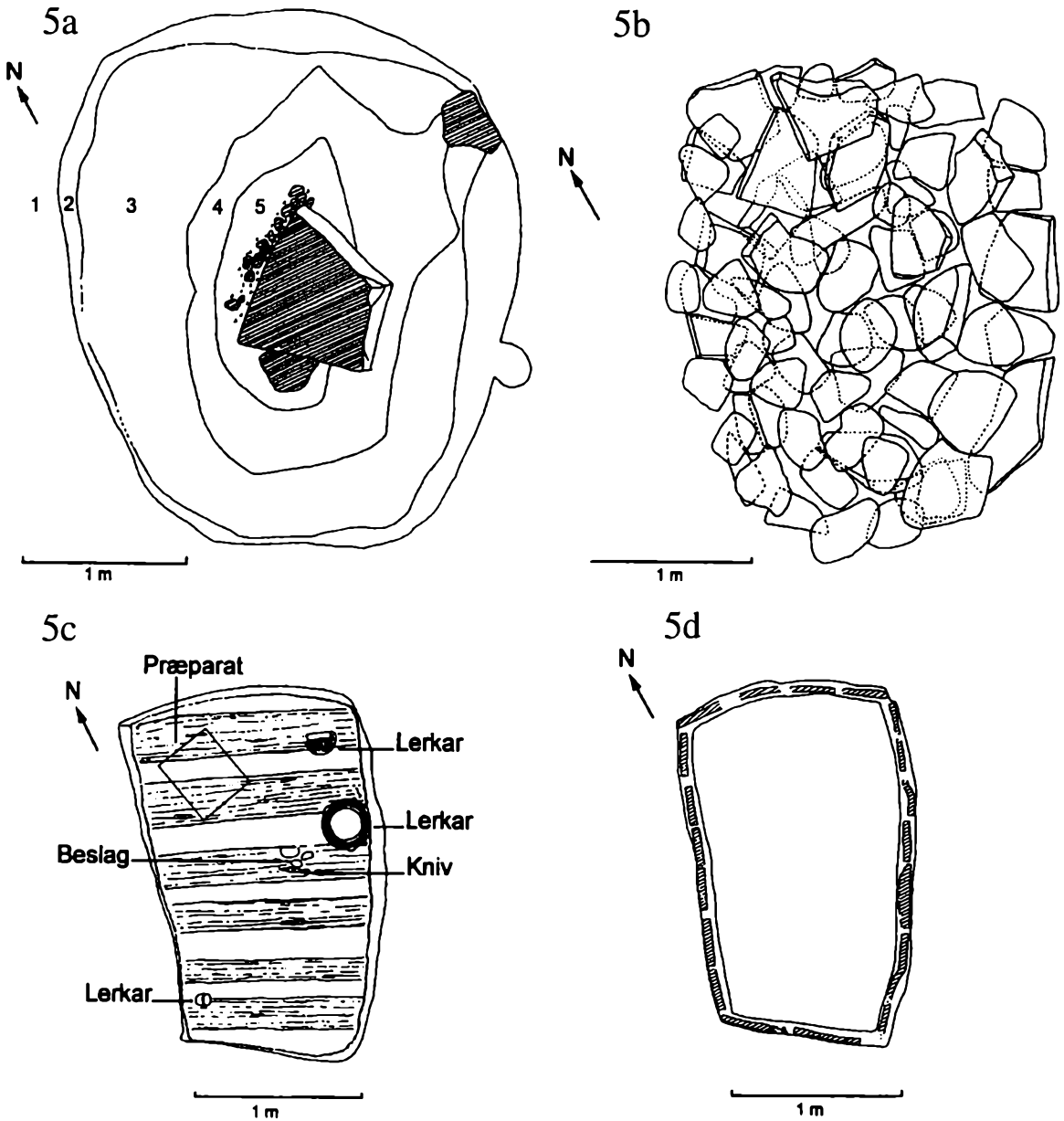
veauet umiddelbart under sandstensfliserne kunne man se, at nedgravningen ændrede form; de lodrette sider afløstes af brede trin, således at graven indsnævredes lidt efter lidt og ved bunden (1,65 m under den nuværende overflade) kun målte 1,3 x 2,2 meter. Efterhånden blev det klart, at kampestenene og fliserne var en del af en stendynge i to lag (figur 5b), der har ligget oven på et egentligt gravkammer. Stendynge var sammensat af store runde kampesten i den centrale del af graven flankeret af sandstensfliser i gravens sider. Dyngen havde form som en tragt og kunne følges helt ned til gravens bund (figur 6). Ved de nævnte trin i nedgravningen fandt man et 23 cm tykt sortbrunt humøst lag, der af udgraverne blev tolket som formuldede trærester. Først da man fjernede stenspækningen og opdagede en række striber af det samme sortbrune lag langs gravens sider, blev man klar over, hvad det drejede sig om: de sortbrune striber var resterne af lodretstående planker, der dannede siderne i et nu bortrådnede gravkammer af træ. Plankerne var synlige fra det nederste trin og helt ned til bunden af graven. Det sortbrune lag på nedgravningens trin skulle derfor tolkes som resterne af et nedsunkent trælag, hvor stenspækningen oprindeligt var placeret.

Da man til slut kom helt ned til gravens bund, blev iagttagelserne bekræftet, for ud over resterne af de lodrette planker, der også var synlige i dette niveau, viste der sig tydelige spor efter tværgående brede bundplanker, der åbenbart ikke har ligget helt tæt (figur 5c). Rundt om selve gravrummet var der en ca. 10 cm dyb grøft, hvor de lodrette planker, der udgjorde kammerets sider, havde været placeret.

På bunden af kammeret fandt man de sparsomme rester af en kvinde og et gravudstyr bestående af hendes personlige ejendele samt et drikkeservice med tre lerkar (figur 5d).

Tolkning og rekonstruktion - hvordan blev graven bygget og hvordan så graven ud?

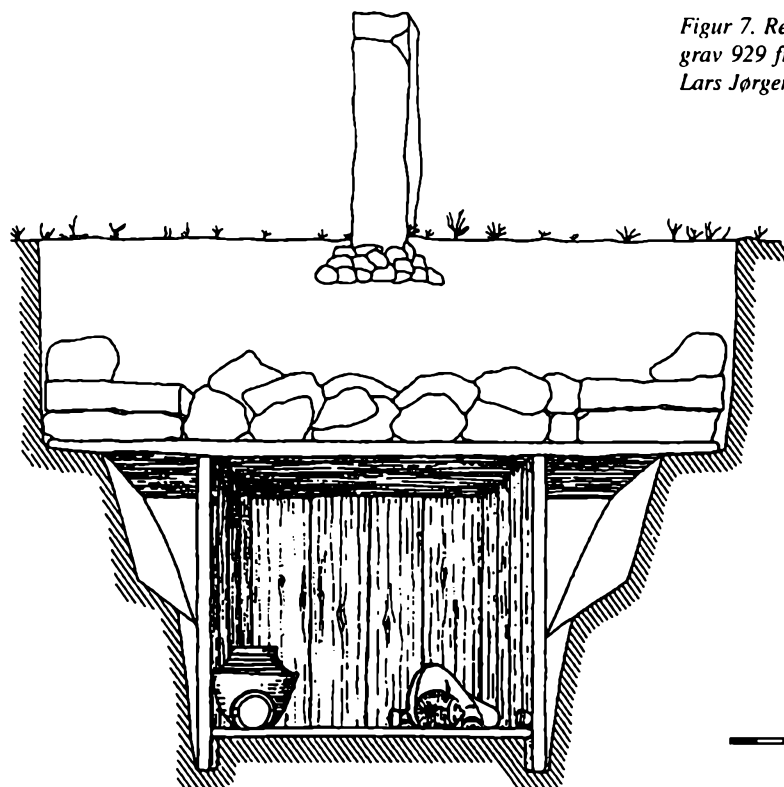
Det er meget sjældent, at arkæologer efter udgravningen - og dermed destrueringen - af en grav står tilbage med så mange brugbare oplysninger, at man i detaljer kan forklare, hvordan graven blev bygget - og i sidste ende forstå, hvordan det oprindelige gravanlæg så ud. I dette tilfælde ser det heldigvis anderledes ud. Den omhyggelige dokumentation af grav 929's gravfyld, stendynge og plankerester giver tilstrækkelig information til, at man kan forsøge at rekonstruere fremgangsmåden ved anlæggelsen af graven: indledningsvis har man gravet et 1,65 m dybt hul, der trinvis blev mindre mod bunden, hvor det målte 1,3 x 2,2 m. I bunden gravede man nu en 8-10 cm bred fundamentsgrøft rundt i kanten med en dybde på 10-13 cm. I grøften placerede man brede, ca. 5 cm tykke lodretstillede planker, således at der dannedes fire tætte vægge - to langsider (den nordvestlige og sydøstlige side) og to smalsider (den nordøstlige og sydvestlige side). Samtidig lagdes gravens gulv i form af 6 brede tværgående planker. Plankerne har ikke ligget så tæt sammen, at de har stødt op til hinanden; konstruktionen minder mere om en lamelbund. Selve kammeret må have været ca. 1 meter højt. På bunden af kammeret placerede man nu den døde kvinde, hvorefter man lukkede kammeret med et loft af planker, der hvilede på de fire vægge. Meget tyder på, at gravkammerets træloft var større end selve kammeret og ragede ca. 60 cm ud på hver side. På midten af loftet placerede man store marksten i to lag, mens man i siderne valgte store stenfliser - ligeledes i to lag. Allerøverst lagdes flere marksten. Over stendynge kastede man nu jord - først og fremmest det undergrundssand, der var blevet gravet op af den 1,75 m dybe gravgrube (inklusive væggrøfter). Da graven var fyldt næsten op, lagde man i midten af anlægget en lerpak-

Figur 5. Tegninger fra udgravningen af grav 929. 5a: Graven som den så ud i overfladen, efter muldjorden var fjernet. Bautastenen ligger på skrå i midten af gravanlægget. 5b: Stendyngen der dækkede gravkammeret. Tegning illustrerer de to lag sten (med hhv. fuldt optrukne og stiplede linjer). Stendyngens tragtform lader sig kun svært erkende. 5c: Bunden af gravkammeret med de tværgående planker. Af den døde var der kun få spor tilbage, men gravudstyret var bevaret. Genstandene fra det nordvestlige hjørne af graven blev tuget op i et gipspræparat og blev først udgravet på et senere tidspunkt. De er derfor ikke indtegnet på denne plan. 5d: Under kammerbunden blev fundamentsgrøften for vægplankerne synlig. I fyldet fra grøften var der tydelige spor af de lodretstående planker.

Figur 6. Fotos fra udgravningen af grav 929. Øverst ses graven, som den så ud i overfladen under pløjelaget. De forskellige jordlag træder tydeligt frem. På det nederste billede er muldjorden fjernet, og stenene, der lå over kammeret, er synlige. Tragiformen er fremkommet ved, at træloftet først gav efter i midten, hvorved den centrale del af stendynge faldt ned i kammeret, og resten af stenene kom til at stå på skrå op ad nedgravningens sider (fotos: Bornholms Museum).

Figur 7. Rekonstruktion af kammergrav 929 fra Grøtby udarbejdet af Lars Jørgensen.

ning fyldt med mindre sten, og deri placerede man bautastenen, der skulle fungere som markering af graven på jordoverfladen. En smule muldjord fyldtes i gravens kanter, og overfladen udjævnedes. Begravelsen var overstået.

Figur 7 viser en rekonstruktion af grav 929, som udgraveren Lars Jørgensen udarbejdede på baggrund af sine iagttagelser, der i store træk er gengivet ovenfor.

I løbet af undersøgelsen kom man også tæt på en forståelse af gravanlæggets naturlige forfald. I takt med at trækonstruktionen rådned, faldt hele gravanlægget sammen. Formodentligt gav træloftet først efter i midten under vægten af kampestenene og fliserne, der derved faldt tragtformet ned i gravkammeret. Den del af loftet, der ragede ud over selve kammeret og tjente som fundament for stenfliserne, endte i den for-

bindelse på skrå op ad nedgravningens trin - og er i dag kun synlige som de tynde sortbrune humøse lag, der blev beskrevet før. Med stendynge sank gravfylden fra den øvre del af graven også et stykke ned - og derved endte bautastenen på skrå i gravoverfladen og var derfor kun delvis synlig.

Stendynge faldt ned på bunden af gravkammeret ovenpå den gravlagte kvinde og hendes gravgaver. Særligt i det nordvestlige hjørne af gravkammeret var genstandene så sammentrykkede og deformerede, at man blev enige om at tage denne del op i præparat og udgrave de enkelte genstande på Nationalmuseets konserveringsafdeling for jordfund (figur 8). Det viste sig at være en god ide, for på den måde lykkedes det at redde de skrøbelige metalgenstande, der havde lidt under både tyngden fra stendynge og de mange år i jorden.

Figur 8. Et område på ca. 50 x 50 cm fra det nordvestlige hjørne af graven blev omviklet med gips og taget op som præparat. Gravgaverne blev udgravet ved en senere lejlighed af Nationalmuseets konservatorer. Ved denne skånsomme udgravningsmetode sikrer man, at særligt skrøbelige oldsager (f.eks. perler og metalgenstande) får den bedst mulige behandling fra starten. Her ser man præparatet efter den øverste jord var rensat af: hårnåle, fible og perlekæde ligger tæt sammen i det område, hvor kvindens hoved og brystparti har været.

Den døde og hendes udstyr

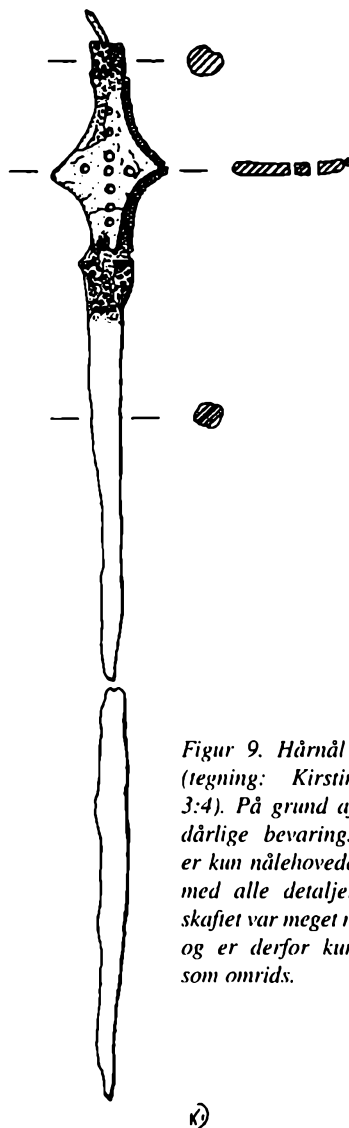
Desværre var der ikke meget tilbage af den gravlagte kvinde - kun nogle få rester af tænderne og kraniet, der lå i gravkammerets nordvestlige hjørne¹¹. Det tyder på, at hun har ligget langs med gravkammerets ene langside med hovedet i nordøst og ansigtet ud mod kammervæggen. Orienteringen kender man også fra andre yngre ro-

merske grave i Danmark - i op mod halvdelen af gravene er den døde placeret med hovedet i nord eller nordøst¹². Ud fra de få bevarede knoglerester er det umuligt at bestemme kønnet på den gravlagte; dertil kræves der flere velbevarede knogler, frem for alt fra bækken og kranium, hvor man tydeligst kan se, om der er tale om en mand eller en kvinde. Da de mange fine genstande, der var lagt i graven sammen med den døde, kom til syne, var man imidlertid ikke længere i tvivl - her lå en kvinde begravet¹³.

Kvinden er blevet gravlagt i sin dragt, hvorpå der var fæstnet fem fibler (dragtnåle): to på skuldrene, to foran øverst på brystet samt een i midten noget længere nede på brystet. Hun har haft en hårnål i håret og en perlekæde om halsen. Dér, hvor man formoder kvindens bækken har været, fandt man en kniv og to jernbeslag, der sandsynligvis stammer fra et skrin. Omkring den døde var der sat tre lerkar. Det omfattende gravinventar er i sig selv spektakulært - men det, der frem for noget andet gør netop denne kvindegrav så speciel, er, at samtlige genstande er af høj håndværksmæssig kvalitet, og at både fibler, hårnål og dele af kniven er fremstillet i sølv. Men ikke nok med det; i flere tilfælde er sølvgenstandene forgyldt eller yderligere smykket med guldmanchetter. En så omfattende og konsekvent brug af ædelmetal er usædvanlig for tiden, såvel på Bornholm som i flere af de nærliggende regioner. Oldsagerne taler deres tydelige sprog om kvindens høje sociale position i datidens samfund. Sammenligner man gravinventaret med rigt udstyrede grave såvel på Sjælland og i Skåne som i Mecklenburg-Vorpommern og Polen, er der meget, der tyder på, at der har været tætte kontakter mellem en række fremtrædende familier i det vestlige Østersøområde.

Hårnålen

I området ved kranieresterne lå der en me-

Figur 9. Hårnål af sølv (tegning: Kirstine Dâ. 3:4). På grund af nålens dårlige bevaringstilstand er kun nålehovedet tegnet med alle detaljer; nåleskaftet var meget nedbrudt og er derfor kun tegnet som omrids.

get dårligt bevaret sølvhårnål. Store dele af nålen bestod kun af tynde strenge af sølv, der ved den mindste berøring truede med at falde fra hinanden. Denne del af graven blev derfor indkapslet i gips, så man kunne tage den op af graven, uden at det hele faldt fra hinanden. Den videre undersøgelse foregik hos konservatorerne, der i ro og mag kunne udgrave de enkelte genstande - herun-

der også hårnålen. At dømmе efter placeringen i graven må kvinden have haft nålen i håret, hvilket også passer med iagttagelser fra blandt andet Skovgårdegravpladsen på Sjælland¹⁴. Nålen er todelt og består af en lang stilk på knap 15 cm, hvorpå der er sat et 2 x 4 cm stort ruderformet hoved (figur 9). Øverst på hovedet og på overgangen til stilken er nålen smykket med manchetter af tyndt guldfolie. Nålens hoved består af en plade med ni gennemboringer, der nærmest danner et kors. På denne plade har der oprindeligt siddet noget organisk materiale, der nu ikke længere er bevaret. Materialet – vel træ, ben, tak eller horn – har været holdt på plads med små søm, der blev sat fast i metalpladens gennemboringer. Det er meget vanskeligt at sige, hvordan nålens hoved oprindeligt har set ud, men formen har vel været som pladen. Der kendes kun ganske få nåle af denne type og form, og de er allesammen fundet i sjællandske grave¹⁵. Derudover har man i et par grave fundet hårnåle, hvor hovedpladen ganske vist har en anden form, men hvor princippet med befæstelse af organisk materiale er præcist det samme som på hårnålen fra Grødby¹⁶. Hårnåle har hørt til de fornemme kvinders udstyr; de nævnte nåle er næsten udelukkende fundet i grave med et omfangsrigt og kostbart inventar.

Fiblerne

Kvindens dragt var - som hende selv - opløst og forsvundet efter de mange år i jorden. Man kan derfor kun svært forestille sig, hvordan den har set ud. Tilbage var kun de spænder – de såkaldte fibler - som kvinden har båret på dragten. Disse "sikkerhedsnåle" havde først og fremmest en praktisk funktion, idet de holdt dragtdele sammen, men derudover smykkede de også dragten og personen, der bar dem. I grav 929 lå der ialt fem fibler¹⁷, der som hårnålen alle var meget nedbrudte og sammentrykkede. I dag

befinder fiblerne sig i faste præparater på deres oprindelige underlag af sand; konservatorerne vurderede, at kun på denne måde kunne man forhindre, at de gik yderligere i stykker. Alle fiblerne er fremstillet i sølv, og på tre af dem har man sat manchetter af guldblik eller forgyldt sølvblik som kostbart blikfang (figur 10). Der er tale om fire forskellige typer fibler, der blandt andet adskiller sig fra hinanden ved at have forskellige udformninger af den del af fiblen, der holdt nålen på plads, når den var stukket i tøjet – den såkaldte nåleholder. To af fiblerne har en meget høj nåleholder¹⁸ (figur 11), og en fibel har en åben nåleholder dannet af en metalsnor, der er viklet om fiblens bøjle og bukket, så den danner en ramme¹⁹. Den fjerde fibel har en spids fod med en fast nåleholder af form som et lille kræmmerhus²⁰. Den sidste fibel har også en fast nåleholder og en lang foddel, der afsluttes af en skive, hvorpå der er indlagt en glasperle²¹ (figur 12).

Fibler med høj nåleholder kendes i stort tal fra det østlige Danmark, og de særligt fine eksemplarer med manchetter og/eller ornamentik på nåleholderen, som f.eks. fiblen fra Grødby, er typiske for Bornholm og Skåne. Fibler med omslået åben fod kendes i stort antal fra Bornholm, Öland og Gotland, men er sjældent fundet i det vestlige Danmark. Til gengæld forekommer typen hyppigt i grave fra Polen og Mecklenburg-Vorpommern. Fibler af typen med fast nåleholder og spids fod er sjældne i Danmark, men kendes dog fra Bornholm – blandt andet er et næsten identisk eksemplar fundet i en grav fra Kannikegård i Bodilsker sogn. En noget robustere variant er almindelig i det nordøstlige Tyskland. Fibler med skiveformet fod og glasindlæg er sjældne både i Skandinavien og på kontinentet, og det eksemplar, der kommer fiblen fra grav 929 nærmest, blev interessant nok også fundet i en grav fra Kannikegård.

Efter konservatorenes forsigtige udgrav-

ning kunne man se, at kvinden har båret de to ens fibler med høj nåleholder på skuldrene, de to fibler med hhv. fast nåleholder og omslået fod som par på brystet og noget længere nede midt på brystet den særligt fine fibel med glasindlæg på foden. Fra forskellige grav- og mosefund kender man kvindedragter af uld i forskellige farver - både todelte dragter med nederdel og bluse og de såkaldte peplos; en betegnelse, der oprindeligt blev brugt om de græske kvindedragter fra antikken. Disse dragter bestod af en bred bane stof, der var syet sammen, så den dannede et rør. Den øverste del af røret blev foldet ned over brystet, og over skuldrene blev stoffet fæstnet med datidens "sikkerhedsnåle" - fibler eller dragtnåle, så der derved dannedes åbne ærmer. Begge typer dragter blev holdt sammen af to fibler på skuldrene, og yderligere fibler kan have smykket dragten andre steder eller have holdt et slag sammen. Det er ikke til at sige, hvilken af de to typer dragter kvinden i grav 929 har båret - måske en helt tredje variant, vi ikke kender til. Men placeringen af fiblerne i graven peger på, at kvinden under alle omstændigheder over sit egentlige tøj har båret en kappe, holdt sammen foran på brystet af fiblen med glasindlæg.

Perlekæden

Det eneste egentlige smykke, der blev fundet i graven, var en halskæde af blå glasperler og rødbrune ravperler. Denne kæde er til gengæld så smuk, at alle andre smykker synes overflødige. De 64 perler – 9 glasperler og 55 ravperler – blev fundet i det område, hvor kvindens hals og bryst må have været, før skelettet opløstes. Selvom knoglerne var væk, lå kæden endnu på sin plads med perlerne i den oprindelige rækkefølge – præcis som da de blev båret om kvindens hals for så mange århundreder siden. Særligt ravperlerne var utroligt skrøbelige; overfladerne krakelerede, og et par af per-

Figur 10. Tre af fiblerne samt den enlige spiral, som de ligger i præparatet (foto: Nationalmuseet).

Figur 11. Een af de to sølvfibler med høj nåleholder. Nåleholderen er ornamenteret med et zig-zagbånd og fibelbøjlen bærer en manchetter af forgyldt sølvblik (foto: Nationalmuseet).

Figur 12. Sølvfibel med lang foddell, der afsluttes med en skive med indlagt glasperle. Fiblen bærer flere manchetter af guldblik (foto: Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet).

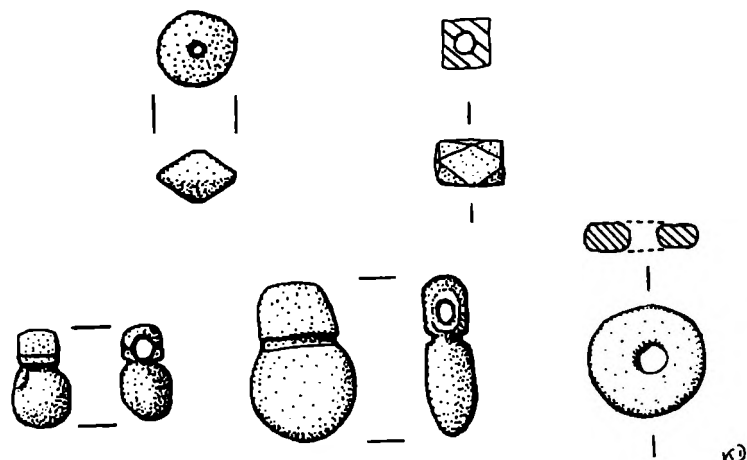
Figur 13. Perlekæden efter konserveringen (foto: Bornholms Museum).

lerne smuldrede. Med den største forsigtighed rensede konservatorerne de enkelte perler for jord og behandlede dem derefter med forskellige væsker, for at de skulle blive mere stabile. Til slut blev perlerne trukket på en hørsnor i den rækkefølge, der var blevet iagttaget ved udgravningen. I dag kan man uden risiko tage kæden op og studere den nærmere.

Perlekæden var sammensat af to forskellige typer blå glasperler og tre forskellige former for ravperler²² (figur 13 og 14). Glasperlerne var jævnt fordelt i rækken af ravperler; mellem to blå glasperler var der mellem 3 og 9 ravperler. 2 af glasperlerne er dobbeltkoniske i deres form – en type, der i Danmark er kendt fra omkring 30 andre gravfund fra yngre romersk jernalder – særligt fra Jylland og Bornholm. Også i den

nordlige del af Tyskland og Polen er der fundet en del perler af denne type; typisk i områder nær ved floderne eller ved kysten. De øvrige glasperler er rektangulære og med indslebne facetter. Sådanne perler kendes fra hele det danske område; dog særligt fra gravfund på Bornholm, på Sjælland og i Jylland. Også denne slags perler kender man fra Tyskland og Polen – i op mod 150 grave lå der kæder med perler af denne slags. Glasperlerne er formodentlig produceret i de romerske provinser i det nuværende Frankrig, men det er endnu ikke lykkedes at finde værkstederne. Ganske vist har man kendskab til adskillige værksteder, hvor der var en storstilet glasproduktion i århundrederne efter Kristi fødsel; her har man imidlertid primært fremstillet drikkeglas.

Størstedelen af kæden bestod imidlertid

Figur 14. Et udvalg af perlerne tegnet i hel størrelse. Øverst en dobbeltkonisk og en facetteret glasperle, nederst en berlokformet og en skiveformet ravperle (tegning: Kirstine Då. 1:1).

af ravperler; 48 perler var skiveformede, 5 perler havde form som et ottetal (den såkaldte berlokform), og 2 var dråbeformede. Ravperlerne er efter alt at dømme tilskåret i hånden. Perler af rav kendes fra yngre romerske gravfund fra hele Danmark – men fordelingen af perlerne er ikke regelmæssig; langt de fleste ravperler er fundet på Sjælland og Bornholm. Netop i Østersøområdet finder man ualmindeligt mange ravperler i gravene fra jernalderen, og det billede, der tegner sig på Bornholm, genfinder man i området omkring Weichselflodens udmundning²³. Netop i Polen er der store forekomster af rav i de tertiære aflejringer, og råmaterialet til de mange bornholmske perler kan derfor meget vel stamme herfra. De skiveformede ravperler var de mest almindelige – som vi også kan se det i kæden fra grav 929. De berlokformede ravperler har man fortrinsvist fundet i rigt udstyrede grave, og man regner derfor med, at denne særlige form var forbeholdt kvinder fra de ledende familier, der bar perlerne som symbol på deres status. Også i kvindegrave uden for Danmark kender man de særprægede berlokperler – ud over den store forekomst i Polen har man fundet berlokformede ravperler i et mindre antal veludstyrede gravanlæg fra Mecklenburg-Vor-

pommern og Thüringen/Sachsen-Anhalt. Det bekræfter på bedste vis tanken om, at det kun var kvinder fra bestemte familier, der måtte bære perlerne.

Kniven

Har man tolket den dødes placering i gravkammeret korrekt, så har der bag ved den dødes bækken ligget en jernkniv med sølvbeslag og en knop som afslutning på skaftet (figur 15). Selvom spidsen og æggen på klingens er rustet bort, og knivskaftet er knækket i to dele, er kniven forholdsvis velbevaret – i hvert fald hvis man sammenligner med bevaringstilstanden for fiblerne og hårmålen. Kniven må have været omkring 20 cm lang, for på nuværende tidspunkt måler den – uden spids – hele 15 cm. Det ser ud som om, kniven har haft lige ryg og indsvajet æg.

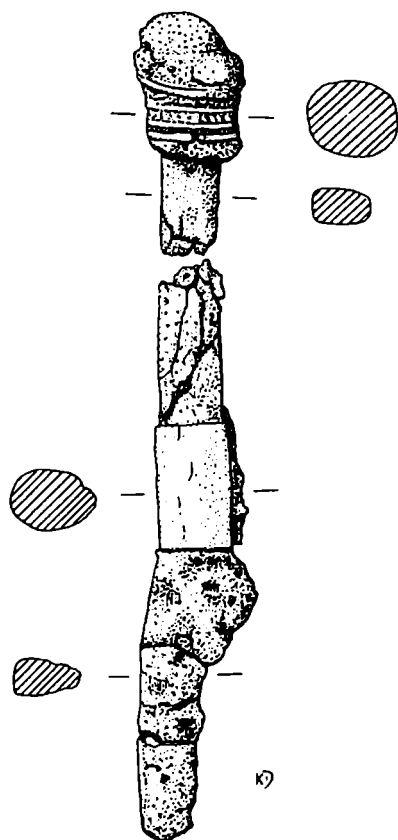
Oprindeligt har knivskaftet set anderledes ud; den lange jernod, der udgår fra klingens og i dag er delvist synlig, har været stukket ind i et håndtag af træ, så man uproblematisk kunne holde på og arbejde med kniven. Træet er stadig bevaret visse steder på skaftet, hvilket hænger sammen med, at jern og sølv kan have en konserverende effekt på organisk materiale. Det samme gør sig gældende for den træknop, der sidder som af-

slutning på knivskaftet. I dag er metal og træ nærmest smeltet ind i hinanden til en klump, og knoppen har mistet det elegante slanke udseende, den formodentlig har haft. Træknoppen er udsmykket med en manchete i forgyldt sølvfolie, der i sig selv er et studie værd; 2-3 smalle rækker med indstempelt dekoration, der efterligner "ægte" snoede metalbånd, er adskilt af glatte zoner. Også på overgangen mellem klinge og skaft bærer kniven en manchete af sølv – denne er imidlertid helt glat og måler hele 2,4 cm. Et lille rundt beslag af bronze menes at høre til kniven, men hvor det præcist har siddet er svært at sige – måske på skaftet. Knive i

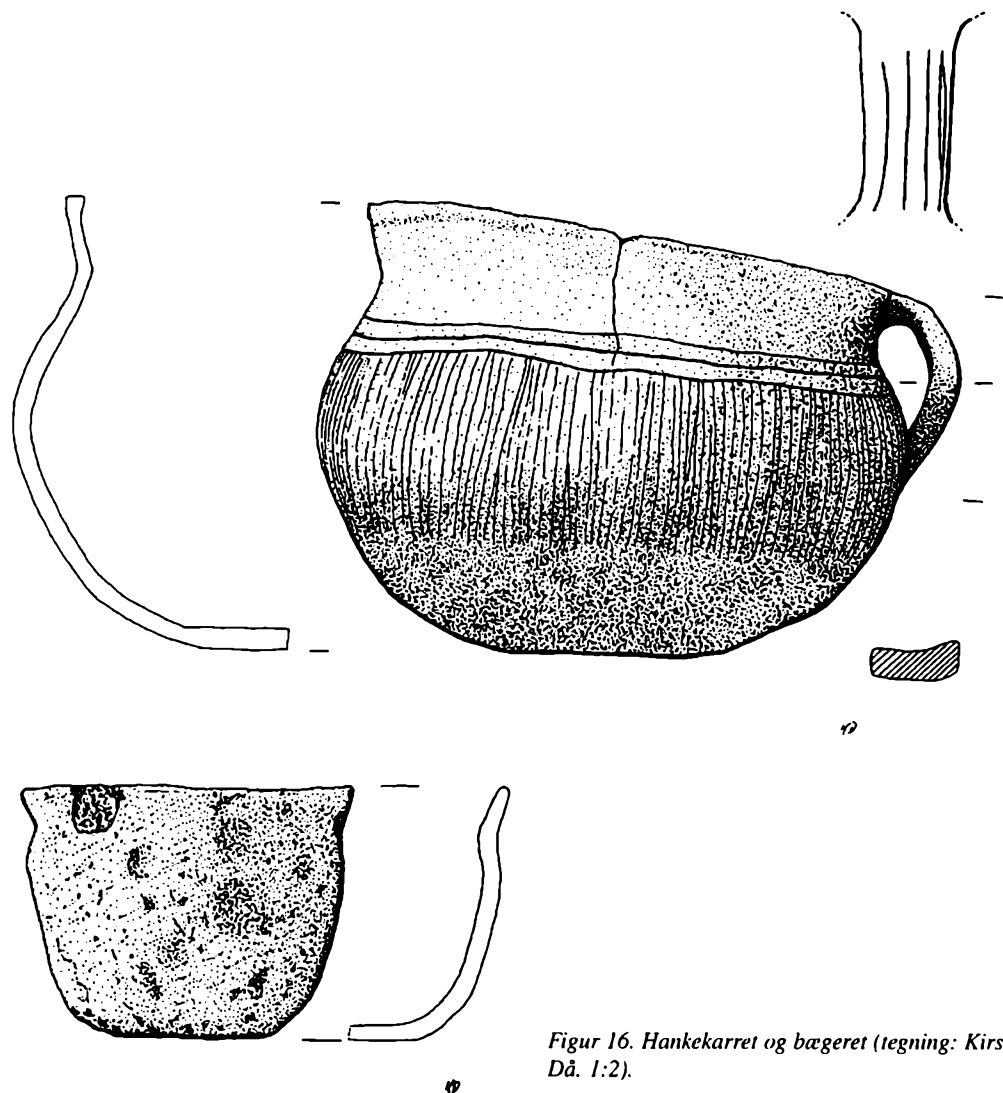
forskellige udformninger kendes fra mange yngre romerske grave både på Bornholm, i resten af Sydsandinavien samt på kontinentet - denne almindelige brugsgenstand har formodentlig hørt til det personlige udstyr og kom derfor naturligt med den afdøde i graven. På Grødbygravpladsen var hele 16 af de 73 yngre romerske grave udstyret med en kniv. Knive med beslag af ædelmetal og med knop på skaftet er derimod sjældne – sådanne knive var ikke hver mands eje og er kun blevet fundet i særligt rigt udstyrede grave.

De tre lerkar

Ud over sit personlige udstyr havde kvinden fået tre lerkar med i graven – placeret tre forskellige steder på kammerbunden. I det nordøstligste hjørne af graven bag ved kvindens hoved havde man sat et hankekar (figur 16). En halv meter derfra lige op ad den østlige kammervæg stod et stort dobbeltkonisk kar (figur 17), og endelig lå der et lille uornamenteret bæger i det sydvestlige hjørne af kammeret (figur 16). Det store kar bestod af mindre skår og skårflager, der senere blev sammensat til et fuldstændigt, dog noget skrøbeligt kar, der oprindeligt har været 25 cm højt. På "skulderen" (lige over det markante knæk på midten) er karret udsmykket med fire brede furer. Kar af denne form og med lignende ornamentik kendes fra adskillige bornholmske gravfund og er typiske for perioden. Hankekarret var i modsætning til det store kar bevaret i hel stand. Det er dog ikke så omhyggeligt udført; randen er skæv og formen noget uregelmæssig. Hanken flugter med randen. Midt på bugen af karret er der en dekoration af lodrette streger. Hankekar var i yngre romersk jernalder den vigtigste kar-type i denne del af Østersøområdet. Man finder dem i mange variationer med forskellige dekorationer i gravfund fra Bornholm, Sjælland og Skåne. De groft udførte

Figur 15. Jernkniven med knop som afslutning på skaftet og sølvbeslag (tegning: Kirstine Då. 1:2).

Figur 16. Hankekarret og bægeret (tegning: Kirstine Dâ. 1:2).

hankekar er ikke noget særsyn, men den lodrette afstribning er til gengæld ikke ret almindelig. Fra den nærliggende Slusegårdgravplads kendes dog et antal hankekar med en lignende ornamentik; de stammer imidlertid fra grave, der er noget ældre end grav 929²⁴. Endelig er der det lille bæger, der som hankekarret var fuldstændigt bevaret. Det er et groft udført bæger uden dekoration. Sammenligner man de tre

lerkar er der en tydelig forskel i kvaliteten: det store dobbeltkoniske kar er mere omhyggeligt udført – både i form og dekoration; de to andre kar er mere tilfældigt udført. Keramikken står derfor i kontrast til kvindens øvrige udstyr, der jo bestod af genstande af høj håndværksmæssig kvalitet.

De tre lerkar har tilsammen udgjort et sæt – formodentlig et drikkeservice. Det store kar kan have fungeret som opbevaringskar,

hvorfra man med hankekarret hældte drikken op i bægret. I yngre romersk jernalder var skikken med at give den afdøde et drikkeservice med i graven udbredt i forskellige dele af "Barbaricum" – een af betegnelserne for den del af Europa, der i århundrederne efter Kristi fødsel ikke var underlagt Romerriget (store dele af det nuværende Tyskland og Polen samt Skandinavien). Ritualer efterlignede romernes gravskik, og kunne man ikke få fat i de fine romerske metalkar, der oprindeligt blev brugt, kunne man efterligne karrene i ler. I forhold til andre egne i Danmark (f.eks. Sjælland) endte kun en mindre del af de importerede kar på Bornholm - de ofte store lerkarsæt med op til 8 lerkar er den lokale bornholmske udgave af de omfangsrige bronze- og glasservicer. På den tid, hvor grav 929 blev anlagt, var man dog gået bort fra de helt store sæt; det mest almindelige var nu sæt af færre kar, hvoraf det ene oftest var et hankekar af form som det fra kvindegraven²⁵.

Skrinbeslagene

Sammen med kniven blev også fundet to beslag af jern med bevarede rester af træ og ben på bagsiden. I det ene beslag sad der stadig nogle små jernsøm. Disse beslag volder en del problemer, for det er ikke umiddelbart til at se, hvad de har været brugt til. Det er blevet foreslået, at der er tale om beslag til en træspand eller til en træskål, men placeringen lige ved kniven synes at tale for en helt tredje mulighed: beslagene kan have siddet på en æske eller et skrin, hvori kniven lå. Skrin af træ og/eller ben kender man fra flere af periodens grave i Danmark og på kontinentet – altid i forbindelse med et i øvrigt omfattende gravudstyr af høj kvalitet²⁶.

Hvad fortæller gravudstyret om kvinden?

Efter et så grundigt studium af de forskellige oldsager i grav 929 er det tid til at sam-

menfatte resultaterne og lade genstandene fortælle deres egen historie om den gravlagte kvinde. Hårnålen var helt klart en sjællandsk type, der oftest er fundet i grave med et omfattende og kostbart udstyr. De fem fibler giver et noget forvirrende udsagn, men illustrerer meget godt Bornholms geografiske og kulturelle position midt i Østersøen: nogle af fibeltyperne knytter sig til den materielle kultur i Sjælland/Skåne, og andre peger mere i retning af Mecklenburg-Vorpommern og Polen. To af fiblerne var i deres individuelle udformning meget usædvanlige (fiblen med glasindlæg på foden og fiblen med fast nåleholder og spids fod). De få paralleller til disse dragtnåle er fundet på Bornholm, så disse fibler er nok produkter af en lokal håndværker. De andre fibler kan være fremstillet lokalt, men kvinden kan lige så vel have erhvervet dem fra andre regioner. At kvinden har båret hele fem (muligvis seks) fibler på sin dragt er meget usædvanligt; på Grødbygravpladsen var kun een anden kvinde gravlagt med så mange fibler (grav 472). Gravens særstilling understreges imidlertid bedst af, at alle fibler er lavet i sølv med forgyldning eller guldmanchetter. Studier af gravfund fra hele det germanske område har vist, at det kun var en mindre del af befolkningen, der var i besiddelse af sølv og guld – sandsynligvis de ledende familier, der brugte ædelmetallet som tegn på deres status, og via deres dragttilbehør og smykker signalerede velstand og magt. Perlekæden bestod af importerede blå glasperler og lokalt fremstillede ravperler – herunder 5 af de sjældne berlokformede stykker. I det øvrige germanske område kendes de berlokformede perler næsten udelukkende fra rigt udstyrede kvindegrave, og kæden symboliserer således status på samme måde som hårnål og fibler. Kniven med sølvbeslag og det tilhørende skrin var på tilsvarende vis en del af de fornemme kvinders personlige udstyr.

Grav 929 knytter sig mere til andre rigt

udstyrede kvindegrave fra Østersøregionen end til de øvrige samtidige kvindegrave på Grødbygravpladsen, der alle er mere sparsomt udstyret. Gravens særstatus understreges af den komplicerede kammerkonstruktion, der som nævnt er unik for området, men som genfindes i flere rigt udstyrede gravanlæg fra det germanske område. At dømme ud fra kvindens grav har hun haft en særlig position i lokalsamfundet, mens hun endnu levede – en status, der bedst tolkes socialt: hun har tilhørt den lokale lederslægt – vel en storbondefamilie med veludbyggede kontakter til andre elitefamilier i de forskellige germanske områder.

Hvornår døde kvinden?

Dateringen af graven baserer sig på grundige studier af de enkelte oldsager i graven. Som i vore dage har moden skiftet hyppigt og hurtigt, og særligt fiblerne forandrede sig markant fra generation til generation. De fleste fibeltyper var i brug over et større område og kendes derfor fra gravfund i hele "Barbaricum". I en række tilfælde lå fiblerne sammen med mønter med slået årstal eller med romerske bronze- og glaskar, hvis produktionstidspunkt man kender. På denne måde kan dragtnålene – og dermed gravene – dateres ganske præcist; i visse tilfælde indenfor en generation. Og oldsagerne i grav 929 peger efter denne metode på, at kvinden blev gravlagt i sidste halvdel af 3. århundrede efter Kristi fødsel – sandsynligvis omkring årene 255-275²⁷ (Jørgensen 1989: 178).

Ægteparret

Før vi helt forlader Grødby, skal der kort vendes tilbage til den anden grav, der lå helt isoleret fra de fire familiegupper – grav 217. Denne grav skal efter forfatterens mening helt klart ses i sammenhæng med den rigt udstyrede kvindegrav. Anlægget var

Figur 17. Det store dobbeltkoniske lerkar. Oprindelig højde ca. 25 cm. (Foto: Bornholms Museum).

som grav 929 orienteret NNØ-SSV og var i overfladen næsten lige så stort. Den komplicerede og sjældne baldakinkonstruktion med stenpakning – fire store hjørneste, der har båret et trælåg – har krævet arbejdskraft og tid. Man kan ud fra tandsæt og de svage rødlige skeletspor ikke bestemme kønnet på den døde antropologisk, og det sparsomme inventar gør en arkæologisk kønsbestemmelse problematisk. Ud over tre lerkar, en glittesten og nogle jernfragmenter omfattede gravudstyret imidlertid også en pincet – en genstand, der forekommer hyppigere i mands- end i kvindegrave. Med visse forbehold kan man derfor anskue grav 217 som en mandsgrav. Ud fra inventaret at dømme er graven etableret en del år efter grav 929 – men indenfor samme generation. Der er således store ligheder i placeringen og konstruktionen af de to grave, men også store forskelle i omfang og kvalitet af gravudstyret.

Lars Jørgensen har analyseret gravene fra Grødbygård og Slusegård og har en plausibel forklaring på disse forskelle. Det ser ud,

som om man i løbet af yngre romersk jernalder gik over til kun at markere en slægts rang og status, når man begravede eet af familieoverhovederne. Døde kvinden for eksempel først, fik hun sit fineste personlige udstyr med i graven – måske blev hun endda udstyret med ting, der tilhørte andre familiemedlemmer. Med dette ritual viste man de øvrige familier i bygden – og andre indflydelsesrige familier fra andre dele af Bornholm – hvilken status slægten havde i datidens samfund. Den ægtefælle, der levede længst – oftest manden – fik ved sin død et meget mere beskedent gravudstyr. De værdifulde genstande gik efter alt at dømmes i arv til næste generation. Og således skal man også forstå de to ensomt placerede grave på Grødbygravpladsen; som et ægtepar med forskellig grad af statusmarkering²⁸.

Resumé

I sidste halvdel af 3. århundrede efter Kristi fødsel døde det kvindelige familieoverhoved i den fornemste slægt fra Grødbybygden. Hendes familie bestemte, at hendes grav skulle placeres lige ved foden af den gamle statelige gravhøj – som for at understrege familiens særstatus. Det blev ikke nogen helt almindelig grav – tværtimod. Den var større og dybere end alle andre grave på pladsen – både de ældre begravelser og de få, der kom efter. Gravkonstruktionen var yderst kompliceret, og bygningen af den krævede planlægning og samarbejde. Ikke en kiste, men et helt trækammer blev kvindens sidste hvilested, og som beskyttelse mod gravrøvere og dyr lagdes en tung stenpakning af sandstensfliser og kampesten ovenpå kammerloftet. Det blev den mest arbejdskrævende og sikkert også den mest spektakulære begravelse, der havde fundet sted, siden man begyndte at bruge plateauet ved Grødbyåen som fælles gravplads. Ved hjælp af det kostbare og om-

fangsrige udstyr samt det pompøse gravanlæg markeredes kvindens og slægtens høje sociale status. Nogle år senere døde hendes mand, men ifølge tidens gravskik og arve-regler kom familiens status kun til udtryk i placeringen og opbygningen af det særprægede gravanlæg – ikke i gravudstyret. På dette tidspunkt var bebyggelsen omkring Grødbygård og Runegård efterhånden blevet opgivet, og med disse sene begravelser ophørte brugen af gravpladsen. På dette tidspunkt af romersk jernalder skete der en generel omstrukturering af bosættelsesmønstret på Bornholm; man opgav mange steder de gamle bygder og flyttede til andre områder. Ægteparret tilhørte en familie, der af en eller anden årsag blev længere i området end de øvrige beboere. De to spektakulære gravanlæg på en ellers stort set opgivet gravplads i et landsbysamfund under opløsning blev slægtens sidste offentlige manifestation i Grødby.

Afsked

Man kan forestille sig familie og venner samlet om graven. Som kvinden ligger dér på siden i sin fine dragt med de fem sølvfibler, hårmålen i håret, perlekæden om halsen og kniven i skrinet ser det bare ud, som om hun sover. De tre lerkar er placeret rundt om i gravkammeret; bliver den døde kvinde tørstig på rejsen, er der givet forsynning med. Man har fulgt tidens gravskik, men har udført ritualerne, så ingen er i tvivl eller skulle glemme det: her begraver man ikke blot en hustru, en mor eller en søster – her tager en fornem familie og Grødbybygden afsked med en kvinde af høj rang.

Som afslutning på ceremonien sættes en bautasten på toppen af graven – til evigt minde om kvinden. Ingen kunne den dag vide, at stenen ville synke ned i kammeret og forsvinde ud af syne – lige indtil den oktoberdag i 1985, hvor arkæologerne forsigtigt gravede mindet om kvinden frem igen.

Noter

1. Artiklen er et sammendrag af forfatterens cand.phil. speciale "Kammergraven fra Grødby, Bornholm - et studium af en grav og dens sociale udsagn" (Københavns Universitet 1997). For tilladelse til at publicere graven og god støtte takkes museumsinspektør, Ph.d. Lars Jørgensen, Nationalmuseet og mag.art. Margrethe Watt, tidligere Bornholms Museum.
2. Ndr. Grødbygård, sb. 205., BMR j.nr. 948; Runegård, sb. 202, BMR j.nr. 677.
3. J.A. Jørgensens berejserctkst fra 1879 er hentet i sognebeskrivelsen for Åker sogn, der befinder sig i Det kulturhistoriske Centralregister.
4. Citatet stammer fra amtmand Vedels store monografi "*Bornholms Oldtidsminder og Oldsager*", der udkom i 1886. Her sammenfatter Vedel resultaterne fra de mange udgravninger, han foretog sammen med lærer Jørgensen (Vedel 1886:356; Lyngstrøm 1989).
5. En brandplet er en gravform, hvor resterne fra ligbålet (brændte knogler og gravudstyr) er samlet i en dyng direkte på flad mark eller i en fordybning i jorden. (Politikens Arkæologi Leksikon 1985:101.)
6. Stednummer 06.02.05, Grødby/Grødbygård, sb. 205, BMR j.nr. 948, Nationalmuseets j.nr. 4938/83, fundberetning nr. 5027. Gravpladsen ligger på gårdejer Aage Mortensens jorde, Åker matrikel nr. 87a. Den fredede gravhøj har sb. nr. 34 c.
7. Lars Jørgensen, som fungerede som leder for undersøgelse ved Ndr. Grødbygård, har i to artikler publiceret dele af resultaterne fra udgravningerne (Jørgensen 1987; 1988). Hanne Wagnkilde, der igennem flere år deltog i undersøgelserne, valgte i sit speciale at se nærmere på gravskikken på denne lokalitet. I en artikel i "*fra Bornholms Museum 1994-95*" fortæller hun om gravformerne og redegør for Grødby-befolkningens gradvise overgang fra den traditionelle ligbrænding til den "nye" jordfæstelse (Wagnkilde 1996).
8. Den store Slusegård-gravplads, der ligger i Pedersker sogn, blev udgravet fra 1958 til 64. Gravpladsen er af en hel anden størrelse end Grødby-gravpladsen, idet der her blev fundet omkring 1400 grave, anlagt i tiden fra 1. århundrede før Kr. fødsel til 400-tallet e.Kr. Gravantallet afspejler en stor befolkning - dvs. en større bygd - og gravinventaret afspejler rigdom og over-søiske forbindelser (bl.a. Andersen et al. 1991).
9. Teorien om familiegrupperinger på gravpladsen er udarbejdet og publiceret af Lars Jørgensen (Jørgensen 1987; 1988). Hanne Wagnkilde tilslutter sig ideen og har arbejdet videre på at udskille de enkelte familiers begravelsesområder (Wagnkilde 1996). Grundige kronologiske studier har gjort det muligt at aflæse gravpladsens struktur og følge de fire familier op igennem ældre og yngre romersk jernalder. Det ser således ud til, at Grødby-bygden igennem en længere periode bestod af 4-5 gårde - en lille bygd set i forhold til Slusegård-samfundet, der sandsynligvis har omfattet 8-10 gårde (Wagnkilde 1996:189).
10. Oldsagerne fra grav 929 er udstillet på Bornholms Museum.
11. Bevaringen af knogler og andet organisk materiale er afhængig af jordbundstypen og/eller jordens kemiske sammensætning. I den grusede undergrund på plateauet var der sjældent bevaret skeletmateriale. Oftest var der kun enkelte rester af kranium og tænder tilbage, eller også viste skeletterne sig som rødbrune humusstribes i undergrundssandet. Den dårlige bevaringstilstand hænger i dette tilfælde sammen med vandgennemstrømningen, der har udvasket kalken i knoglerne (Wagnkilde 1996:180).
12. Resultatet stammer fra monografien "Iron Age Man in Denmark", hvor danske jernaldergrave analyseres af såvel arkæologer som fysiske antropologer (Sellevoild et al. 1984:239).
13. Bestemmelse af den gravlagtes køn ud fra oldsagerne i graven (arkæologisk kønsbestemmelse) foregår ved, at man sammenligner inventaret med indholdet i grave, hvor skelettet kan sikkert bestemmes til at være enten en kvinde eller en mand (antropologisk kønsbestemmelse) (Sellevoild et al. 1984). De typiske kvindegenstande i bornholmske grave fra yngre romersk jernalder har vist sig at være: Fibler (>1), perlekæde(r) med rav- og glasperler, hårbånd med guldblikperler, tenkroge, jernkam. Gravanlæg uden skeletmateriale, men med et større eller mindre udvalg af disse genstande, er derfor med stor sandsynlighed kvindegrave.
14. Grav 400 på Skovgårdgravpladsen indeholdt det velbevarede skelet af en kvinde, der var gravlagt med et meget fornemt udstyr. Her havde man mulighed for at iagttage, hvordan hårnåle blev båret i yngre romersk jernalder, for langs den ene side af kraniet, lå der en 20 cm lang hårnål, der oprindeligt må have holdt et hårnæt med perler fast (Ethelberg et alii 2000:62, fig. 55).

15. Nålene fra romersk jernalder er systematisk bearbejdet af B. Beckmann, og hårnålen fra grav 929 er af type 116 i gruppe VIIId (Beckmann 1966:44). Andre eksemplarer kendes fra yngre romerske grave på Sjælland. En hårnål fra Broby (stednr. 04.01.13) er som nålen fra Grødby udført i sølv med guldfoliemanchetter.
16. Der er tale om fire eksemplarer fra hhv. Værløse og Højrup (Sjælland), Kannikegård (Bornholm) og Simris (Skåne).
17. En enlig spiral, der ikke umiddelbart synes at høre til nogen af de fem fibler, antyder, at der kan have været en sjette fibel i graven.
18. Typen benævnes "toledet armbrøstfibel med høj nåleholder samt tyk og lige afskåret fodende" (Mackeprang 1943:4, Tafel 1, Abb.2)
19. Typen kan beskrives som "toledet armbrøstfibel med omslået fod og knæformet bøjle" og svarer i sin grundform til Mackeprangs type V, ældre variant (Mackeprang 1943:10).
20. Typen kan beskrives som "toledet armbrøstfibel med fast nåleholder og spids fod afsluttet med en knop" og svarer i sin grundform til Mackeprangs type VI, ældre variant (Mackeprang 1943:10). Fra gravpladsen ved Kannikegaard i Bodilsker sogn på Bornholm kendes et eksemplar, der minder meget om fiblen fra Grødby.
21. Typen kan beskrives som "toledet armbrøstfibel med fast nåleholder og lang fod med skiveformet afslutning med glasindlæg" og hører i sin grundform under Mackeprangs type X (Mackeprang 1943:16f.).
22. Perlerne er bestemt efter M. Tempelmann-Maczynska typologi fra 1985. I perlekæden var der perler af typerne 57, 126, 388/389, 465 og 471. Desuden var der to dråbeformede ravperler, der som form ikke er omfattet af den benyttede typologi (Tempelmann-Maczynska 1985).
23. Det er svært at vurdere, hvor almindelige ravperler var i yngre romersk jernalder, for perlerne er jo af organisk materiale, der let går til. I brandgravene er perlerne aldrig bevaret; de "overlevede" ikke ligbålet. I jordfæstegravene kan man være heldig at finde komplette kæder som i Grødby, men kun hvis jordbundsforholdene tillader det. At tolke et udbredelseskort over forekomsten af ravperler er derfor problematisk, for vi ser jo kun de perler, der har overlevet såvel bestemte gravritualer som de mange århundreder i jorden. Imidlertid er der ingen tvivl om, at koncentrationerne på Sjælland, Bornholm og ved Weichselflodens udmundning afspejler et reelt billede - her var ravperlerne langt mere almindelige end andre steder i Det frie Germanien.
24. Rasmussen et al. 1996:73.
25. I sit kronologiske studie fra 1989 har Lars Jørgensen defineret en lang række kartyper, der er typiske for Bornholm i yngre romersk og ældre germansk jernalder. I artiklen beskrives udviklingen i gravudstyrets sammensætning, herunder også keramikken, og der udskilles ialt 8 inventarfaser (Jørgensen 1989:170ff).
26. Skrinbeslag af metal er fundet i flere sjællandske grave, f.eks. i Nordrup grav A og J (stednr. 04.02.11) og i Aasø (stednr. 05.07.04) (Lund Hansen 1995:438;441).
27. Grundlaget for såvel relativ som absolut datering af oldsager er omstændelige kronologiske analyser. Lars Jørgensen har udført sådanne analyser på det bornholmske genstandsmateriale fra yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder. Den lokale bornholmske dateringsramme kan i store træk synkroniseres med kronologisystemer fra Sjælland, Tyskland og Polen (Jørgensen 1989:178).
28. Jørgensen 1988:17ff.

Litteratur:

- Andersen, S.H., Lind, B., Crumlin-Pedersen, O. 1991: Slusegårdgravpladsen. Bind III: Gravformer og gravskikke. Bådgravene. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV,3. Århus.
- Arkæologi Leksikon. Politikens Danmarkshistorie. Redaktion Lotte Hedeager og Kristian Kristiansen. Politikens Forlag 1985.
- Beckmann, B. 1966: Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. Saalburg-Jahrbuch 23.
- Ethelberg, P. et alii 2000: Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n.Chr. auf Seeland. Nordiske Fortidsminder. Serie B. Band 19. København.
- Jørgensen, L. 1986: Gravpladser og samfundsforhold på Bornholm i perioden 175-975 e.Kr. Bind 1 og 2. Upubliceret prisopgave ved Forhistorisk-arkæologisk Institut. Københavns Universitet.
- Jørgensen, L. 1987: En bornholmerpige fra 700-årene – familiegravlæggelser i 1000 år. Nationalmuseets Arbejdsmark.
- Jørgensen, L. 1988: Family Burial Practices and Inheritance Systems. The Development of an Iron Age Society from 500 BC to AD 1000 on Bornholm, Denmark. Acta Archaeologica 58, 1987.
- Jørgensen, L. 1989: En kronologi for yngre romersk og ældre germansk jernalder på Bornholm. I: Jørgensen (ed.): Simblegård-Trelleborg. Danske gravfund fra førromersk jernalder til vikingetid. Arkæologiske Skrifter 3. Arkæologisk Institut, Københavns Universitet.
- Lund Hansen, U. 1995: Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen. Nordiske Fortidsminder. Serie B. Band 13. København.
- Lyngstrøm, H. 1989: Lousgaard – éthundrede år efter J.A. Jørgensen og E. Vedel. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie.
- Mackeprang, M. B. 1943: Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.-5. Jahrhunderts. Keramische Studien. Hamburger Schriften zur Vorgeschichte und germanischen Frühgeschichte. Leipzig.
- Rasmussen, B.M., S.H. Andersen & Poul Kjærum (eds.): Slusegårdgravpladsen. Bind IV: Keramikken. Tekstilerne. Skeletterne. De brændte knogler. Tænderne. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV,4. Århus.
- Sellebold et al. 1984: Iron Age Man in Denmark. Prehistoric Man in Denmark, Vol. III. Nordiske Fortidsminder. Serie B. Band 8. København.
- Tempelmann-Maczynska, M. 1985: Die Perlen der römischen Kaiserzeit und frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. Römisch-Germanische Forschungen, Band 43. Mainz.
- Vedel, E. 1886: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København.
- Wagnkilde, H. 1996: Nogle brændes, andre jordfæstes – gravskikken i romersk jernalder i Grødby, Åker sogn. Fra Bornholms Museum 1994-95.

Bornholmsk udvandring 1868-1904

Af Henning Bender

På en flad mark uden for Ephraim i Sanpete County i det centrale Utah, henved 200 km. syd for Salt Lake City, ligger den gamle "Ephraim Pioneer Cemetery". Gravstene er fra 1800-tallet, og blandt de ældste finder man en grå sandstensstele med følgende indskrift:

**MARTIN
PEDERSEN
KUHRE**
*Born at Rønne,
Bornholm
DENMARK
Sept 15. 1838
Killed by
INDIANS
At Ephraim
Oct 17. 1865
An honest upright
Landid man*

Gravsten og kirkegård i Ephraim, Utah. Fotograferet af forfatteren 1994.

Martin Pedersen Kuhre var én af 5, der blev dræbt ved denne lejlighed, men både han og mange andre, der mistede livet i sammenstød med høvding Black Hawk i årene 1865-67, bar danske efternavne. De danske bosættelser findes først og fremmest i Sanpete County, der dengang var den yderste front mod "ødemarken". Stridighederne skyldtes naturligvis, at de danske landmænd fortrængte indianerne fra deres land, og at indvandrerne ikke fik støtte fra den amerikanske regering og militær, der så med allerstørste uvilje på "mormonstaten"¹.

Når man således finder mange danskere så tidligt og så fjernt fra hjemlandet, skyldes det, at mormonudvandringen i 1850'erne og 1860'erne var relativt set stærkere fra Danmark end fra noget andet land. København, Aalborg og Bornholm (Arnager juni 1851) var de første steder i Europa uden for Storbritanien, der fik besøg af mormonmissionærer – og der var derfor bornholmere med, da den første gruppe omvendte tog til Utah i december 1852. Afrejsen blev begyndelsen til en mere omfattende og organiseret dansk udvandring; det følgende handler herom, og om hvorledes udvandringsbølgen kan måles på Bornholm fra sommeren 1868.

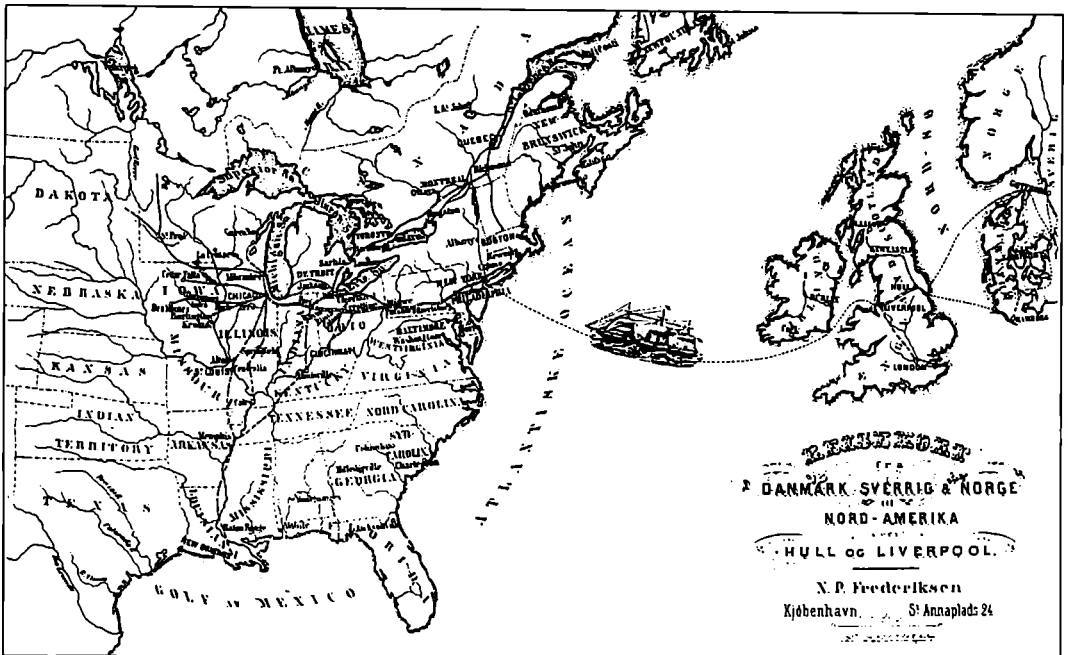
Udvandringen fra øen var naturligvis kun en ganske lille del af den store udvandring fra Europa til Nordamerika i slutningen af 1800-tallet, men for det daværende Danmarks vedkommende var Bornholm det amt, der havde det største antal udvandrere i forhold til befolkningstallet². Det prægede befolkningsudviklingen på øen. Den havde ellers i årene 1801-1880 fulgt takten for resten af landet (fra 1 til 2 millioner) med en fordobling af befolkningstallet fra ca. 20.000 til 40.000 indbyggere. Men efter ca. 1900 gik befolkningsudviklingen på Bornholm langsomt i stå på tal mellem 40.- og 50.000, hvorimod resten af landet fordoblede sit indbyggertal (2 1/2 - 5 millioner) i 1900-tallet. Når udvandringen ikke lige

straks medførte befolkningstilbagegang, skyldtes det, at "hullet" delvist blev udfyldt af skånske indvandrere i størrelsesordenen 2-3.000³. Men totalt set blev udvandringen fra Bornholm før århundredskiftet indledningen til en befolkningsmæssig stagnation, der siden har præget øens udvikling og historie.

Udvandringen udgør således et væsentligt element i Bornholms historie, og det er grunden til, at der i de senere år er udarbejdet et omfattende - og på landsplan enestående - navneregister over alle disse bortrejste bornholmere. Seddelregistret findes på Bornholms Centralbiblioteks Lokalsamling og supplerer Københavns politis Udvandrerlister med oplysninger fra en lang række andre kilder, herunder slægtsbøger⁴. Hvad jeg kunne bidrage med, da jeg den 14. april 1999 holdt foredrag om de bornholmske udvandrere på Biblioteket i Rønne, var derfor kun en supplerende præsentation af, hvordan man finder udvandrene på Internettet og et forsøg på at beskrive den bornholmske udvandring set i forhold til resten af Danmark. Jeg fortalte om den danske udvandrerdatabase og de særtræk, der gælder for den bornholmske udvandring, når det gælder udvandrems alder, familieforhold, erhverv og bosættelsesområder i USA. Det er det foredrag, jeg her sammenfatter i en artikel, som jeg håber kan blive et supplerende hjælpemiddel for slægts- og lokalforskere og kan danne grundlag for et videre samarbejde med Bornholms Forskningscenter om årsagerne til og sammenhængene i den bornholmske udvandring.

Kilderne til bornholmsk udvandring

De almindelige slægts- og befolkningsmæssige kilder, folketællinger og kirkebøger m.m. rækker ikke langt, når det gæl-

Reklameblad 1869 fra rejseagent i København, der viser forbindelserne fra Liverpool med skib og jernbane. Ruten via Hamburg-Hull-Liverpool-New York var den mest populære blandt danske udvandrere. LASjæl. Københavns Politis Udvandrersager.

der oplysninger om udvandringens samlede omfang og de personer, der udvandrede. Disse kilder og de tilsvarende befolkningsregistre på ankomststederne kan kun benyttes til supplerende oplysninger⁵. De eneste kilder, der samlet kan fortælle om udvandringen fra et bestemt lokalområde, som eksempelvis Bornholm, er de passager- og billetlister for oversøiske udvandrere, der er bevarede. Det gælder de fuldstændige amerikanske ankomstlister og de langt mere spredte europæiske afganglister.

De amerikanske ankomstlister eller den forvandlede jomfru

De amerikanske ankomstlister optegner alle indvandrere på alle ankomne skibe til USA's østkysthavne fra og med 1820⁶. Det blev til mere end 40 millioner personindførsler, og listerne indeholder derfor også -

i det mindste i princippet - alle indvandrede bornholmere. De er bare svære at finde! Dels findes der kun spredte registre til det vældige materiale, dels angiver listerne før år 1900 kun oprindelseslandet. Og ikke engang dét kan man være sikker på er rigtigt!

Den 8. juli 1869 købte **Jomfru Hansine Hansen fra Rønne** iflg. de københavnske udvanderlister sin billet til New York. Jomfruen var 28 år og havde indtil da boet på Bornholm. Hendes rejse via Liverpool på det britiske skib *S/S Minnesota* gik godt, bortset fra at Jomfru Hansen ved ankomsten til New York den 28. juli 1869 ikke alene blev noteret som tysk arbejder, men var blevet en mand!

Hun var langt fra ene om denne sælsomme forvandling på Atlanterhavet i juli måned 1869. Af skibets 1.139 passagerer registreres 60 som amerikanere, 416 som briter og 664 som tyskere, men nærmere un-

dersøgt viser det sig, at kun 34 af skibets passagerer kom fra Tyskland. Resten, altså 630 "tyskere", var i virkeligheden 316 danskere, 292 svenskere, 19 nordmænd og 3 slesvigere, og mere end 10% af disse fik forkert køn! Alt endte på sin rette plads, for ved ankomsten til Salt Lake City den 8. august 1869 blev både navne, nationaliteter og køn ført tilbage til, hvad de var ved afgang fra København en måned tidligere⁷. Tilsvarende fejlregistreringer optræder på skib efter skib fra Liverpool til New York og betyder, for de år jeg har nået at undersøge (1869-73), at op imod 20.000 danskere registreredes som tyske ved ankomsten til New York⁸. De amerikanske ankomstlister er ikke den sikre kilde til at finde sine europæiske rødder, som i hvert fald amerikanske slægtsforskere stadig tror de er. Det hjælper således ikke, at man leder i ankomstlisterne efter en oldemor fra Bornholm, når hun i listerne optræder som mandlig tysk arbejder.

Europæisk afgangsmateriale

Desværre er materialet fra de fleste større europæiske afgangshavne forsvundet. Bremen og Bremerhaven var med 7,2 millioner udvandrere den største udskibningshavn på det europæiske fastland, men udførlige afgangslister fra og med 1832 blev kasseret omkring år 1900, mens resten blev delvist ødelagt under krigen. Antallet af udvandrere via Liverpool nærmer sig formentlig 20 millioner og gør byen til den vigtigste europæiske afgangshavn overhovedet. Men man ved det ikke med sikkerhed. Britiske passagerer blev først registreret fra 1890, mens fremmede måtte vente til 1923! Hertil kommer velbevarede afgangslister fra Sverige og Norge fra og med 1869, men de er ikke relevante i dansk eller bornholmsk sammenhæng⁹.

For dansk udvandring er Hamburglisterne 1850-1934, der indeholder ca. 5 millio-

ner udvandrere, langt de vigtigste. Materialet indeholder både oplysninger om passagererne på de direkte oversøiske skibsfange fra Hamburg samt de indirekte udvandrere via Hamburg, der rejste fra andre europæiske havne - særligt ad ruten Hamburg-Hull-Liverpool. Desværre kan Hamburgmaterialet kun benyttes manuelt med nødtørftige navneregistre, men arbejdet med en database er nu startet¹⁰. Selv efter udarbejdelsen af denne database vil bornholmere være svære at finde, da de danske lokalitetsangivelser er temmeligt grovmaskede i Hamburglisterne. Men bornholmske udvandrere kan identificeres ind imellem, også for den ellers helt ukendte periode i dansk udvandring, der omfatter årene 1850-1868. For tiden efter 1868 er der et betydeligt antal danske udvandrere, også bornholmere, der først købte deres billetter i Hamburg. Disse udvandrere er ikke registreret som udvandrere i de danske politiprotokoller, der kun omfatter de udvandrere, der købte billet i Danmark fra og med 24.maj 1868 og frem til slutningen af 1930'erne.

De københavnske Politiprotokoller

Efter en række skandaler hvor godtroende udvandrere lod sig bondefange af danske rejseagenter, vedtog Den danske Rigsdag den 1. maj 1868 en strikt kontrollov. Loven var inspireret af regelsættet i Hamburg fra 1850 og fulgtes i 1869 af lignende regler for Sveriges og Norges vedkommende. Iflg. den danske lov skulle Københavns Politidirektør godkende og kontrollere alle udvandringsagenter i Danmark og autorisere samtlige danske oversøiske billetudsteder. Det skulle ske, hvad enten rejsen foregik direkte fra København til USA eller indirekte via anden europæisk havn. Grundstammen i materialet, der desuden indeholder skibssyn, proviantlister, rejseberetninger og passagerlister for alle passagerskibe, der udgik fra København i oversøisk fart,

er en række protokoller, hvori oplysningerne fra samtlige danske oversøiske billetudstedelser er kopieret. Det blev til 90 tykke bind, hvor hver enkelt udvandrer – dansk såvel som udlænding – er opført efter ensartede kriterier¹¹. Når protokollerne alligevel er meget tidsrøvende at benytte manuelt, skyldes det, at der er tale om hele to protokolrækker – den direkte og den indirekte – der år for år opfører udvandrerne grovalfabetisk efter begyndelsesbogstavet i efternavnet.

Den danske Udvandrerdatabase

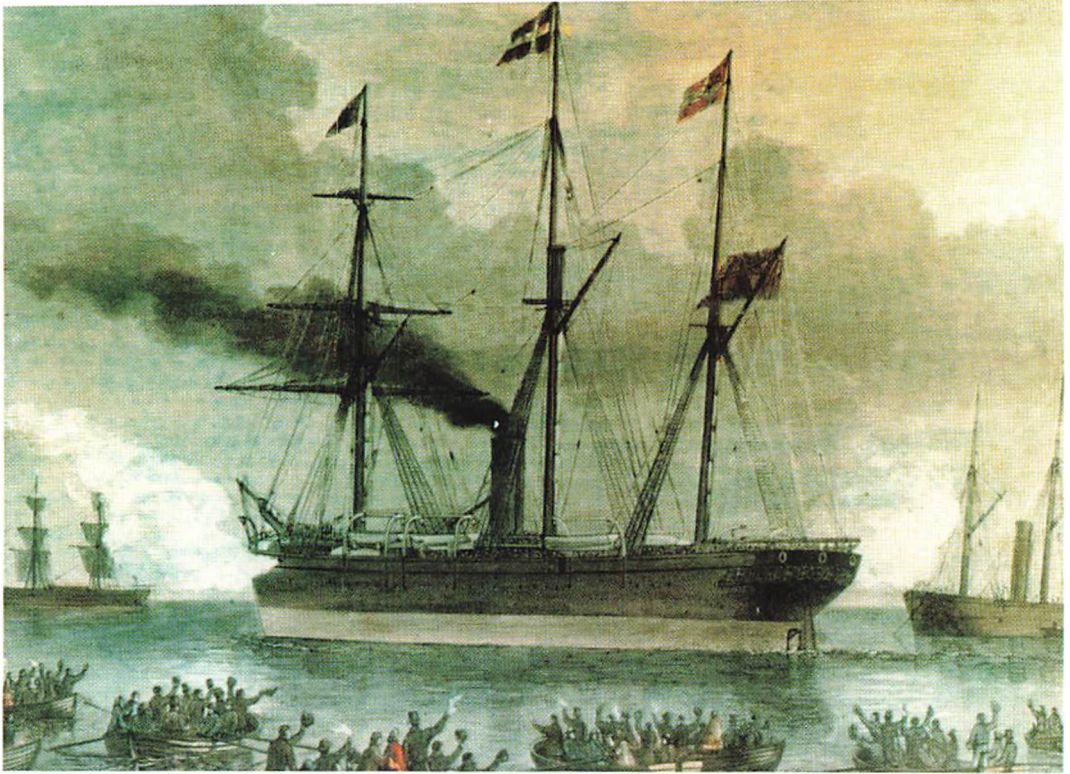
Materialets homogene natur gør det oplagt at kode maskinelt. Det blev første gang gjort i EDB-alderens barndom af Kristian Hvidt, men desværre uden person- eller stednavne og kun for danske udvandreres vedkommende¹². Da personnavnene er betingelsen, både for at besvare slægtshistoriske forespørgsler og for at kunne sammenligne oplysningerne, person for person, med de amerikanske ankomstlister og svenske og tyske afgangslister, begyndte Det danske Udvandrerarkiv i 1990 en inddatering af alle oplysninger for samtlige udvandrere. Til dato har vi nået perioden 24. maj 1868 til 31. december 1904 omfattende 308.792 udvandrere. Af disse har 184.646 personer sidste bopæl i Danmark. 74.083 har sidste bopæl i Sverige, mens resten - 50.060 - har sidste opholdssted i andre lande. For de 29.448, der har sidste opholdssted i USA, gælder dog, at det i reglen drejer sig om personer, der allerede er rejst fra Danmark én gang. Senere vender de tilbage, ofte for at hente familien - kone og børn. Alle noteres herefter ved afrejsen med USA som sidste hjemsted. Alene for Bornholm drejer det sig 1900-1904 om 191 personer, der har sidste opholdssted i USA, men som er født på Bornholm.

For hver enkelt udvandrer medtager databasen de 13 mulige grundoplysninger fra

protokollerne: efternavn; fornavn; beskæftigelse; familiestatus; alder; fødested (først fra 1899); sidste opholdssted (kun detaljeret for danske udvandrere); agentens navn; billetens nummer; billetens registreringsdato; skibsnavn (dog kun ved direkte afgang fra København); bestemmelsessted (land, stat, by) og evt. annullering af billet. Hertil føjes så 11 hjælpekode pr. udvandrer for at sikre hensigtsmæssige søgemuligheder, og alt i alt betyder det, at der for første gang er en reel mulighed for at høste det fulde udbytte af denne hovedkilde til dansk udvandring.

Hvor fuldstændig er databasen?

Sammenligner man de danske udvandrerlister med de amerikanske ankomstlister, er oplysningerne i de danske før år 1900 langt mere fuldstændige og korrekte end i de amerikanske, når det gælder den enkelte udvandrer. Der findes således et stort antal udvandrere fra de danske lister, der er registreret under forkert nationalitet, køn og navn i de amerikanske. Til gengæld findes der **også** danske indvandrere, der er nævnt i de amerikanske lister uden at være nævnt i de danske. En hel del af disse udvandrere findes til gengæld i Hamburglisterne, der visse år har op imod 20% danske udvandrere, der **ikke** er nævnt i de danske lister og derfor heller ikke forekommer i databasen. Det drejer sig om danske udvandrere, der først købte deres billet, når de nåede til Hamburg, og som derfor ikke er registrerede som billetkøbere i Danmark. Ganske vist er der, målt over hele perioden, nogenlunde lige mange danske, der rejser fra Danmark og ankommer til USA, men tallene dækker ikke nødvendigvis de samme personer. Der er snarere tale om, at to modsatte fejl udjævner hinanden. På den ene side mangler de danske afgangslister op imod 20% af udvandrerne, nemlig de danskere der ikke købte billet i Danmark -

“Ottawas” afgang som første dampdrevne Amerikabåd fra København til New York i 1866 blev fejret i København. Ved ankomsten til New York viste det sig, at ingen af de ting, der var blevet lovet udvandrerne, blev overholdt. Det gav anledning til en lovgivning, der fra foråret 1868 sikrede udvandrerne en fair behandling. Det er politiets kontrolarbejde hermed, der har medført, at vi har udvandrerdatatabasen fra 1868 og fremefter. Farvelagt litografi på Det danske Udvandrerarkiv.

mens de amerikanske ankomstlister på den anden side taber op imod 20% af de ankomne danskere p.g.a. fejlregistreringer. Korrigeres de amerikanske ankomstlister og medtages hamburglisterne, skal de danske udvandrerantal forhøjes med op imod 20 % visse år.

Hertil kommer at der, ud over Københavns politis udvandrerprotokoller, kendes yderligere to danske lister: Vejle- og mormonlisterne. “Vejlelisterne”¹³ - der aldrig blev indleveret til Københavns Politi fra et rejseagentur i Vejle - rummer for perioden 1882-1887 i alt 4.109 udvandrere (hvoraf 3 fra Bornholm), mens politiets særlige regi-

strering af mormonudvandrere 1872-1894¹⁴ omfatter 7.780 danske mormoner, hvoraf 150 kom fra Bornholm.

Dansk Udvandring 1868-1904

Hvis vi skal bedømme dansk udvandring i årene 1868-1904, må vi derfor erkende, at de oversøiske ankomstlister er mangelfulde, og at de danske lister kun fortæller om de udvandrere, der købte billet af danske udvandringsagenter. De nøjagtige udvandringstal kendes derfor *ikke*, bortset fra at det kan siges, at der er tale om minimumstal, der muligvis skal forhøjes med op imod

20% visse år. Disse minimumstal giver følgende fordeling på landets amter på grundlag af udvandrernes sidste opholdssted inden afrejsen med procenter beregnet i forhold til det gennemsnitlige befolkningstal i folketællingerne 1870-1901:

Amt	Database 1868-1904	Mormon-lister 1872-94	Vejle-lister 1882-87	% af folketal 1870-1901
Bornholms amt	5.684	150	3	15,07%
Maribo amt	14.250	115	17	14,30%
Hjørring amt	13.763	560	398	12,87%
Aalborg amt	10.885	1.754	283	11,52%
Vejle amt	10.797	297	2.013	11,20%
Præstø amt	10.601	140	4	10,48%
Thisted amt	6.583	159	86	9,81%
København amt/by	40.171	1.709	66	9,36%
Svendborg amt	11.075	52	205	9,11%
Århus amt	13.108	1.349	366	9,01%
Sorø amt	6.914	394	-	8,03%
Ribe amt	6.207	72	275	7,64%
Holbæk amt	6.209	115	2	6,56%
Odense amt	9.088	132	99	6,40%
Randers amt	4.961	450	45	4,76%
Ringkøbing amt	3.470	103	116	3,65%
Frederiksborg amt	2.913	82	4	3,33%
Viborg amt	2.852	147	127	3,07%
DANMARK	179.531	7.780	4.109	8,65%

Bornholms amt har den mest intensive udvandring i Danmark, tæt fulgt af Maribo amt (d.v.s. Lolland-Falster), Hjørring og Aalborg amter (d.v.s. Nordjylland - særligt de nordlige og østlige dele). Hertil kommer Vejle amt, hvor udvandringen særligt knytter sig til området mellem Horsens og Vejle fjord. Præstø amt (særligt Møn og Suså-området); Thisted amt, hvor udvandringen særligt gælder sognene ved Sallingsund. Endelig koncentrerer udvandringen fra Svendborg amt sig til Langeland - med Sydlangeland som det stærkeste udvandringsområde i Danmark overhovedet. Også Københavns amt/by er et relativt stærkt udvandringsområde, men det skyldes næppe, at udvandrere er født her. Udvandringen herfra er snarere en følge af den kraftige indvandring fra resten af landet til Hovedstaden disse år. At det forholder sig sådan kan konstateres, da der efter år 1899 både

er oplysninger om fødested og sidste hjemsted i Udvandrerprotokollerne. Det viser sig så, at op imod halvdelen af alle udvandrere med sidste hjemsted i København er født i andre dele af landet. For Bornholm er det mere neutralt. I årene 1900-1904 er 100 udvandrere født på Bornholm, men har sidste hjemsted i andre dele af landet (særligt København med 50) - mens der i samme periode er 94 udvandrere, der har sidste hjemsted på Bornholm, men som er født andre steder - særligt i Skåne med 44. Vandringerne i denne periode foregår fra Syd-Sverige til Bornholm, fra Bornholm til København og fra Bornholm og/eller København til USA.

Mens udvandringen fra Bornholm med 15% af befolkningen relativt set er 5 gange stærkere end de 3% fra Viborg amt, er der til gengæld store ligheder fra amt til amt, når det gælder takten i udvandringen. Flere faktorer sætter fra sidst i 1860'erne skub i udvandringen: Homestead-lovens mulighed for jord til alle; afslutningen af den amerikanske borgerkrig 1861-1865; det store jernbanebyggeri (øst- og vestkysten forbindes 1869) og overgangen til dampdrift over Atlanterhavet i 1868-1869. Men først og fremmest er udvandringstallene for såvel Bornholm, Danmark som helhed og for alle enkeltamter bestemt af de økonomiske konjunkturer. Når konjunkturerne var dårlige i USA og gode i Danmark, blev udvandringen beskeden: det gælder særligt midt i 1870'erne og midt i 1890'erne. Omvendt havde udvandringen sine kulminationer, når konjunkturerne var gode i USA og dårlige i Danmark. Det var særligt tilfældet i årene omkring 1880, omkring 1890 og omkring århundredskiftet. For Danmark som helhed topper udvandringen i 1882 med 9.920 udvandrere (Bornholm 308) - for Bornholm i 1890 med 386 udvandrere (Danmark 8.247).

På grundlag af databasen kan det i øvrigt, som almindelig karakteristik af den samle-

de danske udvandring i perioden konstateres:

1. at de årlige udvandrerantal på lands- og amtsplan er parallelle. Således også for Bornholm.
2. at 2 ud af 3 er mænd, og at 2 ud af 3 af alle er 18-29 år. Det gælder også Bornholm.
3. at mere end en tredjedel af udvandrerne rejste sammen med andre familiemedlemmer. Det gælder kun hver fjerde bornholmer.
4. at landbrugserhvervet dominerer udvandrerens stillingsbetegnelser indtil midt i 1880'erne, hvorefter byerhvervene bliver førende. For Bornholm er byerhvervene førende i hele perioden.
5. at 9 ud af 10 udvandrere tager til USA. Det gælder også Bornholm, hvorfra 96% tager til USA.
6. at hovedparten af danske udvandrere i rækkefølge har præriestaterne Iowa, Wisconsin, Minnesota og Nebraska som mål, mens bornholmerne helt af-

viger fra mønstret og i stedet tager til Illinois; Pennsylvania; Californien og New York (uden for byen New York).

7. Når undtages nordjyske koncentrationer af bosættere i den sydvestlige del af Iowa, er der ingen der klumper sig mere end bornholmerne: Warren i Pennsylvania, Jamestown i New York; La Salle, Peru, Pontiac og Piper City i Illinois; Modesto i Californien - samt Reno i Nevada.

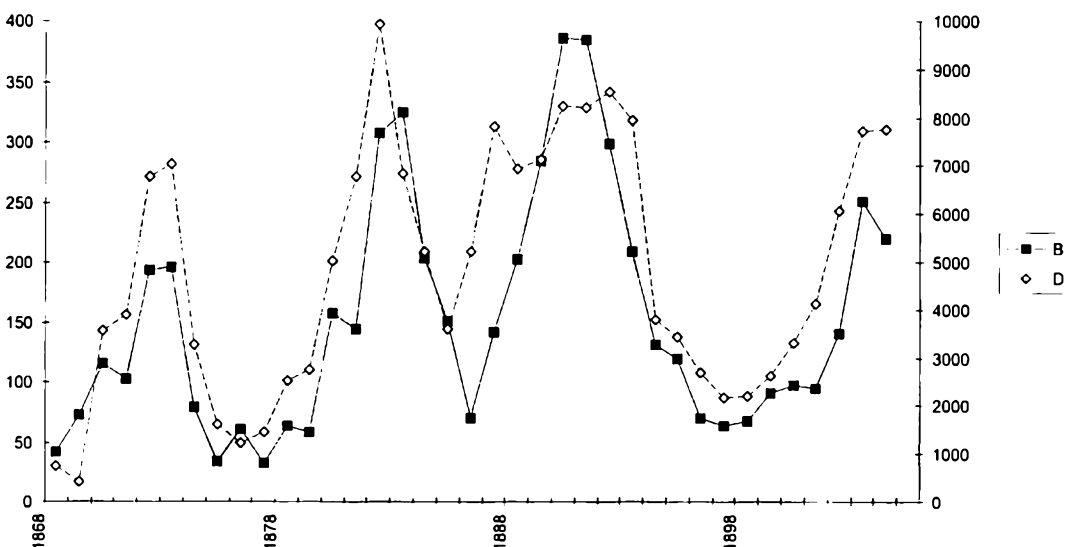
Der er således betydelige ligheder i udgangspunktet, men markante forskelle hvad angår bestemmelsesstederne, når den danske udvandring som helhed og den bornholmske sammenlignes.

Udvandring fra Bornholm

Hvor kom bornholmerne fra?

En af de helt store fordele ved udvandrer-databasen er, at den fortæller, hvorfra udvandrerne kom. Vel at mærke deres seneste

Udvandring fra Bornholm og hele Danmark 1868-1904

bopæl. Men dette er langt fra ensbetydende med, at dette sted også er fødestedet. Bornholmerne indgår, som alle andre danskere, i en omfattende vandring fra land til by. Der vil derfor være flere udvandrere med sidste hjemsted i byerne end udvandrere, der er født i byerne. At det er tilfældet kan først eftervises fra og med år 1900. Af 208 udvandrere, der havde sidste bopæl i Rønne i årene 1900-1904, var kun 88 født i Rønne; 23 var født i Sverige; 15 i andre dele af Danmark og 82 i landsognene på Bornholm. Så bedømt på disse tal kommer 3 af 5 fra købstæderne. Men måler man på grundlag af oprindeligt fødested, kommer 3 ud af 5 udvandrere fra landet.

BORNHOLM	Udvandrere 1868-1904	% af befolkningen på Bornholm 1880
Rønne	2.015	24.3%
Knudsker	60	8.3%
Nyker	67	7.9%
Vestermarie	134	6.3%
Nylars	67	7.1%
Hasle	272	21.4%
Allinge-Sandvig	235	12.8%
Rutsker	92	7.1%
Olsker	124	10.1%
Rø	62	8.0%
Klemensker	258	11.6%
Gudhiem	53	8.4%
Svaneke	162	12.3%
Østerlars	121	8.2%
Østermarie	150	6.1%
Ibsker	121	8.2%
Christiansø	9	3.3%
Neksø	382	16.5%
Åkirkeby	130	13.4%
Åker	144	6.2%
Bødilsker	101	8.0%
Poulsker	108	9.5%
Pedersker	47	4.5%
Købstæder i alt	3.249	19.5%
Landsøene i alt	1.872	8.5%
Bornholm SV	2.343	17.8%
Bornholm NV	1.043	12.1%
Bornholm NØ	616	7.8%
Bornholm SØ	912	10.1%

Det er derfor vigtigt at erindre om, at tabellen over udvandring fra de enkelte sogne og byer på Bornholm er opstillet efter

udvandrernes sidste hjemsted. Havde det været efter fødested, ville procenterne på udvandrede i forhold til befolkningstallet i de enkelte sogne og byer formentlig have fordelt sig mere jævnt. De forholdsvis høje byprocenter og de forholdsvis lave landprocenter dækker over en kraftig vandring fra land til by i denne periode.

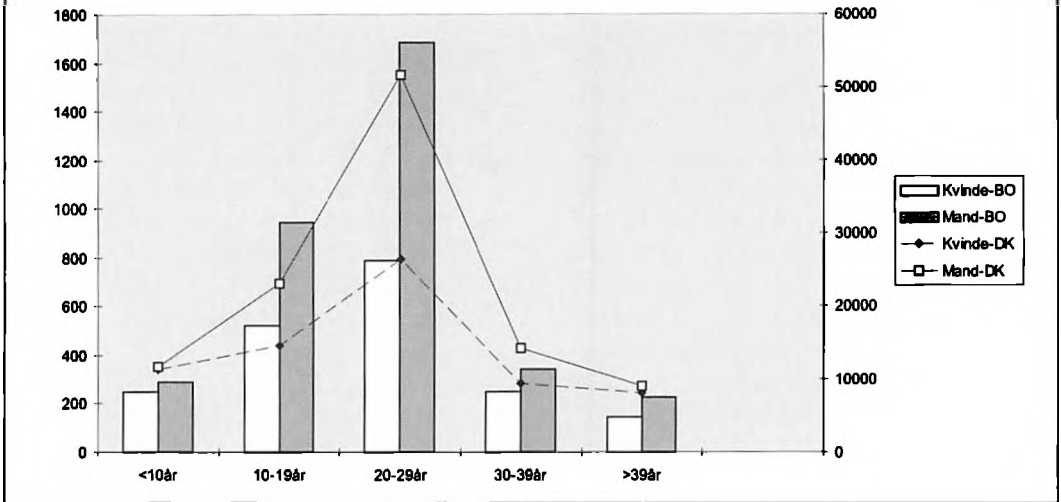
Ovenfor er valgt den gamle herredsinddeling – Bornholms Vestre, Nordre, Østre og Søndre herred. Vælger man i stedet den nuværende kommuneinddeling, bliver fordelingen ikke meget anderledes:

Kommuner	Antal	%
Rønne	2.075	23.3%
Hasle	708	12.1%
Nexo	874	11.3%
Allinge-Gudhiem	743	8.8%
Åakirkeby	522	7.1%
Christiansø	9	3.3%

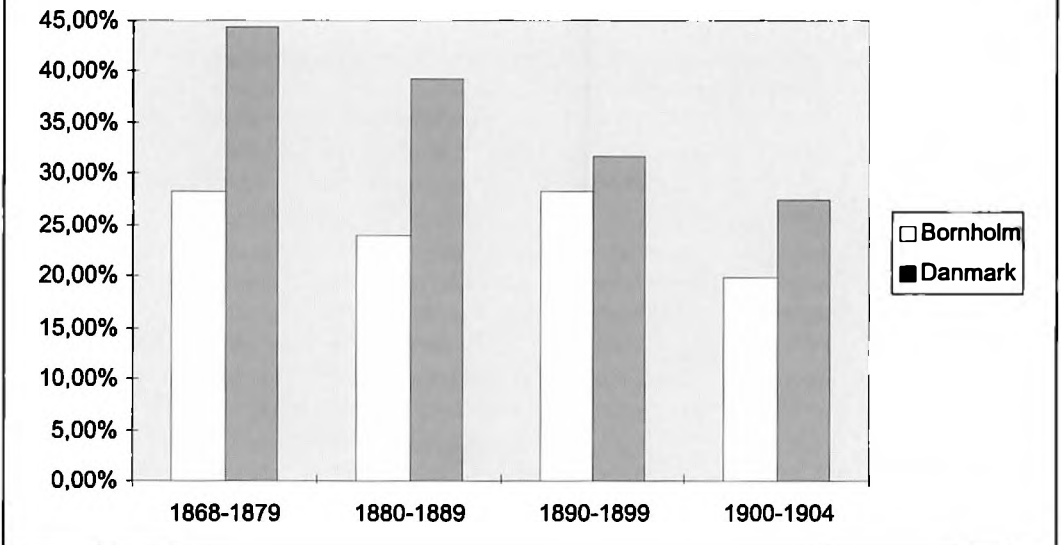
Alders- og kønsfordeling:¹⁵

Som det kan ses, er overvægten af mænd, både for Bornholm og for Danmark som helhed, meget stor. Som forskel skal særligt understreges, at mandsoverskuddet i aldrene mellem 10 og 29 år er endnu større fra Bornholm end for resten af landet. Det afspejler sig også tydeligt i den andel af bornholmerne, der rejser sammen med familiedømmede. Den er markant mindre, ikke blot i forhold til Danmark som helhed (25% mod 36% for Danmark som helhed), men også i forhold til samtlige andre amter i Danmark. Kun udvandringen fra Sønderjylland og Skåne har tilsvarende lave procenter for familieudvandring. For Sønderjylland skyldes det klart, at de unge mænd flygter fra den tyske værnepligt, men det er jo ikke forklaringen på Bornholm eller i Skåne. Det kan kun skyldes ringere fremtidsudsigter og løn i hjemegnen end i andre dele af landet¹⁶

Udvandrerens køn- og aldersfordeling 1868-1904. BO= Bornholm; DK=Hele Danmark

Procent af udvandrere der rejser i familiegupper 1868-1904

Erhvervsfordeling:¹⁷

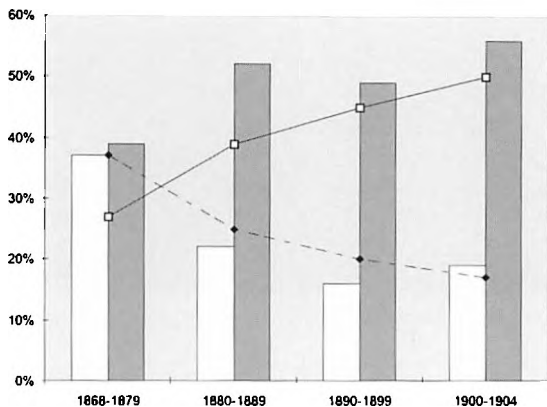
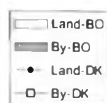
Sammenlignet med Danmark som helhed, er andelen af udvandrere med byerhverv klart højere på Bornholm - mens der omvendt er færre udvandrere fra arbejdsplad-

ser på landet. Det betyder imidlertid ikke, at der er flere faguddannede, der udvander fra Bornholm end andre steder fra. Tværtimod er der tale om ufaglærte (tyende, arbejdere, syersker o.l.). Procenten af byar-

Udvandrerens erhverv fordelt på land- og byerhverv 1868-1904.

BO= Bornholm

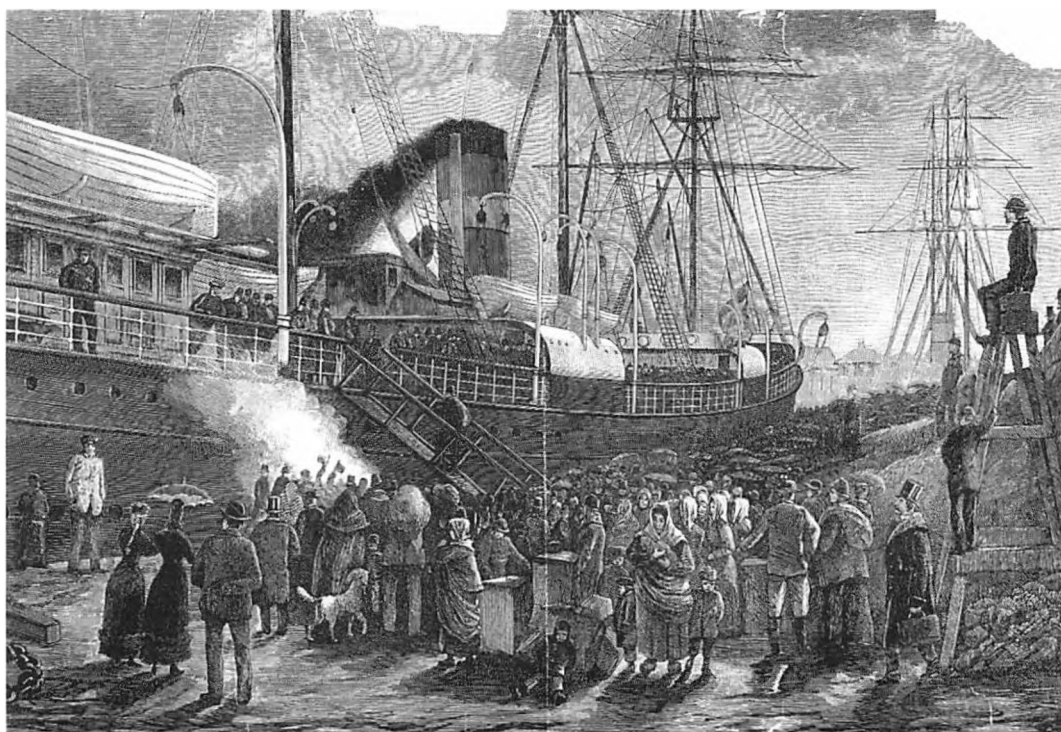
DK=Hele Danmark

bejdere er således noget højere på Bornholm (11%) end for landet som helhed (8%). Procenten af landarbejdere er derimod den samme som i resten af Danmark. Leder man herudover efter særlige bornholmske erhverv kom 112 - eller 36% - af de i alt 309 stenhuggere, der udvandrede fra Danmark, fra det vestlige og nordlige Bornholm. Det kan jo næppe undre, hvorimod det undrer, at fiskere ikke udgør mere end 6% af 289 udvandrede fiskere fra Danmark. Men dengang var der jo heller ikke tale om fiskekvoter i Østersøen, ligesom man ikke fiskede de steder, hvor bornholmerne rejste til – midt inde i USA.

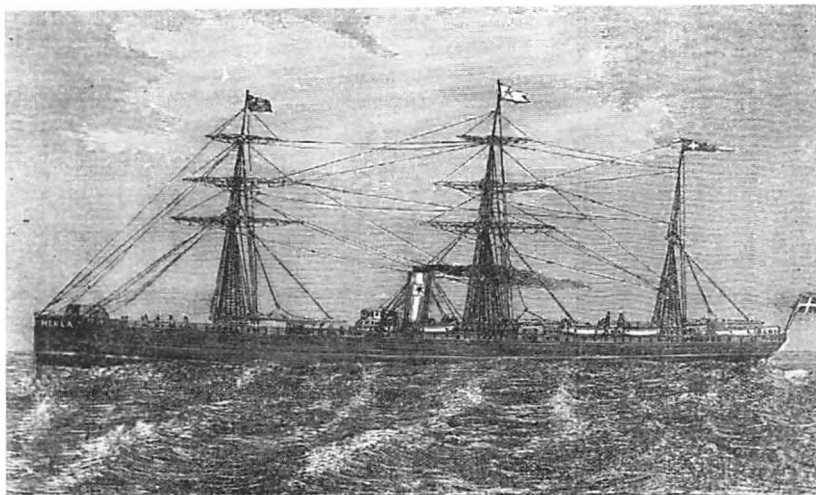
Rejsen til Amerika

Som allerede nævnt er en af hovedårsagerne til, at udvandringen tog så voldsom fart fra slutningen af 1860'erne overgangen til

Litografi fra 1882 der viser udvandrerens afrejse fra Larsens Plads i København. Det danske Udvandrerarkiv.

Den danske Amerika-
båd "Hekla" 1884.
Litografi på Det dan-
ske Udvandrerarkiv:

Thingvalla Liniens ny: Dampskib "HEKLA" 1884

dampkraft. For mormonudvandrene tog rejsen til Utah før 1869 fra 9 til 18 måneder, afhængigt af om man overvintrede undervejs, mens rejsen fra sommeren 1869 reduceredes til mindre end en måned fra København til Utah ved S/S "Minnesota" og Union Pacific. Banerne fra Stillehavet og Atlanterhavet mødtes netop i Utah i maj 1869. Dampen gav faste afgangs- og ankomsttider og stærkt reducerede rejsetider. Det blev grundlaget for en organiseret udvandring for millioner af mennesker.

Hvad selve skibsrejsen angik, kan vi i databasen kun følge den halvdel af bornholmerne, der rejste direkte fra København til New York. I årene 1869-1874 foregik turen med udenlandske dampskibskompagnier, der forsvandt, da udvandringen nåede sit lavpunkt i årene 1875-1879. Højdepunktet i 1880'erne gav til gengæld basis for dannelsen af A/S Dampskibsselskabet "Thingvalla", der eksisterede 1880-1898, indtil magre år medførte, at selskabet og dets skibe blev overtaget af DFDS og videreført som "Skandinavien-Amerika" linien 1898-1935. Flere af skibene var Nordens største, selvom de var små og svage efter vore begreber. 1869-1874 lå Amerikabådene på

omkring 2.000 brt. med 1.500 HK. 1880-1900 var de på omkring 3.000 brt. og 2.000 HK, mens de lige efter århundredskiftet passerede 10.000, hvad såvel brt. som HK angik¹⁸. Men inden man kom ombord på Amerikabådene, måtte bornholmerne som de fleste danskere sejle lokalt.

"Rejsen fra Rønne til Ystad gik meget godt. Her i Ystad fik vi en mængde svin og gæs ombord, og det var helt komisk at høre, hvorledes svenske skrig og nævnede dyrs mæle kunne harmonere sammen."

Således skrev Jens Peter Lind, 21 år og tyende fra Rutsker, hjem til sine forældre Dorthea og Hans Lind, da han berettede om rejsen til Amerika sammen med sin bror, den 16-årige Jens Christian Lind. Turen var startet i Rutsker den 14. oktober 1882. Den 17. oktober havde de fået overfart fra Rønne til Ystad. 8 timer efter skibet havde forladt Ystad, var de i København, hvor brødrene på få timer købte fornødenheder til rejsen og fik ordnet papirer (dvs. dem vi kender fra Københavns Udvandrerlister). Alle-rede samme eftermiddag, den 18. oktober, sejlede de af sted med Amerikabåden "Hekla" og så den 21. oktober Europa, dvs.

nordspidsen af Skotland, for sidste gang. Den 3. november ankom de til New York, hvor registreringen i Castle Garden blev klarret på 1½ time. De blev herefter sejlet til Penn Station, hvor de klokken 8 samme aften sad i toget mod Chicago. Der blev ikke tid til at dyrke "fornøjelser" i de store byer. Alle steder – i København, New York og Chicago – sørgede danskaltalende rejseagenter for, at de kom derhen, de skulle, så hurtigt og effektivt som muligt. Målet var Fayette i det nordlige Michigan, hvor de mødte en slægtning, Peter Lind, der var skovhugger. Han kunne kun fortælle, at der ikke længere var ledige jobs, og brødrene rejste derfor videre mod nord, hvor de blev indkvarteret i et skur sammen med mange andre skovhuggere langt ude i skoven nær den canadiske grænse. Skovhugst og canadiske vinterfrostgrader var næppe bornholmernes stærkeste side. Den yngste af brødrene døde allerede den 10. december 1882, knapt 2 måneder efter afrejsen fra Rutsker, efter "8 Dages haard Sygdom"¹⁹.

Til gengæld nåede de fleste bornholmere, der tog via København, velbeholdne frem til Amerika. Der var ingen bornholmere ombord, da "Thingvalla" midt ude på Atlanterhavet den 14. august 1888 kolliderede med "Geisir", der brækkede og sank på få minutter. Mirakuløst nok slap de ombordværende bornholmere endda fra "Norge"s forlis. DFDS's "Norge" afgik fra København den 22. juni 1904, men løb den 28. juni 1904 tidligt om morgenen på Rockall klippen vest for Skotland og sank i løbet af 10 minutter. Sikkerhedsudstyret var kritisabelt, og af 727 passagerer og 68 besætningsmedlemmer blev kun 145 passagerer og 23 besætningsmedlemmer reddet i de tre redningsbåde, der fungerede. Blandt disse var skibets to bornholmske passagerer, landarbejder Carl Peter Møller, 15 år, fra Knudsker, født i Rønne, og arbejder August Thornberg, 39 år, fra Rønne. Begge bragtes til Skotland og siden videre til USA²⁰.

Bornholmere i USA

I tilfældet med brødrene Lind er bestemmelsesstedet iflg. billetterne Chicago - det planlagte bestemmelsessted Fayette i Michigan, mens det endelige bestemmelsessted blev længere nordpå. Denne afvigelse mellem billettens bestemmelsessted og det endelige gjaldt næsten halvdelen af de bornholmske indvandrere, der eksempelvis kun købte billet i Danmark til New York (2.035), Chicago (447) eller Boston (101), selvom de, for langt de flestes vedkommende, straks tog videre. Skal man derfor opnå et nogenlunde dækkende billede af bestemmelsesstederne, må man trække disse byer fra i opgørelserne og beregne fordelingen på resten. Ser vi på de fem førende ankomststater bliver resultatet helt forskelligt for henholdsvis Bornholm og Danmark som helhed:

FRA BORNHOLM TIL:		FRA DANMARK TIL:	
Illinois	19%	Iowa	17%
Pennsylvania	18%	Wisconsin	17%
Californien	14%	Minnesota	15%
New York Stat	9%	Nebraska	12%

De bornholmske indvandrere tog til de store nordøststater og Californien, mens øvrige danskere rejste til de nordlige midtvestlige præriestater. Det gjaldt ikke blot Danmark som helhed, men også alle andre amter hver for sig. Bornholmere søgte deres helt egne veje, og da de ikke fandt andre danske, fandt de hinanden i særlige kolonier:

Bornholmske kolonier i USA

Med "bornholmske kolonier" skal forstås områder i USA, hvor der er en væsentlig overrepræsentation af bornholmske indvan-

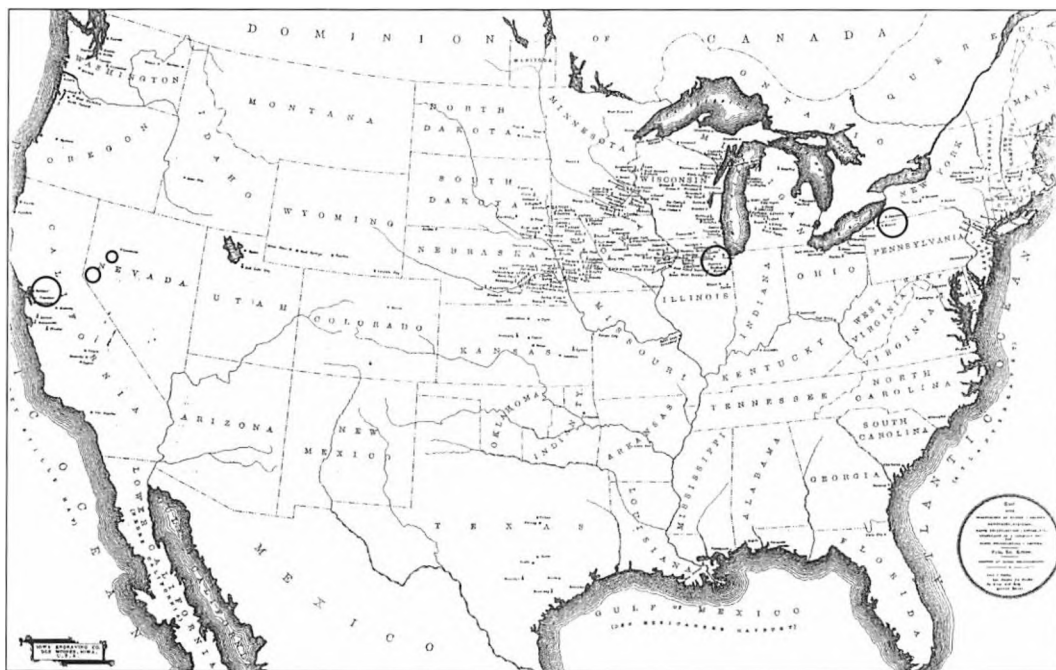
drere i forhold til andre danske. Områderne er fundet ved at udskille alle amerikanske stednavne, hvortil mere end 19 bornholmere rejser, og samtidigt forlange, at der her skal være flere bornholmere end de 3,1%, den bornholmske udvandring totalt udgør af den samlede danske. Det giver følgende "bornholmerkolonier" i USA:

Steder mere 19 bornholmere havde som bestemmelsessted og hvor de udgjorde mere end 3,1% af de danske udvandrere		
Bestemmelsessted	Bornholmere	% af danske
Warren, Pennsylvania	248	44,4%
Jamestown, New York	217	85,8%
La Salle, Illinois	165	74,7%
Peru, Illinois	86	81,1%
Pontiac, Illinois	79	77,5%
Sacramento, California	56	35,4%
Modesto, California	44	83,0%
Piner City, Illinois	32	88,9%
Corry, Pennsylvania	31	19,5%
Portland, Oregon	31	13,7%
Reno, Nevada	25	55,3%
Anita, Iowa	21	55,3%
Manhattan, Kansas	20	76,9%

Samtidigt er det tydeligt, at der er tale om to hovedkoncentrationer. En i det nordvestlige Pennsylvania og det sydvestlige New York og en i et område sydvest for Chicago i Illinois. Hertil kommer mindre koncentrationsområder i Iowa, Kansas, Nevada og Californien.

1. Jamestown-Warren området (New York og Pennsylvania)

Det lokalområde i USA, hvortil næsten hver femte bornholmer løste billet, består af et cirkelformet område med Warren i det nordøstlige Pennsylvania som midtpunkt og en radius på ca. 60-70 km., der strækker sig ind i staten New York. Nærmere bestemt drejer det sig om Warren County med bornholmske bosættelser i byerne Warren, Barnes, Claredon, Irvinetown og Sheffield. Dele af Erie og Crawford Counties i Pennsylvania og Chautauqua County i staten New York,

Dansk Kirkesamfunds kort over danske kirker i USA år 1900. De vigtigste bornholmske bosættelsesområder er markeret med en cirkel.

Lau Petersen fra Bornholm (nr. 2 fra venstre) i Frewsburgs Nationalgardes hornorkester, u.å. Bornholms Museum, B.M. 1125.

der ligger nærmest vest og nord for Warren. For Erie County i byerne Corry og Union City; i Crawford County Titusville, samt i Chautauqua først og fremmest hovedbyen

Detailkort over Jamestown-Warren området.

Jamestown, men desuden Dunkirk, Dayton og Frewsburg.

De bornholmske indvandrere i dette område udgjorde 55% af samtlige 937 danske indvandrere. Herefter kom nordjyderne, der udgjorde 30%, mens indvandrere fra alle andre dele af Danmark kun udgjorde 15%. Medtager vi imidlertid de 6% af den samlede svenske udvandring, der optræder i den danske udvandrerdatabase (først og fremmest udvandrere fra Skåne), skal der tillægges yderligere 365 indvandrere. Og der var sikkert flere svenskere, for allerede i 1882 er der en svensk kirke i Warren.

Warren ligger i en "Smuk, sund Egn, et Dalstrøg gennemstrømmet af en Flod" - "med Udsigt til skønne, skovbevoksede Bjerge" skrev den bornholmske vækkelsespræst P.C.Trandberg, da han i somme-

Egnen omkring Chicago.

ren 1882 rejste til stedet for at sørge for sine landsmænds åndelige sundhed. Floden er Allegheny-floden og bjergene af samme navn. "Egnens rige Petroleumskilder", fortsatte han, "har givet anledning til megen Fabrikdrift; og Folkenes Travlhed har givet anledning til Mundheldet: *Time is money*". Egentlig ville pastor Trandberg gerne have haft kald som præst i dette centrum for bornholmske indvandrere, men måtte – efter et mislykket vikariat i den svenske kirke i Warren og forsøg på at blive kaldt til præst i den endnu stærkere bornholmerkoloni i Jamestown, New York – opgive. I november 1882 rejste han videre til Chicago med uforrettet sag.²¹ Det kan muligvis have været Trandbergs fejl, for få år efter får dette netværk af danske indvandrere en dansk evangelisk-luthersk kirke i Warren²².

Mens der ofte er særlige tidsrum, hvor udvandringen fra et bestemt område i Danmark til et bestemt område i USA er særlig intensiv, var udvandringen fra Bornholm til Warren-Jamestown-området jævnt fordelt over hele perioden 1868-1904. Det skyldtes, at målet var et industriområde i jævn vækst og ikke de konjunkturbestemte landbrugsområder, andre danske udvandrere søgte. Området kunne i øvrigt let nås. Warren ligger i et kryds mellem de to hoved-

baner i det nordøstlige USA - Pennsylvania RR fra Penn Station i New York - og New York Central RR fra Grand Central Station i New York. Herfra udgik et tæt net af sidebaner til alle de bosættelser, der er nævnt i området²³. Set i sammenhæng med den almindelige danske udvandring, der i så høj grad var præget af udvandring til landbrugsområder, er det ret unikt, at målet var et industriområde. Det var da heller ikke tilfældet for de øvrige bornholmske bebyggelseskoncentrationer i USA.

2. Området sydvest for Chicago i Illinois i La Salle, Livingston og Ford counties.

Nærmest som foretrukket bestemmelsessted for bornholmere, efter Warren-Jamestown, kom en række småbyer omkring La Salle, vest for Chicago. Henvend 15% af alle bornholmere (når New York by og Chicago fra-regnes) løste billet hertil. Området omfatter en kvartcirkel med Chicago som centrum og en radius på ca. 100 km. Fra nord mod syd-øst: La Salle County med byerne La Salle, Earlville, Leland, Lostant, Peru, Rutland, Tonica og Utica. Livingston County med byerne Pontiac og Chatsworth - samt Piper City i Ford County. Her udgjorde bornholmske indvandrere 78% af alle danske indvandrere. Det er typiske landbrugsområder med en tidlig landbrugsindvandring fra Bornholm. Allerede i oktober 1868 tog en gruppe på 6 landmænd af sted fra Klemensker, men flere grupper fulgte. Heriblandt Julius Ipsen (jf. foto nedenfor), der den 28. februar 1872 fulgtes med 12 andre landmænd fra Østermarie til La Salle, mens andre grupper tog til Pontiac, Peru og Piper City. Herefter fulgte, men først i 1880'erne og 90'erne, kvinder og børn - samt et betydeligt antal landarbejdere og håndværkere fra Bornholm.

Ved at tage afsted allerede omkring 1870 var det således lykkedes et forholdsvis lille antal bornholmske landmænd at erhver-

Julius Ipsen fra Østermarie udvandrede i 1872 som 17-årig til La Salle i Illinois. Her ses han med hustru, børn, gård og bil ca. 40 år senere. Bornhoms Museum 974x10.

ve sig god landbrugsjord, tæt på det store afsætningsmarked Chicago. Da det gik disse landmænd godt, kunne de tiltrække langt flere bornholmere til sikrede stillinger som medhjælpere, håndværkere – og hustruer. De, der kom senere, måtte tage længere vestpå – til Iowa, Nebraska og Minnesota for at få jord i 1880'erne og 1890'erne. Nogle eksempler på dette er de små og isolerede bornholmske bosættelser i Iowa og Kansas.

Iowa

Set fra en almindelig dansk synsvinkel var bosættelserne i Iowa hverken små eller isolerede. De sydvestlige dele af Iowa: Shelby, Audobon og Cass Counties var den overhovedet stærkeste bosættelse af danskere i Nordamerika. Det er derfor det Danske Indvandremuseum ligger her, tæt på stationen

Atlantic, på hovedbanen fra Chicago til San Fransisco. Det var den station i Amerika, hvortil flest danskere løste billet.²⁴ Men mens de øvrige danske bosættelser befinder sig nord og vest for Atlantic, er der en enkelt by - Anita, Cass County - øst for Atlantic, der har en bornholmsk majoritet. Med 21 personer udgør bornholmeme 55% af de danske indvandrere, der har løst billet hertil. Men det drejede sig typisk nok om indvandrere, der har forladt Bornholm i 1890'erne.

Kansas

Den bornholmske koncentration af nybyggere endnu længere mod sydvest - i Riley og Pottawatomie Counties i det nordøstlige Kansas syd for Nebraska - bestod af så få, at man kan begynde at diskutere, om det overhovedet kan kaldes koncentrationer. 37

ud af 48 danske indvandrere - eller 77% - kommer fra Bornholm til byerne Manhattan, Randolph og Leonardsville i Riley County - samt i Olsburgh i Pottawatomie County. Bosættelsen startede, som i Illinois, med at en landmand fra Bornholm, Absalon Ibsen, 37 år, slog sig ned i Manhattan i foråret 1872. Herefter fulgtes han, men først i 1880'erne og 1890'erne, af andre bornholmere - der i øvrigt først og fremmest kom fra Sydøstbornholm (Poulsker, Pedersker og Bodilsker).

3. Bornholmere mod vest. Nevada og Californien.

Nevada

Helt ovre mod vest - i det vestligste Nevada og i det midterste Californien - finder man atter en betydelig overvægt af bornholmere. Eller rettere sagt, udvandrere fra Bornholm, der allerede ved afrejsen havde

Detailkort Nevada og Californien.

besluttet sig for steder i Nevada eller Californien som endeligt bestemmelsessted. For Nevada er 36 af i alt 140 danske udvandrere (26%) bornholmere, for Californiens vedkommende 367 af 3.279 - d.v.s. 11%. Det var ikke normalt at have disse stater som bestemmelsessted, allerede når man købte billetten. Almindeligvis tog man helt andre steder hen i USA, inden man endte vestpå. Som eksempelvis de 4 brødre Marker fra Ibsker. Den ældste - Peder Nielsen Marker - tog af sted i 1857. I årenes løb arbejdede han sig vestover som snedker og skovhugger, men endte i Nevada, hvor han vandt en licitation på jernbanesveller til den nye Union Pacific RR, der stod færdig i 1869. Pengene blev sat i minedrift og det videre held, tillidsposten som amtsrådsmedlem (senator) i Washoe County, Reno. Hans succes kaldte de øvrige brødre til: Hans Christian Marker, Magnus Peter Marker og Julius Peter Marker i 1872 - hvoraf i hvert fald Hans Christian Marker blev så stor en jordbesidder i Lovelock, at der endnu er en "Marker Lane" uden for byen.²⁵ At også de havde succes kan vi se i udvandrerdata-basen. Byerne Reno og Lovelock får i årene 1888-1893, da brødrene stod stærkest, en meget betydelig bornholmsk indvandring.

Californien

I Californien dannede danske indvandrere loge-organisationen "Dania" der efterhånden fik 21 loge-afdelinger spredt ud over staten. Stort set alle logerne har navne fra den nordiske mytologi: Odin, Thor, Freja o.s.v. - med undtagelse af loge nr. 14 i Modesto, der hed "Bornholm", og nr. 15 i Suisun, der fik navnet "Hammershus"²⁶. Det var da også her, i det flade bagland øst for San Francisco mellem kystbjergene og Sierra Nevada fra Sacramento i nord til Merced i syd, man finder de bornholmske indvandrere. Fra nord til syd: Sacramento med 56 bornholmere af i alt 158 danske udvan-

Jens Kofoed, der boede i Modesto, Californien, 1868-1905. Bornholms Museum 480/20.

drere; Suisun med 10 af 11; Modesto med 44 af 53 og Merced med 15 af 20. Kernen i disse bosættelser var også her indflydelsesrige bornholmere, der var kommet til Californien fra andre dele af USA og herefter tiltrak arbejdere og tyende direkte fra hjemøen. Det skete ved at skrive breve hjem om, hvor godt det var gået, og tilbud om en forudbetalt rejse, der kunne afbetales ved arbejde. En af disse mere velbærgede bornholmere er eksempelvis Jens Kofoed, der på billedet herover står uden for sit hus i Modesto omkring år 1900. Til gengæld findes han ikke i Københavns Politis Udvandrerprotokoller.

Det var denne bevægelse mod vest, der præger situationen i vore dage. Af de 1.643.699 amerikanere, der til 1990-folketællingen meddelte, at de var af dansk oprindelse – det vil i praksis sige, at en af deres bedste-, olde- eller tipoldeforældre er født i Danmark – bor ca. 400.000 – eller 25

% – i staterne langs Stillehavet. I udvandrerdatabasen for perioden 1868-1904 er det imidlertid kun 2%, der løser billet til Californien, Oregon eller Washington.

Hvordan var den “typiske” bornholmske udvandrerskæbne?

Sammenfatter vi nu alle disse tal, var den typiske bornholmske udvanderer en ung mand, først i 20'erne. Lad os kalde ham Jens og antage, at han var født i 1861 i Klemensker sogn – hvor hans far var landarbejder. Jens tog efter sin konfirmation ind til Rønne, hvor han, uden større held, søgte at slå sig igennem som ufaglært arbejder. Fra folk, der læste aviser eller fik breve fra Amerika, hørte han, hvor godt det gik andre unge bornholmere i Amerika, fortrinsvis i Illinois og Pennsylvania og besluttede

derfor at bruge de få penge, han havde tjent og sparet op under arbejdet i Rønne, til at tage til USA. Ikke at han havde penge nok, langt fra, men han havde en fjern onkel, som allerede var taget til Amerika i 1870. Om ham fortalte alle, at det var gået så godt. Onklen – der sikkert hed Kofoed – ville gerne hjælpe. Han ville endda sende det nødvendige rejsetilskud, som vor unge bornholmer så let kunne arbejde af, når han nåede frem til onklens gård i Illinois. Så behøvede Jens jo heller ikke at lære engelsk lige med det samme. Det var ganske vist et problem, at vor unge bornholmer havde en kæreste på Bornholm. Hun var født i Skåne og talte derfor lidt underligt – men sød var hun – og hun havde et godt job som tjenestepige. Penge til at gifte sig havde de slet ikke, men penge kunne han jo netop tjene i Amerika. Jens tog derfor af sted i foråret 1882 – 21 år gammel. Det var knapt, at han nåede at se meget andet end bølger undervejs, for rejseagenterne sørgede for, at han straks kom videre både fra København, New York og Chicago. Vel fremme tog det jo noget længere tid at afbetale gælden til onklen end planlagt. Tiderne for landbruget var jo ikke, som de havde været, og det var jo desuden trygt og godt at leve sammen med andre bornholmere. Kæresten fra Bornholm fik tjenestepuds i København og blev få år efter gift med en fabriksarbejder.

Det gjorde lidt ondt i Jens, da han fik det at vide, men han havde jo på den anden side heller ikke været flittig til at skrive og havde jo endnu ikke noget at byde hende. Han tænkte lidt på at tage videre vestpå, når gælden var betalt, men både dette eller skovhugsten nordpå var vist temmeligt hårdt i en alder, hvor han nærmede sig de 30. Gifte sig uden penge var også svært, og i øvrigt var det ikke let at finde en kone. Naboerne – det var mest nordjyder, skåninger og slesvigere – havde også kvindeunderskud – og pigerne fra andre etniske grupper var svære at forstå. Han tænkte tit på at tage hjem til Bornholm igen, men dels manglede han penge, dels var det svært at komme hjem og fortælle, at det egentligt ikke var gået så godt. Omkring århundredskiftet blev konjunkturerne noget bedre. Gælden var afbetalt, og Jens fik råd til et lille landbrug i Nebraska. Her giftede han sig i 1899 med en ung tysk pige fra Holsten. Sammen talte de bornholmsk-plattysk-engelsk og fik en masse børn, der alle var gode til engelsk, og hvis børnebørn nu søger deres rødder tilbage til Bornholm.

Det kan Jens's oldebørn bl.a. gøre, fordi de danske udvanderlister findes på hjemmeside-adressen <http://www.emiarch.dk> - hvortil kommer, at hele udvanderdatabasen også findes på en CD-rom, der kan købes på Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg.

Noter:

1. Andrew Jenson: Church Chronology (Salt Lake City 1914), s. 73.
2. Mens Bornholm mistede hver sjette indbygger gennem udvandring i denne periode, mistede det nuværende Sønderjyllands amt (Nordslesvig), dengang under tysk styre, hver tredje indbygger. Jf. Henning Bender: Udvandringen fra Nordslesvig, i Sønderjysk Månedsskrift, juli/august 1997. Enkelte områder (ikke hele amter) havde større udvandringstab end Bornholm. Syd-Langeland tabte hver fjerde indbygger, mens Sydthy, Hjørring-, Nakskov- og Nystedområderne hver mistede hver femte indbygger.
3. Richard Willerslev: Den svenske indvandring til Bornholm 1850-1914, Scandia 1980, s. 53-80 (Lund 1980).
4. Lill-May Dideriksen har i de senere år udarbejdet en omfattende seddelregistratur, der stadig videreudarbejdes. Grundmaterialet er Københavns Politis Udvandrerlister, men til dette tilføjes spredte oplysninger fra en lang række andre kilder.
5. Den bedste indføring i det samlede kompleks af amerikanske kilder findes i den svenske publikation: Per Clemensson og Kjell Andersson: Emigrantforska! Steg för steg. (Stockholm 1996)
6. Michael Tepper: Passenger Arrival Records (Baltimore 1993). National Archives har deponeret originalmaterialet på Temple University, Balch Institute, Philadelphia - hvor en meget mangelfuld database: "Germans to America" er etableret. Selv benytter jeg mig af det fuldstændige kopisæt der findes på Institut für Politikwissenschaft II, Carl von Ossietzky Universität, Oldenburg.
7. Andrew Jenson: History of the Scandinavian Mission (Salt Lake City 1927), s.204-205.
8. Sammenligningen er foretaget mellem ankomstlisterne i New York og Politiprotokollerne fra København. Passagernumrene på det britiske skib svarer i store grupper nøjagtigt til billetnumre i samme numeriske følge i København, og en sammenligning kan derfor foretages, person for person og gruppe for gruppe. En sikkerhedskontrol er foretaget ved hjælp af Hamborglisterne, der ganske svarer til de Københavnske, blot med betydeligt færre danske stedsnavsoplysninger. For ankomsten til Utah jfr. Mulder: Homeward to Zion (Minneapolis 1957). Forvekslingen går ikke blot ud over danskere. De amerikanske ankomstlister angiver således, at der i hele perioden 1820-1930 ankom 759 fra

- Luxembourg. Det står over for, at bevarede lister over udstedte billetter til USA fra Luxembourg i perioden 1892-1927 indeholder omkring 12.000 luxembourgere, der er udvandret til USA.
9. Henning Bender: Udvandringen fra Nordslesvig. Sønderjysk Månedsskrift juli/august 1997. Henning Bender: Svenske udvandrere via Danmark 1868-1904, Kulturhistorisk Samarbejde omkring Øresund (Farum 1998)
 10. jf. <http://www.hamburg.de/LinkToYourRoots/welcome.htm>. Hamburglisterne findes som mikrofilm, bl.a. på Det danske Udvandrerarkiv for perioden 1850-1884.
 11. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Politis Udvandrerlister, 19-58, 198-248.
 12. Kristian Hvidt: Flugten til Amerika 1868-1914 (Aarhus 1971).
 13. Landsarkivet for Nørrejylland - Vejle Byfoged B-69-7244.
 14. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Politis Udvandrerprotokoller, 197.
 15. Alders- og kønsfordeling for udvandrere fra Bornholm og Danmark 1868-1904.

Alder	Kvinde-BO	Mand-BO	Kvinde-DK	Mand-DK
<10år	248	287	11291	11815
10-19år	520	945	14646	23150
20-29år	788	1683	26508	51644
30-39år	250	339	9545	14201
>39år	145	228	8020	8989

16. Henning Bender: Udvandringen fra Nordslesvig. Sønderjysk Månedsskrift juli/august 1997. Henning Bender: Svenske Udvandrere via Danmark 1868-1904, Kulturhistorisk samarbejde omkring Øresund (Farum 1998).
17. Erhvervsfordeling for udvandrere fra Bornholm og Danmark 1868-1904.

	Land-BO	By-BO	Land-DK	By-DK
1868-1879	37%	39%	37%	27%
1880-1889	22%	52%	25%	39%
1890-1899	16%	49%	20%	45%
1900-1904	19%	56%	17%	50%

18. Om Thingvalla jfr. Holger Munchaus Petersen og Jens Lorentzen: Rejsen til Amerika - med Thingvalla liniens udvandrerskibe før 1898 (København 1977) og supplerende om DFDS -

- Aage Heinberg: Over Atlanten. Fra og til Danmark gennem Tiderne (København 1936).
19. Anne Lisbeth Olsen og Niels Peter Stilling: Et nyt Liv. Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve s.40-41 og s.57.
 20. Alle danske aviser bringer indgående beskrivelser fra og med den 4. juli 1904 - her er "Nordjyllands Arbejderblad" benyttet.
 21. Karl M. Kofod: Den bornholmske vækkelsespræst P.C.Trandberg (København 1925), s.268 ff.
 22. Danske i Amerika, I, s. 162.
 23. Rand McNally Commercial Atlas, div. år.
 24. Henning Bender: Udvandringen fra Aalborg amt 1868-1903. Fra Himmerland og Kjær Herred 1996, s.99.
 25. Bornholms Tidende 30.12.1998: Kim Holm: Ibsker-bonden der blev senator i USA, samt Sandra Costas beretning om sine tipoldeforældre, afleveret til Udvandrerarkivet 8.10.1979 (se Hans Christian Marker).
 26. Danske i Amerika, I, s.244.

Skibsnavn	Tidsrum	Ture	Bornholmerc
<i>New York & Bremen Steamship Company 1869-1870:</i>			
Ocean Queen	1869-1870	2	12
Guiding Star	1869	1	3
Santiago de Cuba	1869	1	1
Fulton	1869	2	1
Rising Star	1870	1	18
<i>Stettiner Amerikanische Dampfschiffs A/G 1870-1874:</i>			
Humboldt	1870-1874	13	34
Franklin	1871-1874	12	82
Thorwaldsen	1872-1873	2	2
Ernst Moritz Arndt	1873-1874	4	19
Washington	1873-1874	4	5
<i>A/S Dampskibsselskabet Thingvalla 1880-1898:</i>			
Thingvalla	1880-1900	124	399
Harald	1880-1881	10	45
Geisir	1882-1888	42	189
Hekla (1)	1882-1883	7	31
Island	1882-1904	139	489
Heimdal	1883-1884	7	43
Hekla (2)	1883-1905	129	392
Danmark	1888	1	1
Norge	1889-1904	89	310
Amerika	1893-1897	5	44
<i>Skandinavien-Amerika Linien (DFDS) 1898-1935 (1905):</i>			
Oscar II	1902-(1904)	16	74
Hellig Olav	1903-(1904)	10	122
United States	1903-(1904)	8	57

Enj plântepajas histårja

En kvindelig skovarbejders historie

Gunhild Pedersens erindringer - barndom og erhvervsarbejde

Ved Birgitte Borgen Marcussen

Forord

ved Birgitte Borgen Marcussen

Gunhild Pedersens erindringer er blevet til i løbet af efteråret 1998. Jeg besøgte Gunhild Pedersen flere gange på Violvej i Aakirkeby, og hun, sønnen Poul Anker og jeg var sammen på en udflugt til barndomshjemmet *Karlshøj* på Tingsted i Vestermarie.

De billeder, der eksisterer, er blevet brugt til at genopfriske erindringer. Teksten har jeg efter samtalerne nedskrevet. Gunhild Pedersen har flere gange vurderet, om det nedskrevne svarede til hendes erindringer.

Enkelte steder har jeg suppleret med oplysninger, som jeg har indhentet ad anden vej. Disse oplysninger markeres efterfølgende med mine initialer (BM).

Da Gunhild Pedersens sprog er bornholmsk, har jeg valgt at skrive dialektudtrykkene med kursiv, og samtidig har jeg foretaget en oversættelse til rigsdansk i en efterfølgende parentes. Derved er teksten loyal over for det talte sprog, og samtidig kan

Gunhild Pedersen som barn

teksten læses af en bredere målgruppe, der ikke er fortrolig med dialekten.

Tak til Frans Hermansen og Axel Gomitzka for rådgivning angående de bornholmske ord.

Tak til E.G. Elmquist for billedmateriale fra perioden 1929-34.

Indledning: Erindringsspor og historiebevidsthed

ved Birgitte Borgen Marcussen

Traditionel historieskrivning er enten foretaget ud fra skriftlige kilder eller historiske levn.

I 1998 påbegyndte jeg indsamlingen af erindringsstof om arbejdslivet på Almin-

dingen Savværk A/S og indscanningen af billeder fra arbejdspladsen. Savværket var stiftet i 1906, og der fandtes meget få skriftlige kilder til belysning af arbejdsforholdene. Imidlertid var det særdeles let at komme i kontakt med tidligere arbejdere eller deres efterkommere, da jeg havde en fami-

liær tilknytning til savværket, og da kulturen i området var og er præget af stærke menneskelige relationer.

Jeg foretog i løbet af 4 måneder 84 forskningsinterview, og jeg nedskrev feltnoter umiddelbart efter hvert interview. Lidt efter lidt fik jeg oparbejdet en samling af indscannede billeder i A-4 format. Ved at benytte billederne i forbindelse med interviewene var det muligt at vække erindringen. Undervejs tog jeg notater, men jeg benyttede aldrig båndoptager, da teknikken ville ødelægge den åbne tillid og arbejdet med at hente oplysninger frem fra erindringen. Inden for et døgn udskrev jeg aktørernes oplysninger i hele sætninger, idet jeg sørgede for at være loyal over for sprotonen og de særlige dialektudtryk.

På grundlag af feltnoterne var det muligt at kategorisere emnerne, idet datamaterialet naturligt skilte sig ud i data om forskellige dele i en produktionsproces i en virksomhed, der modtager råstoffer og udsender færdige produkter. I forbindelse med indsamlingsarbejdet omkring Almindingen Savværk A/S har jeg sørget for at foretage en såkaldt respondentvalidering¹, der går ud på, at de, der er blevet interviewet, efterfølgende får lejlighed til at gøre indsigelse mod det nedskrevne. For yderligere at opfordre til indsigelse og supplerende oplysninger har jeg beskrevet projektet i en artikel i Bornholms Tidende.²

Savværkets arbejdere bosatte sig i savværkets umiddelbare nærhed og byggede flere af de huse, der udgør den centrale del af Almindskrogen. Kommunikationen på savværket var mundtlig, og den eneste form for papir, som arbejderne kom i forbindelse med i det daglige, var den pengeseddel, som udgjorde ugelønnen før krigen. Den blev uddelt i en fast rækkefølge fra *Gamla Müllers pengebog*.

Nogle ord er for første gang blevet nedskrevet. For eksempel er stednavnet *Almindskrogen* det mundtlige ord for det geo-

grafiske område syd for Almindingen. Efter grundige samtaler med ældre mennesker, der har haft deres barndom i området, har det været muligt at fastlægge stavemåden. Stednavnet *Thorsenkrogen*, der er den nordøstligste del af Almindskrogen, er allerede nedskrevet, men der er fremkommet to vidt forskellige forklaringer.

Et særligt fokusområde har været skovvognen, dens konstruktion og manøvre-dygtighed. Denne beskrivelse er udført på bornholmsk, men da den ikke findes på dansk, er det her lykkedes, gennem et systematisk indsamlingsarbejde, at finde og nedskrive erindringsspor om en vognkonstruktion, der har været lige så almindelig som bindingsværkshuset. Den, og den tilsvarende stive arbejdsvogn fra landbruget, har aner tilbage til oldtiden og er taget ud af drift i perioden 1940-1950. Til et komplet sæt hører både en skovvogn og en skovslæde. Eneste komplette sæt findes på Melstedgård. Desforuden er det lykkedes at finde 5-6 samtidige fotos af skovvognen i drift.

En kultur, der ikke efterlader sig skriftlige spor, risikerer at forsvinde ud af den historiske bevidsthed. Da jeg påbegyndte mine feltstudier i 1998, vidste jeg ikke, om der var viden at hente, men feltet viste sig at være rigt på viden, der blot skulle findes og skrives ned.

Gunhild Pedersen er en del af denne mundtlige kultur med tilknytning til Almindskrogen. Da jeg altid har kendt "Fru Snedker", var det let at få lov til at høre og nedskrive Gunhild Pedersens levnedsløb. Moderne computerteknik har gjort det muligt at foretage en grundig validering og indgå i et interaktivt samarbejde. Teksten er nedskrevet i Gentofte og sendt til Aakirkeby til Gunhild, der har kritiseret og suppleret flere gange. Vi har diskuteret, hvilke amatørfotos der ville være relevante, og vi har arbejdet med at foretage en billedfortolkning.

Der er betydelige fordele ved at gøre historieskrivning til et fælles projekt. Teksten udskrives kontinuerligt på computeren, og kritiske spørgsmål kan indarbejdes i projektet. Overalt, hvor der er sat spørgsmålstegn ved oplysningernes ægthed, har det været muligt at finde frem til personer, der kan bekræfte eller afkræfte oplysningerne.

Der er to væsentlige begrænsninger ved den valgte metodik. Menneskers udadvendte handlinger er historisk foregået i et miljø, hvor der har været andre til stede. Oplysninger af denne karakter kan kontrolleres, netop fordi Bornholm er så tæt et samfund, hvor det er muligt at finde frem til relevante personer. Derimod tillader metoden ikke at skelne mellem refleksioner i samti-

den og senere efterrationaliseringer. Metoden har desuden en etisk grænse, der opstår, når det mundtlige fortællestof skrives ned. Det er nu og da hændt, at jeg har fået oplysninger, der er historisk sande, men hvor det hører med til menneskelig anstændighed at lade noget gå i glemmebogen. Netop fordi der kontinuerligt foregår et samarbejde, foregår der også en diskussion om, hvor de etiske grænser går.

Den væsentligste fordel ved metoden er, at der bliver nedskrevet levnedsløb fra mennesker, der ellers ikke ville skrive erindringer. Metoden åbner mulighed for, at den historiske bevidsthed angår langt flere forhold, end den traditionelle historieskrivning har kunnet registrere.

Gunhild Pedersens erindringer

Familien

Far og mor kom fra Sverige.¹ De var begge født i 1872. Mor var fra Tommelilla ved Ystad. Hun var, siden hun var 9 år, blevet sendt til Bornholm i sommerhalvåret som gåsepige. Hun talte derfor bornholmsk. Far hed egentlig Nilsson. Han var stenhugger og talte altid, så man kunne høre, at han var svensker. Far og mor hed Hans og Ingrid Nielsen, og de boede, før jeg blev født, i Møllegade i Rønne.

Fars arbejde var på Hammeren. Han gik derop fra Rønne, og mens han arbejdede på Hammeren, boede han i de små arbejderboliger, der hørte til stenbruddet.

Far blev *sjøger* (syg) og fik *stenlunga* på grund af stenstøvet. Han blev indlagt på Blykobbø Sanatorium i et halvt år, da det lige var åbnet.² Han skulle have medicin tre gange om dagen. Da han blev syg, tog mor alt det arbejde, hun kunne få fat i. Hun *gjik* (arbejdede) hos amtmanden. På gårdene omkring Rønne *pillada* hun kartofler (tog

hun kartofler op), kartoflerne blev pløjet op, og kvinderne skulle derefter *pilla* dem op i *smålmsskorra* (kurve).

Lægen Kaaber anbefalede, at familien skulle flytte fra Rønne og op i frisk luft.³ Far og mor købte i 1909 *Karlshøj* på Tingsted i Vestermarie (Ahlegårdsvej 8), der var forfaldent.

Far var i min barndom mærket af sygdom og fattigdom. Mor var altid glad og munter.

De fem ældste af mine søskende er født i Rønne, mens far og mor endnu havde det godt. De tre yngste er født, da far og mor var blevet fattige og var flyttet til *Karlshøj*.

Charles	(født ca.1893)
Ernst	(født i 1897)
Hans Peter	(født 1900)
Magda	(født 1905)
Estrid	(født 1907)
Vita	(født 1913)
Villy	(født 1914)
Gunhild	(født 1916)

Far på Blykobbe, muligvis 1908. Regnet forfra står han i 3. række, længst til venstre.

Far med le (enj borrihjolmsker seis). Han gik altid med jydetræsko med halmviska (halm i jydetræskoe-ne). Udateret.

Mor i hønsegården. Hun har sæ i forkled (korn i forklædet). 1928.

Charles, Olga, far, mor, Kristian, Magda, Villy, Vita, Kaj, mig. 1928

Charles var smed, han giftede sig forholdsvis sent. Han var først smed i Knudsker (Hallebakken 9), senere i Sose.

Ernst arbejdede i en del år i fosforitfabrikken i Arnager og boede i Lobbæk (Rønnevej 97). Senere arbejdede han på Klinten, det var et stenbrud mellem Vestermarie og Lobbæk. Han købte derefter (i 1929) en stor ejendom i Vestermarie, der hed *Klindal* (Bossevejen 8).

Hans Peter gravede tørv i Vallensgårdsmosen i to omgange, måske under 1. verdenskrig. Han udvandrede til USA i 1924, da der ikke var arbejde at få, og kom efter 42 år på besøg i 1966.

Magda blev gift med Kristian, og de fik sønnen Kaj (født 1924). Sønnen Kaj var dykker i Rønne. Han omkom ved en ulykke.

Magda havde en veninde Olga fra den tid,

far og mor boede i Rønne. Olga blev gift med Anker Pedersen. Det er Anker Pedersen, der har taget de billeder, der stammer fra min barndom. På billederne er Vita konfirmeret, de må derfor være fra cirka 1928.

Olgas forældre, der hed Thomsen, boede i Møllegade i Rønne. De var fars og mors meget gode venner *frå Rønna å læje så lænje di læwde* (fra deres tid i Rønne, og de var venner lige så længe som de levede).

Estrid var på landet og var *kokkapaja* (kokkepige) hos klokker Kofoed. Hun blev gift i 1934.

Bent Nielsen er *Villysa* (søn af Villy). Villys søn er Bent Nielsen, der sammen med Ebba var kustoder på Melstedgård. De blev i 1998 kåret som årets bornholmere af Bornholms Tidendes læsere.

Vita og jeg er de eneste, der er tilbage.

Karlshøj. Maleri af AMJ ca. 1922.

Karlshøj

Karlshøj blev malet, og maleriet hænger hos mig i Aakirkeby. På Karlshøj bor i dag Hans Glæsel, der sidder i byrådet i Aakirkeby. I august 1998 fik jeg lejlighed til at gense mit barndomshjem.

Jeg er meget taknemmelig for, at jeg kunne få lov til at se det igen og få lejlighed til at fortælle stedets historie.

En gammel mand besøgte i min barndom Karlshøj og fortalte, at det var hans barndomshjem.

Stuehuset havde ligget dér, hvor stalden senere kom til at ligge. Min barndoms stuehus var meget fattigt og ikke værd at bevare. Da mine forældre havde købt det, fulgte der en hund med i købet. Den sprang ud gennem vinduet og kunne rive hele vinduet med sig.

Mor elskede udsigten fra wc'et. Hun kunne stå og følge de få biler, der kørte om natten i Klemensker og Rutsker.

Vi sov alle i stuehuset. De ældste var fløjet hjemmefra, men de ukonfirmerede børn boede hjemme. Der stod nok en seng inde hos far og mor, der var senge i et andet værelse, og i stuen stod en sofabænk, der kunne trækkes ud. Vi havde sæ (korn) på loftet, der var ikke mange, der havde værelser på loftet.

Far lavede en sten til flagstangen, hvor han indhuggede sine forbogstaver HN. Den sten er nu flyttet og vendt, så man ikke kan se hans navnetræk, men den er stadigvæk en del af flagstangen.

Efter 1968, hvor far og mor ikke var mere, boede Villy i huset. Det blev senere solgt til en københavner. I 1975 blev det købt af Hans Glæsel. Stuehuset fra min barndom er revet ned efter 1975. I dag ligger der på stuehusets plads et helt nyt stuehus, der er bygget, så det ser gammelt ud.

Barndom (bællatid)

Jå læjde me pinnja å stena (Jeg legede med pinde og stene). Jeg var nok 6 år, før jeg fik en dukke til jul. Mor *kjøfte* et løst *håud* (Mor købte et løst dukkehoved), ét til Vita og ét til mig. Hun havde selv lavet hele kroppen. Min dukke havde et porcelænhoved. Dukken var en drengedukke, der hed "Kaj". Hovedet gik i stykker. Hovedet på Vitas dukke kunne ikke gå i stykker, det var af en slags *jarnblæjkkj* (blik).

Da vi var små, *læjde* (legede) vi ikke med andre børn. Senere *læjde* vi i skoven sam-

De 4 mindste.

men med Gunnar Olsen, der stadigvæk bor nabo til *Karlshøj*. De hørte til Nyker Udmark, mens vi på Karlshøj hørte til Vestermarie. Der var en eng, der hørte til *Blykobegård* i Nyker. På engen var der vandkuler efter mergelgravning. De *diva kulerna* (dybe kuler) måtte vi ikke lege ved, men vi måtte lege ved de små kuler. Der var *enj* (én), der ikke var så *div* (dyb), den *bådada* (badede) vi i.

Jeg har et billede af de fire mindste, men jeg har *sjylt'ed* (gemt det væk), fordi vi er *sjidna* (snavsede). Vi var *fattigmanjsbælla* (børn af en fattig mand). Jeg har *kjyza på håud* (kyse på hovedet), som jeg plejede. Villy har jydetræsko på, og Vita *hår båra flarkarna* (er barfodet), som hun *brygte* (plejede).

Vi gik i jydetræsko. Far købte dem hos en træskomager i Vestermarie eller hos én i Rønne.

Vi havde skoletøj, og vi skulle *sjefta* (skifte), når vi kom hjem. Skoletøjet var et *forkle* (forklæde), som vi *syde* (syede) i skolen. Det var lyseblåt med lomme på. Vi hav-

1928.

de *forkle på ajle* (Alle havde forklæder på). *Forkled* havde vi på for at *skåna kjoulinj* (skåne kjolen). Vi *strikkada i skolan svårta hozzer, der var varma* (Vi strikkede i skolen sorte strømper, der var varme).

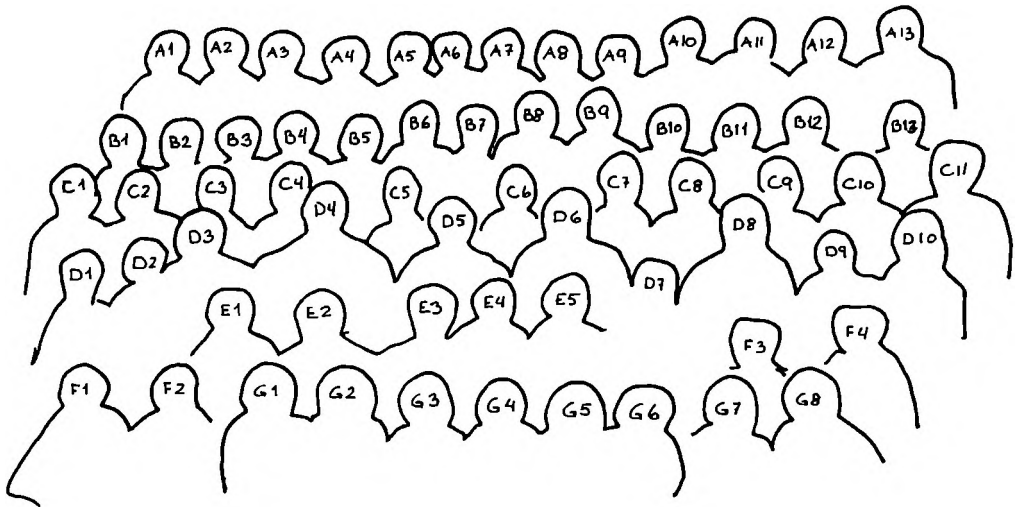
Tingsted skole bestod af to bygninger. I bygningen længst mod nord gik jeg i 1. og 2. klasse. I bygningen mod syd, den med de store vinduer, gik jeg senere. Vi lærte salmevers. Lærerne skulle dække alle fag, så det var ikke så meget, vi lærte.

Det er søndag, for jeg har et rent forkle på. Jeg står ved hævzed (*hæssset, stor, regelmæssig sammenpakket bunke af sæd opstillet under åben himmel*). 1928.

Tingsted store skole, ca. 1927. Datering ud fra et skøn over alderen på B10, C3, G 6.

Personerne betegnes:

A 1 - A1: Jensen, A2: Sonne fra *Plomme-gård*, A3: Gunnar Nielsen, *Letholm*, A4: Gunnar Pedersen, *Ahlegård*, A5: Knud Pedersen, *Ahlegård* (A4 og A5 er brødre), A6: Knud Holm, boede på Tingsted, A7: Karl Emil Pedersen, Tingsted, A8: Villy Nielsen (bror til Gunhild B10), A9: Svend Aage Jørgensen, A10: Gunnar Madsen, *Kofoedgård*, A11: Anker ..., A12: Knud Jensen, bror til Else, der er gift med Erik Pedersen i Sorthat, A13: Frede Jensen.

B1: Hedvig Nielsen, *Letholm*, B2: ..., B3: Gurli Hansen, Tingsted, B4: Ebba Larsen, *Kæmpegård*, B5: Edit Matson, datter af lærerinden, B6: ..., B7: Ella, søster til Else, Edith og Knud (A 12), bor i Aakirkeby, B8: Gunhild Jensen, Tingsted, B9: Inger Nielsen, B10: Gunhild Nielsen, *Karlshøj*, (gift Pedersen), B11: Magda ..., B12: Etel Madsen, *Kofoedgård*, B13: Dagmar Nielsen, Årsballe.

C1: Gudrun Kruse, søster til Kaj Kruse, C2: Else Hansen, Tingsted, C3: Lilly Andersen, *Hedebo* ved Bolsterbjerg, datter af Anton Andersen (Født i 1916 på *Havraknæjkkjan* ved Almindingen Savværk BM), C4: Edith Hansen, C5: Bodil Jensen, *Hvideenge*, søster til Else og Edith (søstre til A12), bor i Aakirkeby, C6: Gudrun Jensen, kusine til Else og Bodil (C5), veninde til Gunhild (B10), bor i Nyker. Vi veksler breve til fødselsdag og til jul. C7: Else Bjerregaard, Årsballe, C8: Rigmor Olsen, Tingsted, C9: Addy Folkman, Tingsted, C10: Lilly Andersen (ikke at forveksle med C3), C11: Edit Folkman, *Fadersminde* mellem Årsballe og Karlshøj.

D1: ... Hansen, *Palmegård*, D2: ... Nielsen oppe ved Årsballe, D3: Mary Jørgensen, datter af læreren, D4: lærer Jørgensen, D5: fru Jørgensen, gift med lærer Jørgensen, D6: lærerinden i *lijlla skola* (skolen for de yngste elever), fru Matson, D7: fru Matsons (D6) søn, D8: fru Matsons (D6) *paja* (unge pige, tjenestepige). Hr. Matson var elektriker. D9: Valborg Jensen, mellem Kongstube og Årsballe, hendes mor var kransebinderen ved begravelser, D10: Inger Nielsen, mellem Kongstube og Årsballe.

E1: ... Folkman, E2: Helge Hansen, *Palmegård*, E3: ..., E4: ... Sonne, *Blomme-gård*, E5: ... Jensen, bror til Valborg Jensen (D9).

F1: ... Dal, *Nørregård*, F2: Ernst Larsen, *Kæmpegård*, F3: Henry Nielsen, *Letholm*, F4: ... Kofoed, *Rømaragård* (dér hvor spejderne er nu).

G1: Ruth Nielsen, Årsballe, G2: Folkman, *Fadersminde*, G3: Rigmor Hansen, *Palmegård*, G4: Hedvig Olsen, Tingsted, G5: Edith Nielsen, *Letholm*, G6: Ester Andersen, søster til C3, (født i 1920 på *Havraknæjkkjan* ved Almindingen Savværk, BM), G7: Karl Emil Pedersen, G8: Gunnar Olsen, Segenvej 29.

Maгда og mor i hønsegården. 1928

I skolen kom den største part fra gårde, jeg kom fra et fattigmandssted.

Landbruget og husholdningen på Karlshøj

Far opdyrkede jorden, der dengang var lyng. Far havde *plokkad stena* (samlet sten) på marken og *sat et stengjåre* (opbygget et stengærde). Han hentede mergel i den lille skov øst for Karlshøj. Mergel blev brugt til gødning på marken.

Far havde selv drænet jorden. Far gravede en grøft og satte stenene. Han *pejde* (pegede) med en pind: "Nu skal du ta' *denj steninj* (tage dén sten) dér". Der må på grunden være rester af *fårsa* (fars) dræningssystem.

(Hans Glæsel kan fortælle:

Engang gravede jeg ned til drænsystemet ved skellet hen mod Gunnar Olsen. Det er stensat med udvalgte sten med en flad side. De flade sider danner bund, sider og over-

ligger i en tunnel. Drænsystemet ligger nok en meter nede. (BM))

Jorden var perfekt, da han *hævada* (holdt op med at arbejde).

Far havde to heste til markredskaber. Vi havde en *hestariva* (hesterive). *Hæzed* blev sat, der blev lagt *påla*, som stillads, så *hæzed* kunne blive højt. De stod på *vognfjælana* (stivvognens sider) og op på stilladset, så de kunne nå højt op. Det lå dér, til vi fik tærsket.

Når vi tærskede på Karlshøj kom de *kjørånd* (kørende) med *dampmaskin*, den blev fyret op med kul. Når der skulle tærskes, kom der en 7-8 stykker på cykel. Om natten *lå* (overnattede) nogle af dem i høet. De fik *måd* (forplejning, herunder varm mad) hos *moer* (mor). *Får* (far) og *moer* gjorde meget ud af det, når vi tærskede. Det var *højtideligt* (festligt).

Der var to brødre Madsen og *enj ilægara* (den person der står øverst oppe i tærskværket og kommer negene ned i et hul i tærskværket).

Janus Jensen bar altid *sæ*. Vi *bælla* kunne få ham til at synge alt muligt. Han var sådan et glad menneske og kendte dejlige sange. Han kunne lege med os *bælla*. Janus Jensen var *skæger* (morsom), vi holdt så meget af ham. Han boede i et lille hus i Myreby (Springbakkevejen 5) ved Vallensgårdsmosen.

Vi havde fem *kjør* (køer), to *hesta* (heste), *grisa* (grise) og *lid* (nogle) høns. Der blev slagtet en gris om året. Vi fik ikke meget kød, men sild, kartofter og flæsk.

Hønsen (hønsene) skulle helst lægge så mange æg, så der var til husholdningen. *Hønsen gjore* (hønsene lagde) æg et stykke tid på året. Når der ikke var mange æg, var æg dyre. Det var om vinteren, der ikke var så mange æg.

Mor vaskede og kogte i brun *seva* (sæbe) og i *vid seva* (hvid sæbe). Da Charles var ugift, cyklede han hjem hver lørdag og søndag. Han havde *sjidet* (snavset) tøj, som mor vaskede.

Efter konfirmationen

Vi tre yngste, der var født på *Karlshøj*, skule efter konfirmationen skiftes til at være derhjemme for at hjælpe far og mor. Jeg var ude at tjene i min første plads efter konfirmationen på *Stejlbakke*, en stor ejendom i Vestermarie (Vestermarievej 58). Det var hos Valdemar Jensen, en bror til Janus Jensen (se nedenfor, red. anm.). Der skulle jeg arbejde i stalden og malke. Kammeret var lille og uden varme.

Senere var jeg på en plads på *Sædaragård* i Klemensker. På *Sædaragård* havde de ingen børn, og der var kun den ene unge *paja* (tjenestepige). Herskabet hed hr. og fru Stender. Når hr. Stender spurgte efter sin kone, sagde han: "Hvor er fruene?" Fruen broderede meget, og jeg gjorde det også. Alle *bonabælla* (børm fra gårdene) havde været på højskole og havde lært håndarbejde. Jeg må have lært det i skolen og af min

I stuehuset var der sæ (korn) på loftet. I loftslemmen er Villy. Derefter Olga, Kaj, mig, Kristian og Magda, mor og far.

mor. Jeg kunne både brodere korssting og fladsyning. Mor havde ikke tid til at brodere, men strikkede altid.

Jeg arbejdede i køkkenet. Vi slagtede både kvier og grise. Vi lavede pølser og brugte en håndkødhakkemaskine. Pølserne fik man røget *uda* (hos andre). Vi lavede også *seva* (sæbe) af talg.

Mit værelse lå i stuehusets gavl, og der var ingen varme. Der kom is på væggene, og der var koldt. Karlene lå i staldlængen, og de havde en seng, en stol med vandfad og en vandkande. De måtte få varmt vand inde fra køkkenet, hvis de gad gå ind efter det. Varmt vand havde vi i baggryden på komfuret i køkkenet.

Jeg havde fri om aftenen. Da jeg var *enapaja* (den eneste tjenestepige), måtte jeg godt være inde i stuen om aftenen. Jeg havde en stol, hvor jeg kunne sidde og brodere. I folkestuen var der en kakkellov, og en af karlene havde en grammofon.

Plåntepaja (kvindelig skovarbejder)

Når jeg boede hjemme, var jeg *plåntepaja* (kvindelig skovarbejder) i Almindingen,

Henning Schou fra Årsballe, Mortensen fra Dueløkke i Vestermarie, mig, Inger Marker, datter af Karl Marker og gift Munk, Ingeborg Hansen, Else Skov, født Hansen, fra Tingsted, Aksel Pedersen, Årsballe. Ca. 1935.

samtidig med at jeg *jolp te* (hjalp til) med landbruget på *Karlshøj*. Derhjemme fik jeg ingen penge for arbejdet.

Jeg begyndte i skoven omkring 1931-32. Billederne fra skoven er fra perioden efter 1935.

Jeg kan ikke huske, om jeg har plantet i Bramsens tid (skovrider frem til 1933), men jeg har plantet i skovrider Niensens tid (skovrider i perioden 1933-65).

I Almindingen arbejdede jeg i Segen, hvor Sejr var skovfoged, og jeg arbejdede altid under skovløber Koch fra *Skydevoldshuset*.

Det var især om foråret og om sommeren, at der var arbejde. Der var særligt meget arbejde i Segen, da der var mange seværdigheder. Segen strakte sig fra Bolsterbjerg til Tingsted og til Ekkodalen.

Ved forårstiden *trajte jå kvas* (om foråret trak jeg kvas) en enkelt gang sammen med Ingeborg Hansen, men det blev senere til mandearbejde. Vi skulle trække grene fra fældede træer hen i en lige bunke, så hul-

Skovløber Koch fra Skydevoldshuset. Træerne er fældet med tværsav. Ca. 1935.

lerne til de nye træer kunne være på række.

Om foråret i april skulle vi plante. Dengang plantede man mest rødgran, men også bøg. Vi fik planterne fra planteskolen ved Segen og tog dem med i en zinkspand.

Horrinj (drengen) til venstre står med en *plåntesje* (planteske). Pladen ligner en lille spade og er placeret vinkelret på skaftet, *plåntepajerna* står med zinkspande med planter, Aksel Pedersen står med en skovspade. Til venstre er der afbarket træ, til højre er der træ, der er slæbt ud med heste til brandlinie eller farbar vej, hvor skovvognen *læste dom* (læssede dem på) dér.

Det var *påjerna*, der *plåntada* (plantede). Vi havde en planteske til arbejdet. Jeg havde to *plåntasjer*. Jeg fik den første lavet af smed Svendsen i *bøjn* (byen, Aakirkeby).

(Der findes planteskeer i Rømerstuen på Christianshøj. (BM))

Det at grave huller var mandearbejde. På billedet er det Aksel Pedersen, Årsballe. Til gravning af huller blev der brugt *enj skov-*

Aksel Pedersen fra Årsballe med enj skovspå og planter i zinkspand. Ca.1935.

Det er mig øverst i billedet. I første række til højre er det Johannes Pedersen, bror til Hans Peter. Ca. 1935.

Skovridergården Rømersdal. Foto af Gudmund Elmquist. Ca. 1929-34.

Mortensen, Else Skov, mig, Henning Schou, Inger Marker, Ingeborg Hansen. Ca. 1935.

Stalden på Fjældhytten og Lundahl. Ca.1929-34. Foto af Gudmund Elmquist. (BM)

spå (skovspade), der var kraftigere end en havespade, da den skulle kunne grave huller i områder med mange rødder.

Det var ikke mange gange, vi var sammen med *manjana* (mændene).

Før pinse skulle vi skuffe og rive gange. Oven over klipperne i Ekkodalen skulle gangene fejes med en riskost, for der var jo *mæst sten* (klipper). Skovløber Koch var efter os, fordi løvet ikke måtte fejes hen i siden. Vi havde en opskåret sæk, og vi rev eller fejede løvet hen i sækken, og så smed vi det ned i huller et stykke fra stierne. Men vi kunne finde på at *snyda* (snyde). Arbejdet skulle være færdigt til pinse, og pinse-lørdag blev der skuffet og revet omkring skovridergården.

I maj måned kunne arbejdet i plantesko-

len begynde. Der var to planteskoler, én nord for landevejen ved Segen skovfoged-bolig og én syd for landevejen.

I denne periode skulle vi *prikla* (prikle) planter. Planterne var 5-6 cm høje, og man skulle *prikla* efter snor med et *lidet* (lille) mellemrum. Der måtte ikke *trøs* (trædes) på prikledet, så vi lå på knæ. Særligt hårdt var det at strække sig ind over bedet, da det var ubekvemmt at *prikla* længst væk fra gangen.

Tidligt på sommeren begyndte *møjed å våusa* (ukrudtet at vokse), og så skulle der *lygges* (luges). *Møjed ble trajt* (ukrudtet blev trukket) op med fingrene, så vi måtte ligge dér og *kriva* (krybe) på knæene. Vi rev *møjed* sammen og fjernede det.

Vi arbejdede altid i lange bukser. Da jeg

Sode ved stalden. Ca.1929-34.
Foto af A.G. Elmquist (BM).

var blevet gift, brugte jeg Hans Peters *bojser* (bukser), men *sen* *kjØfte jå et par manjabojser* (senere købte jeg et par mandebukser).

Vi havde kaffen med i en ølflaske med korkprop, pakket godt ind i gamle aviser og en ulden sok. Når vi spiste, sad vi på jorden.

Almindskrogen

I 1934 blev jeg gift med Hans Peter Pedersen i Vestermarie kirke. Vi købte *Skovbo* i Almindskrogen (Sigtemøllevejen 30) af fyrbøder Aksel Larsen. Hans Peter var udlært snedker hos Larsen, *Dalslunde* i Østermarie. Han havde været *horra* (arbejdsdreng) på Almindingen Savværk, og han var der senere som snedker indtil han *hævada* (holdt op med at arbejde).

Jeg har *pillad* kartofler (har taget kartofler op) på *Vallensgård* (Almindingsvej 22). De blev pløjet op, og kartoflerne skulle så *pillas* (samles) op i store kurve. Vi fik ikke penge, men kartofler. Vi fik *korra* (kurve) og måtte beholde den ene, når vi havde *pillad nonna korra* (samlet nogle kurve). Det var hårdt arbejde, og kurvene på *Vallensgård* var meget store.

På *Fjældhytten* (Ekkodalsvejen 4) var der landbrug, hvor Sode var lidt *mera* (mere) end de andre. Han *kommanderede* (kommanderede med) folk, men var *flinker* (flink) nok. Fru Lundahl var *målkekonna* (malkekone) i mange år. Lundahl var på *Fjældhytten*, og måske også lidt på savværket. Kaj Hansen arbejdede også ved landbruget og senere Svend Kofoed og endnu senere Hans Egede Pedersen. På *Fjældhytten* var der mange heste, der blev brugt i skoven af savværket, ellers var der køer, ænder, høns og gæs.

Jeg hakkede roer, og jeg *trajte* roer op med håndkraft oppe ved *Klippely* (Ekkodalsvejen 6). Roerne blev brugt både til køerne og til hestene. Oppe ved *Klippely* syltede de roetoppe.

Sidst i 1930'erne gjorde jeg desuden rent hos Munchs på *Klippen* (Almindingsvej 34) og hos karetmager Olsens (Jernbanegade i Aakirkeby).

Vi fik *brænje* (brænde) fra savværket. Det blev læsset af i grøften. Det var mig, der savede det op. Engang fortalte *gamla* Müller (Axel Müller), at fru Snedker allerede var færdig med at save det op. Han havde holdt øje med mit arbejde.

Hans Peter blev altid omtalt som "Snedkeren", og jeg blev derfor omtalt som "fru Snedker".

Da min datter var lille i 1940'erne, tog jeg hende på cyklen og arbejdede i Arbejdslejren i Almindingen (Bygaden 25).⁴ Den havde unge fra Kofoeds Skole i København og fra andre dele af landet. Jeg gjorde rent og *hjulp te i kjøkned* (hjalp til i køkkenet.) Der

Siloen ved Klippely. Her ved en demonstration for landboforeningen. Lundahl er øverst oppe i siloen. Til venstre ses en syreballon. Foto af Gudmund Elmquist. Ca.1929-34. (BM)

Ekkodalshuset. Ca.1950.

var *monga værlser*. Forstanderparret hed Thomsen, de behandlede mig altid godt og tog sig pænt af min datter.

Allerede i 1940'erne fik jeg en diskusprolaps. Jeg var på hospital i København og lå der i 6 *ugger* (uger), men de turde ikke operere.

På *Ekkodalshuset* (Ekkodalsvejen 5) hjalp jeg til i køkkenet i frk. Larsens tid. (Ca. 1947-1962, BM).

Jeg lavede kaffe, vaskede op og *imæl båg-te* (nu og da bagte) jeg lagkager. Lagkagebundene blev lagt ind i kagerummet. Vi hentede rabarber på *Fjældhytten* til at lægge imellem. De færdige lagkager havde meget flødeskum. De var alle tiders.

Da jeg fik den yngste i 1958, fik jeg syet et korset til ryggen, men derefter *hævade jæme arbejde* (ophørte jeg med at udføre lønarbejde). Meget senere blev jeg opfordret til at søge *pænsion* (pension).

Vi solgte *Skovbo* (Sigtømøllevejen 30) i 1987 og flyttede til *bøjn* (Aakirkeby). Hans Peter døde i april 1991.

Anmærkninger til indledningen

1. Kristiansen, Søren & Hanne Kathrine Krogstrup: "*Deltagende observation. Introduktion til en forskningsmetodik.*" Hans Reitzels Forlag, 1999.
2. Marcussen, Birgitte Borgen: "*Interaktiv historieskrivning*" (Bornholms Tidende, 19.3. 1999).

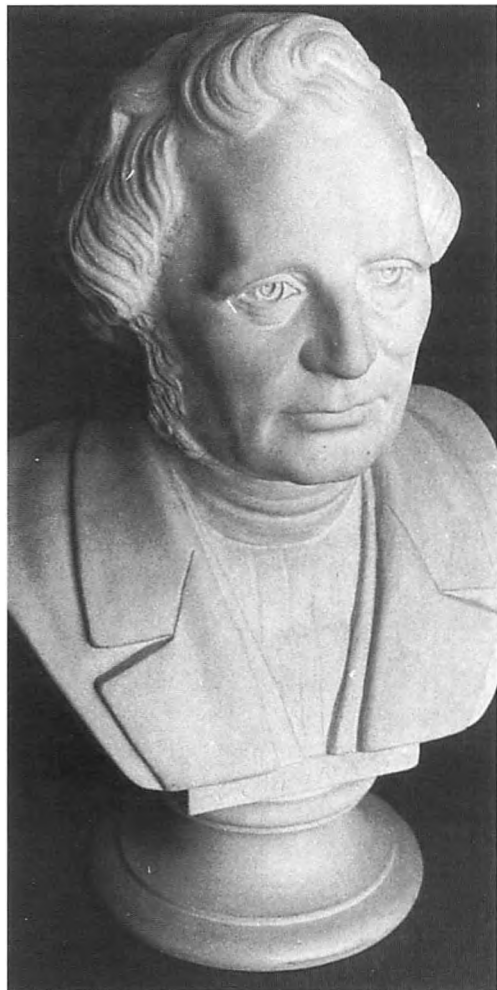
Anmærkninger til Gunhild Pedersens erindringer

1. Om den svenske (fortrinsvis skånsk-blekingske) indvandring til Bornholm kan man læse i *Bornholmske Samlinger*, II. række, bd. 17 (1984), s. 9-31 i en artikel af Richard Willerslev: "*Den svenske indvandring til Bornholm*". På et vist tidspunkt udgjorde de personer, der var født på den anden side Hammervandet, 6,3% af Bornholms befolkning. Her skal det huskes, at indvandrene fortrinsvis var i alderen fra 14 til o. 30 år, dvs. i den virkelig aktive alder. Iflg. den danske lov om indfødsret af 1898 fik disse oprindeligt svenske statsborgere lov til at antage danske navne, eksempelvis ved at ændre *-son* til *-sen*.
2. *Blykobbe Sanatorium* hed oprindeligt *Blykobbe Tuberkuloseanstalt* og blev indviet d. 16. januar 1908.
3. Læge Niels Georg Kaaber (1872-1921) var den første leder af det såkaldte sanatorium. Han efterfulgtes af Kaj Helsted, hvorefter den højt estimerede overlæge Hans Chr. Olsen havde ledelsen frem til nedlæggelsen i 1943, hvor tuberkulosen nærmest var udryddet på Bornholm.
4. Iflg. Ove Jensen (Skagelsfaldsvejen 2) blev lejren oprettet i januar 1940. Den var for arbejdsløs ungdom. De unge kom ikke alene fra Koføeds Skole, men også fra Jylland. Forstanderen Thomsen kom senere til *Buddingegård*, som var for åndssvage. En af lærerne hed Gustav Bengtsson, der senere kom til Lolland. Ove Jensen bekræfter, at han arbejdede sammen med Gunhild. (BM)

(Tak til fhv. major H.V. Jørgensen for nyttig bistand under redigeringen af denne artikel. (Red. anm.))

Svensk evangelisk väckelse på Bornholm

Af Rune Söderlund

Buste af C. O. Rosenius
(Bornholms Museum).

I det stora uppslagsverket i 24 band, "Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche", 3. uppl., som utgavs under åren 1896-1913, finns också en artikel rubricerad "Die Bornholmer" ("Bornholmarna"). Den rörelse, som på detta sätt givit

Bornholm en alldeles speciell plats på den teologiska världskartan, är det som skall behandlas i denna uppsats, varvid vi har möjlighet att tidsmässigt följa utvecklingen längre än den som i slutet av 1800-talet skrev artikeln i Realenzyklopädie kunde göra. Som redan denne artikelförfattare visar, är det egentligen från Sverige rörelsen kommer.

För att kunna förstå det märkliga händelseförlopp som uppsatsen skall behandla och som till största delen är förlagt till 1800-talet, behöver vi först i mycket grova drag klargöra för oss skillnaden mellan några viktiga rörelser inom den evangeliska kristenheten under 16- och 1700-talet.

Ortodoxi, pietism och herrnhutism

Den rörelse som kom att prägla den lutherska kyrkan under större delen av 1600-talet benämner man den *lutherska ortodoxin*. Som själva namnet säger, lade man i denna rörelse en utomordentlig vikt vid den rena läran. Man sökte så noggrant som möjligt definiera den lutherska läran och avgränsa den från andra uppfattningar. Minsta lilla läroavvikelse kunde under 1600-talet få väldiga lärostrider att blossa upp.

Mot slutet av 1600-talet bryter, delvis som en reaktion emot ortodoxin, den rörelse som vi kallar *pietismen* fram. Namnet kommer av latinets *pietas*, som betyder fromhet. Pietisterna menade, att ortodoxin med allt sitt intresse för den rena läran ofta försummat att betona vikten av personlig omvändelse och fromhet.

Som pietismens upphovsman brukar **Philipp Jakob Spener** (1635-1705) räknas. Hans skrift "Pia desideria" ("Fromma önskingar"), som första gången (1675) tryck-

tes som företal till Johann Arndts postilla, är den frambrutande pietismens programförklaring. Spener säger sig, citerande Jer. 9:1, önska, att hans huvud vore en vattenbrunn och hans ögon en tårekälla, så att han kunde gråta dag och natt över förhållandena inom kyrkan. Han föreslår ett antal åtgärder som skulle kunna råda bot på förfallet. Det är dessa förslag som givit Speners skrift dess namn. Den mest kända av Speners önskningsar går ut på inrättandet av s.k. collegia pietatis (fromhetskollagier). Han vill, att människor som verkligen vill ta sin kristendom på allvar skall sluta sig samman i mindre grupper, i vilka man skall bedja tillsammans, läsa Bibeln tillsammans, förmana varandra, trösta varandra etc. Luther hade varit inne på en liknande tanke i företalet till sin tyska mässordning 1526.

Något mycket utmärkande för pietismen blev, att man lade stor vikt vid självprövning. Pietisterna brukade skilja mellan tre människogrupper: de säkra, de uppväckta och de pånyttfödda. De säkra var sådana som levde borta ifrån Gud utan medvetande om att de svävade i fara. Uppväckt kallades den som vaknat upp ur säkerhetens sömn, fått se sin synd och skuld och börjat fråga: "Vad skall jag göra för att bli frälst?" Pånyttfödd var man, när man inte bara sett sin synd utan även tagit emot förlåtelsen genom tron på Kristus och fått Kristus och Anden boende i sitt hjärta. Det fanns kännetecken på vart och ett av dessa själstillstånd. Inför dessa kännetecken skulle man pröva sig för att komma underfund med, i vilket tillstånd man befann sig.

Det ansågs, att man åtminstone i normala fall med hjälp av kännetecken skulle kunna fastställa sitt eget själstillstånd. I praktiken visade sig emellertid detta vara mycket svårt. Framför allt var det många, även verkligen fromma kristna, som aldrig vågade anse sig vara pånyttfödda. Man upplevde det som förmätet att anse sig ha kännetecken på att vara pånyttfödd. Till dessa hörde ju t.ex. att

äga en verklig kärlek i hjärtat till Gud och medmänniskor. I den pietistiska själavården inskräptes också, att det var mycket farligt att anse sig redan vara omvänd utan att verkligen vara det, eftersom ett sådant självbedrägeri stod hindrande i vägen för den sanna omvändelsen.

Många kristna vågade således inte anse sig vara längre komna i "nådens ordning" än till det s.k. uppväckta tillståndet, om ens det. Därmed blev en aktuell fråga inom den pietistiska själavården: Kan man verkligen vara en sann kristen utan att våga anse sig vara det? Kan man vara rättfärdiggjord, d.v.s. äga syndernas förlåtelse, utan att veta om det?

En utförlig behandling av denna fråga möter vi i den dansk-norske biskopen **Erik Pontoppidan** (1698-1764) bok "Härlig Trosspegel". Pontoppidan, som själv är representant för pietismen, menar, att den tro som är nödvändig för frälsningen är längtanstro, som innebär att man tar sin tillflykt till Kristus med sina synder och ber om förlåtelse. Visshetstro, d.v.s. övertygelsen om att man redan äger förlåtelsen och är ett Guds barn, är däremot inte något absolut nödvändigt.

Denna distinktion mellan längtanstro och visshetstro har varit till tröst för många. Samtidigt kan man säga, att den är ett symptom på att man i pietismen inte vågar uppmana människor att direkt, på grundval av Kristi försoningsgärning och Guds ords nådelöften, vara vissa om sitt barnskap hos Gud.

Annorlunda blir det i *hermhutismen*, vars upphovsman var greve **Nicolaus Ludwig von Zinzendorf** (1700-1760), vilken på sitt gods i Sachsen tog emot böhmiska flyktingar och med dessa som kärna grundade den s.k. Brödraförsamlingen i Herrnhut ("under Herrens beskydd"; så kallades flyktingkolonin). Inom hermhutismen, som rörelsen kom att kallas, reagerade man emot den myckna introspektion som pietisterna

bedrev och som riskerade att beröva de kristna frimodigheten och glädjen i tron. "Kom som du är", blev ett slagord. Allt som behövde göras för frälsningen var redan gjort i och med Jesu död på korset. Man skulle se bort ifrån sig själv och i stället rikta blicken mot den lidande Kristus. Särskilt under en period på 1740-talet kom detta blickande på korset att ta sig uttryck i en ohämmad blods- och sårmyстик.

Skillnaden mellan ortodoxi, pietism och herrnhutism har karikatymässigt men träffsäkert beskrivits så, att kristendomen för de ortodoxa är en självklar plikt, för pietisterna en oändligt svår uppgift och för herrnhutarna en glädje. "Kristendomen", kunde Zinzendorf utbrista, "består icke däri att man är from utan däri att man är glad."

Rutström och "Sions nya sånger"

I mitten av 1700-talet verkade i Stockholm **Anders Carl Rutström** (1721-1772). Han är den mest berömde företrädaren för herrnhutismen i Sverige. Medan Rutström var kyrkoherde i Hedvig Eleonora församling i Stockholm, verkade en tid som komminister i samma församling **Peter Murbeck** (1708-1766), en av de mest kända svenska pietisterna. De båda låg ständigt i fejd med varandra, och det sägs, att Murbeck vid aftongudstjänsten brukade korrigera det som Rutström sagt i högmässan.

Rutström gick längre än andra, då det gällde att få människor att förstå, att de skulle se bort ifrån sig själva och rikta blicken mot Kristus. Han menade, att även det i lutherdomen vanliga lärosättet, enligt vilket man blir rättfärdiggjord, när man kommer till tro, kan leda till en icke önskvärd introspektiv fromhet, så att en människa börjar leta hos sig själv efter tro och vågar anse sig rättfärdiggjord först när hon finner sådan. Själv ville Rutström sätta likhets-tecken mellan rättfärdiggörelse och försöning och säga: Alla människor är egentli-

gen redan frikända i och med att Jesus dött för alla människors synder. Hela världen hade blivit rättfärdiggjord för 1700 år sedan. Denna lära om rättfärdiggörelsens universalitet var en bidragande orsak till att Rutström blev landsförvisad.

Mest känd har Rutström kanske blivit genom sin sångsamling "Sions nya sånger". Herrnhutarna i Sverige hade tidigare en sångbok som hette rätt och slätt "Sions sånger". Rutströms sångsamling präglades i hög grad av läran om den universella rättfärdiggörelsen. I en sång, som kom att bli mycket omdiskuterad, heter det: "Världen i Jesus rättfärdig är vorden". I en annan prisas världen salig samtidigt som varje själ på jorden säges vara Kristi brud. Det heter också i den sistnämnda sången: "Tror du ej, så mår du illa, Men Guds ord är lika sant!" Otron tänkes medföra ett subjektivt illamående, men inget förändras på det objektiva planet. I åter en annan sång sägs, att Guds vrede över mänskligheten upphört i och med Sonens offerdöd.

Rosenius, Ahnfelt och EFS

Under 1800-talet kom skillnaden mellan pietistisk och herrnhutisk fromhet att återspeglas bl.a. i skillnaden mellan s.k. gammalläsare och s.k. nyläsare i Norrland. Gammalläsarna höll sig med förkärlek till pietistisk litteratur, medan nyläsarna studerade Luther och sjöng Rutströms sånger. Den för både svensk och dansk kyrkohistoria så betydelsesfulle **Carl Olof Rosenius** (1816-1868) växte upp i ett hem där nyläseriet vunnit insteg, även om också pietistisk litteratur såsom Pontoppidans "Trospegel" fanns i hemmet. I femtonårsåldern kom Rosenius att studera denna bok, vilket fick honom att tvivla på att han själv ägde en levande tro av det slag som Pontoppidan beskrev. Efter det att Rosenius haft svårigheter med sina teologistudier i Uppsala, anfäktades han av tvivel på Bibelns och kris-

C. O. Rosenius

Oscar Ahnfelt

tendomens sanning över huvud taget. En som i den situationen blev honom till stor hjälp var metodisten **George Scott** (1804-1874), som verkade i Stockholm. Rosenius kom att bli Scotts medhjälpare och fortsatte i en viss utsträckning dennes verksamhet i huvudstaden, sedan Scott själv lämnat landet. Ett stort arbete kom Rosenius att lägga ned på utgivandet av tidskriften "Pietisten", som trots sitt namn i hög grad präglades av den herrnhutiska fromhet som var utmärkande för den s.k. nyevangelismen, en rörelse som kanaliserades främst i den år 1856 bildade **Evangeliska Fosterlandsstiftelsen** (EFS).

En predikan som Rosenius höll på påskdagen 1841 fick avgörande betydelse för **Oscar Ahnfelt** (1813-1882), som kom att bli känd som nyevangelismens store sångare. Denne gjorde flera besök på Bornholm och blev av stor betydelse för utvecklingen där. Ahnfelt älskade att sjunga Rutströms sånger och inte minst den som innehöll de kontroversiella orden "Världen i Jesus rättfärdig är vorden".

Rosenius själv hade i tidiga nummer av "Pietisten" företrätt läran om rättfärdiggörelsens universalitet. Med tiden hade han dock blivit mera tveksam, då han sett, vilka konsekvenser lärosättet i fråga kunde ha. I ett nummer av "Pietisten" 1862 berättar han, att han en gång i Norrbotten sammanträffat med några som, då han tillönskat dem den helige Andes nåd, med ett leende svar, att de redan fått allt, när Jesus dog på korset. Denna grupp, som sedan enligt Rosenius helt förvärldsligades, hade haft som ett slags lösen: "Världen är rättfärdig och salig". Rosenius är nu noga med att framhålla, att man inte får mena, att varje människa skulle vara i biblisk mening rättfärdiggjord. I Bibeln användes orden "rättfärdig" och "rättfärdiggjord" endast om de troende. Talesättet att världen är rättfärdig i Kristus får endast användas varsamt, och genast bör en tydlig förklaring tillfogas.

Bildandet av SMF och BV

En stor schism inom EFS kom på 1870-talet i och med att **Paul Peter Waldenström** (1838-1917), som varit en ledande person inom rörelsen, började förneka, att försoningen skett "objektivt", d.v.s. utanför människan, när Jesus dog på korset. Enligt Waldenströms nya synsätt behövdes inget offer för att betala mänsklighetens syndaskuld. Gud kunde i sin kärlek förlåta synden ändå. Däremot behövde människan lära sig att tro på Gud och älska Gud. Försoningen bestod just i denna subjektiva förändring i människans hjärta.

För de flesta inom EFS utgjorde den traditionella "objektiva" försoningsläran kristendomens centrum. Man kunde alltså omöjligen acceptera Waldenströms synsätt, som däremot blev dominerande inom det år 1878 grundade *Svenska Missionsförbundet* (SMF).

En ny åderlätning av EFS skedde, då *Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner* grundades år 1911. Den bakomliggande konflikten hade särskilt gällt, att ett försiktigt accepterande av historisk-kritisk bibelforskning skett inom EFS. Som **Axel B. Svensson** (1879-1967), som kom att bli den ledande personen inom BV, framhåller i en minnesskrift, var bibelfrågan emellertid inte den enda konfliktpunkten. En viktig stridsfråga var även rättfärdiggörelsens universalitet. Medan man inom EFS i överensstämmelse med Rosenius' inställning på 1860-talet tonat ned denna lära, var Axel B. Svensson och hans sympatisörer ivriga anhängare av den. För Axel B. Svensson var läran en hjärteangelägenhet även av det skälet att hans andliga genombrott skett i samband med att han vid ett bönemöte blivit anmodad att föreläsa en text av Rosenius, hämtad från "Pietisten" 1847, i vilken det stod: "Se då här: denna syndaförlåtelse, denna förlossning, som nu är nämnd, den tillhör varje människa, from och ofrom, tro-

Peter Christian Trandberg (Bornholms Museum).

Hans Christian Møller (Bornholms Lokallistoriske Arkiv).

gen och otrogen. Du må vara hurudan du kan, så äro åtminstone dina synder borttagna, utplånade, förlåtna, i havets djup kastade – detta skedde i Kristi dödstimma.”

Trandberg, Møller och LM

År 1860 blev **Peter Christian Trandberg** (1832-1896) präst på Bornholm. Han var född på ön och hade upplevt en kallelse att söka sig tillbaka dit. Trandberg var en väckelsepredikant. Det dröjde inte länge förrän han hade svårt att känna sig hemmastadd i de normala kyrkliga förhållandena. År 1863 drog han sig ur folkkyrkan och grundade *Den evangelisk lutherske frimenighet* på Bornholm med avdelningar på flera platser på ön. Han valde ut tolv unga män som sina speciella medarbetare. En av dem var den högt begåvade smeden **Hans Christian Møller** (1834-1907), som i fortsättningen blir en huvudperson i berättelsen.

Møller verkade som predikant i Trandbergs rörelse. Vid ett besök i Köpenhamn 1864 kom han i kontakt med människor som blivit påverkade av O. Ahnfelts förkunnelse och Rosenius' tidskrift "Pietisten". Sedan 1849 hade Ahnfelt regelbundet gjort resor till Helsingör, där han hållit möten och delat ut Pietisten, som en del också börjat abonnera på. Där fick också Møller lyssna till honom.

Genom "lagpietisten" Trandberg hade människor blivit väckta men ofta inte fått någon verklig frid i samvetet. En skomakare vid namn **Hans Christian Andersen**, från början norrman, som genom en familj i Helsingör mött den rosenianska förkunnelsen, förstod, att det förhöll sig så med Møller också. Denne lät sig undervisas av Andersen och läste "Pietisten". Mer och mer fick han upp ögonen för att Kristus dog för oss medan vi ännu var syndare (Rom. 5:8) och att Gud rättfärdiggör den ogudaktige (Rom. 4:5). I mitten av 1860-talet kom det till ett "evangeliskt genombrott" för ho-

nom, och han började själv predika på ett rosenianskt sätt.

Møllers nya "evangeliska" sätt att predika ledde till att han blev utesluten ur den frimenighet som han tillhörde. Trandberg och Møller lär också ha varit väldigt olika varandra till sin psykiska läggning, och kanske har de även därigenom haft svårt att förstå varandra. Trandberg var en utpräglad sangviniker, medan Møller var melankoliskt lagd. Møller ägde nu ingen församlingstillhörighet och bildade för en kort tid en egen frimenighet, som existerade vid sidan av Trandbergs.

Tillsammans med en annan av Trandbergs tolv medarbetare reste Møller under förra delen av 1866 till Stockholm för att träffa Rosenius. Dels ville han ha personlig vägledning av denne, dels få tillåtelse att översätta hans skrifter till danska. Besöket varade en månad. Rosenius lär senare ha sagt, att han aldrig med någon talat så ingående om andliga ting som med Møller.

Flera brev från Rosenius till Møller är bevarade från hösten 1866 och våren 1867. I det sista av dem, daterat d. 9. maj 1867, uttrycker Rosenius tillfredsställelse över det häfte han fått se av Møllers översättning av "Pietisten". Han hoppas också få möta Møller i Köpenhamn eller Hälsingborg under en resa som han planerar att företa söderut. På återfärden under den resan insjuknade Rosenius i Göteborg. Han avled i Stockholm d. 24. feb. 1868.

Rosenius hade givit Møller rådet att återinträda i folkkyrkan. År 1868 gjorde Møller detta tillsammans med mer än 1000 av de 1500 som tillhört Trandbergs rörelse.

I mars 1868 bildades på Bornholm ett slags motsvarighet til EFS i Sverige: *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme*. Påföljande år fick föreningen namnet *Luthersk Missionsforening* (LM). Denna förenings bildande kan sägas vara ett direkt resultat av Møllers besök hos Rosenius. Ett annat viktigt resultat av deras möte var, att

Buste af P.C. Trandberg i Almindingen (Bornholms Museum).

en fyrbandsutgåva av Rosenius' skrifter kom på danska. Titeln var "Hemmeligheder i Lov og Evangelium". Alla fyra banden förelåg i tryck 1879. De har spelat stor roll för rosenianismens utbredning i Danmark. Den danska fyrbandsutgåvan kom sedan att ligga till grund för en tvåbandsutgåva på tyska. Den bar samma titel som den danska: "Geheimnisse im Gesetz und Evangelium". Översättare var **Christian Bau** (1856-1897), till vilken vi snart får anledning att återkomma.

Christian Møller och andra reste till Själland, Jylland och Sønderjylland för att förkunna evangeliet. Möten hölls i hyrdalokaler och privata hem, och missionshus byggdes. Møller gav även ut en egen tidskrift, som hette "Budskab fra Naadens Rige".

Under 1870-talet hölls en del samlingar i Eslöv i Skåne, vid vilka Waldenströms försöninglära diskuterades. Vid dessa möten var Møller med. Han tillhörde dem som bestämt tog avstånd från Waldenström.

Christian Bau

Splittringen inom LM og bildandet av ELM

Under 1880-talet blev det splittring inom LM. Andersen och Møller hade kritiserat vad de menade vara en ensidighet inom rörelsen. De menade, att förmaningen inte fick tillräckligt utrymme i förkunnelsen. Ett annat "orosmoment" var, att Møller, som vid ett besök i Sverige kommit i kontakt med den märklige helbrägdagöraren **Fr. Aug. Boltzius** (1836-1910), kommit att ge helbrägdagörelse genom handpåläggning och bön en framträdande plats i sin egen förkunnelse. Ytterligare en omstridd sak var läran om tusenårsriket, vilket enligt Møller och andra skulle utgöra en mellanperiod mellan Jesu återkomst och den yttersta domen.

Det allra största tvisteämnet var dock rättfärdiggörelseläran. Møller var numera skeptisk till läran om den universella rättfärdiggörelsen, vilken för många utgjorde själva kärnan i evangeliet. Till hans mot-

Missionshuset "Bethania" i Aakirkeby, bygget 1868 (Bornholms Museum).

Interiør fra "Bethania" (Bornholms Museum).

ståndare i denna fråga hörde Hans Anton Jensen liksom den förut nämnde Christian Bau. Den senare var född i Christiansfeld. Han var son till en skraddarmästare som tillhörde Brödraförsamlingen. Sedan Bau kommit i kontakt med rosenianismen, spred han dess budskap i Schleswig-Holstein. Bau var även mycket verksam på Bornholm. Han var en extrem företrädare för läran om den universella rättfärdiggörelsen. I en av sina sånger skriver han t.ex.: "Kan jeg end ej tro og ej være glad, er, som jeg er, i de frelstes rad", i en annan: "...kan du ingen nåde tro: Jesus er din fred og ro" samt i en annan strof av samma sång: "...kan du ej ret tro på ordet, mættes ej ved nådebordet, er du syndig, hård som sten: Jesu blod dog gør dig ren." Det blir onekligen en viss kontrast mellan detta och sådana bibelställen som Jes. 7:9 och 1 Joh. 1:7.

Schismen inom LM resulterade i att en ny rörelse, eller egentligen tre nya föreningar, såg dagens ljus. *Evangelisk luthersk Missionsforening* (ELM) i Köpenhamn bildades 1889, motsvarande förening i Jylland 1891 och på Bornholm, i Åkirkeby, d. 9. sept. 1892, varvid Bau inledde med bön och predikan. Jensen och Bau gav sedan 1881 tillsammans ut tidskriften "Mørke og Lys", som 1898 blev ELM's officiella organ. Inte bara skrifter av Rosenius utan även 200 sånger av Ahnfelt översattes till danska. Ända fram till 1965 var Ahnfelts sånger församlingssångbok i ELM. Även sånger av den svenske sångevangelisten **Anders Nilsson**, som var samtida med Ahnfelt, har brukats mycket inom rörelsen.

Samarbetet mellan ELM och svenska missionsföreningar

Ända från början hade ELM ett nära samarbete med några sydsvenska föreningar: *Nordöstra Skånes Missionsförening (NSM)*, som grundats 1858, samt *Hässleholms Missionsförening*, grundad 1860. Att de mot

Møller kritiska knutit kontakt med NSM var något som retade denne. Møller betraktade det som otidig inblandning, att NSM lade sig i schismen inom LM.

Redan vid det första styrelsemötet inom ELM på Bornholm beslöt man att fråga NSM och Hässleholms Missionsförening, om de ville låta sina predikanter företa missionsresor till Bornholm, vilket besvarades positivt. Fram till 1911 samarbetade ELM även med *Västra Skånes Missionsförening*, men då denna valde att följa EFS i konflikten med BV, avbröts samarbetet.

Någon strid angående bibelsynen hade inte förekommit inom LM. I den frågan hade såväl LM som ELM samma syn som BV. Som vi sett, var det emellertid inte bara bibelsynsfrågan som lett fram till bildandet av BV utan även frågan om den universella rättfärdiggörelsen. Eftersom läran om rättfärdiggörelsens universalitet var en hjärteangelägenhet för såväl ELM som BV, var det alltifrån 1911 naturligt med ett nära samarbete mellan dessa båda rörelser. Så har t.ex. BV's yttre mission upplevts som en angelägenhet även för ELM.

Under vissa tider har Bornholms ELM haft besök av en svensk predikant per månad. Svenska predikanter har kunnat verka på ön 3-4 veckor i sträck. Ett visst avbrott i samarbetet skedde dock genom världskriget.

Vid ELM's 25-årsjubileum yttrades: "Näst Gud har vi våra svenska bröder, som har rest här som predikanter i dessa 25 år, att tacka för, att vi fortfarande har Evangeliet rent och klart ibland oss." I ELM's minnesskrift vid 50-årsjubileet 1942 står det, att man fortfarande vill göra dessa ord till sina. Då den bok som ELM 1992 utgivit till minne av 100 års verksamhet fått titeln "Med Gud og hans venskab", vilka ord är hämtade från Rosenius' mest kända sång, kan detta sägas vara ett vittnesbörd om den samhörighet man ännu känner med Sverige.

Missionshuset i Rønne (Tværstræde), opført 1889 af Mathias Bidstrup (Bornholms Museum).

Litteratur

- Chr. Bau: "Den sande frihed", ELM-Förlag 1980.
- Elsa Bengtsson: "Axel B. Svensson: En levnadsteckning", BV-Förlag, Stockholm 1979.
- Artikeln "die Bornholmer" i Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche", 3. uppl., 1896-1913.
- Karl M. Kofod: "Bornholms Kirkehistorie med Kulturskildring", del II (1617-1933), Rønne 1933.
- Karl M. Kofod: "Den bornholmske Vækkelsesprædikant P. C. Trandberg", Kbh. 1925.
- Sven Lodin: "C. O. Rosenius, hans liv och gärning", Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens bokförlag 1956.
- "Med Gud og hans venskab. Bogen om Evangelisk Luthersk Missionsforening. 100 års virksomhed i Danmark", ELM-Förlag 1992.
- "Mindeskript for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm", Rønne 1942.
- "Missionsällskapet Bibeltrogna Vänners historia under tiden 1911-1961", utgiven av sällskapet styrelse, Stockholm 1961.
- Rune Söderlund: "Läran om den universella rättfärdiggörelsen i teologihistorisk belysning", i: Svensk Teologisk Kvartalskrift 1979, s. 114-124.

Bornholms historiske Samfund 1999-2000

Formandsberetning

Af *Ebbe Gert Rasmussen*

Lørdag 4. september 1999 afholdtes den årlige *generalforsamling* i Rutsker Selskabslokaler. 33 deltagere var mødt frem. Som dirigent fungerede Sven Harild. Indledningsvis udtalte formanden mindeord for foreningens mangeårige, afdøde revisor-suppleant, Johannes Thoms.

Herefter aflagde formanden *beretning* om året, der var gået siden sidste generalforsamling. Denne godkendtes af forsamlingen. Derpå redegjorde *redaktøren*, Henning Søby Andersen, for det igangværende arbejde med Bornh. Sml. III.13, ligesom han skitserede rammerne for det påfølgende bind. Denne beretning blev ligeledes godkendt.

Endelig godkendte forsamlingen *det reviderede regnskab*, der blev forelagt af kassereren, Erik Svendsen. Et forslag fra bestyrelsen om at fastholde uændret kontingent, kr. 125,- årligt, blev efterfølgende vedtaget.

Til *bestyrelsen* genvalgte H.V. Jørgensen, Per Thule Hansen og Ann Vibeke Knudsen. Som nye medlemmer valgte Henning Søby Andersen og Niels Foght Hansen i stedet for Povl Erik Munk og H.C. Larsen, der havde ønsket at fratræde. Som *revisorer* genvalgte Mogens Lau og Harald Lind, ligesom Jørn Uffe Hansen blev genvalgt som revisorsuppleant.

Årets *bornholmerpris* blev tildelt pedel Jørn Uffe Hansen, der takkede for prisen.

Under *eventuelt* kunne formanden - på et spørgsmål herom fra forsamlingen - oplyse om de igangværende overvejelser i bestyrelsen om at foreningen skulle anskaffe sig en hjemmeside.

Efter generalforsamlingen ledede Jørn Uffe Hansen *en ekskursion til Ruts Kirke*.

Onsdag 13. oktober konstituerede *bestyrelsen* sig således:

Formand: Ebbe Gert Rasmussen.
Næstformand og sekretær: Robert Hansen.
Kasserer: Erik Svendsen.
Redaktør: Henning Søby Andersen.
Forretningsudvalg: Formanden, næstformanden, kassereren, redaktøren og H.V. Jørgensen.

Mandag 15. november udsendtes *Bornholmske Samlinger III.13*. Bindet, der denne gang omhandlede så forskelligartede arbejder som de kommunale anlæg i Rønne, træk af livet i det bornholmske landbrug for snart 2 generationer siden og et bidrag til billedet af den tyske oprustning her på øen - foruden de faste meddelelser - blev både pænt forhåndsomtalt og senere indgående anmeldt i "Bornholms Tidende."

I begyndelsen af **marts 2000** afsluttedes arbejdet med oprettelsen af samfundets *hjemmeside på internettet*, tilkøbt en PC på Bornholms Centralbibliotek. Som det nu også fremgår af seneste udgave af vor hvervebrochure kan denne studeres ved indtast-

ning på www.historisk-samfund-bornholm.dk, ligesom man i fremtiden kan kontakte os på vor e-mail-adresse bornholm@historisk-samfund.dk Efter nogle indkøbringsproblemer fungerer systemet nu tilfredsstillende.

I lighed med de foregående år er vor foredragsvirksomhed i den forløbne sæson foregået i et frugtbart samarbejde med andre af øens foreninger. Til vor fortsatte deltagelse sammen med en lang række af disse i det løbende foredragsprojekt i middelalderåret 1999, der koordineredes af Finn Ole Nielsen, kan jeg føje følgende:

Onsdag 6. oktober var vi sammen med Kirkeligt Samfund på Bornholm i Rønnes Præstegårdslade værter for et foredrag med den skånske historiker *Uno Røndahl*. Ca. 45 deltagere overværede det engagerede foredrag om forsvenskningen af vort tabte land.

Mandag 17. januar 2000 samarbejdede vi med Bornholms Middelaldercenter og Bornholms Museum om et foredrag på Centralbiblioteket, hvor *David Kaaber* fra Solrød fortalte om Bornholms tidligste historie. Foredraget, som blev overværet af ca. 80 tilhørere, gav ved sine provokerende, men ofte også udokumenterede påstande anledning til læserbrevsindsigelse i "Bornholms Tidende" fra faguddannet side.

Lørdag 29. juli afvikledes - i smukt sommervejr - den årlige *sommerekскур*sion til Bølshavn Frihed. En velforberedt og veloplagt Finn Ole Nielsen gav her de ca. 40 deltagere en indsigtfuld indføring i de mange forhistoriske og historiske levninger, der endnu er spor af i området, men som fortsat afventer en metodisk arkæologisk udgravning. Desværre udeblev - af mig ukendte grunde - den annoncerede naturguide fra arrangementet til Gyldensåen, som vi må have til gode en anden gang.

Som noget nyt på vor generalforsamling kan jeg desuden meddele, at foreningens *foredragsvirksomhed for den kommende sæson* i det væsentlige er lagt fast. Som det senere vil blive annonceret i pressen, er der for nærværende tale om følgende arrangementer under Folkeuniversitetet:

- **Onsdag 22. november** vil lektor ved Bornholms Amtsgymnasium, Hanne Vensild, delagtiggøre os i sin forskning i det 17. århundredes bornholmske historie under titlen "Hungerperioden på Bornholm i 1670'erne."
- **Onsdag 17. januar 2001** redegør lektor sammesteds, Claes Ludvigsen, for den bornholmske erhvervsudvikling i efterkrigstiden under overskriften "Bornholmske erhverv efter 1945."
- **Onsdag 28. marts** slutter adjunkt ved VUC Henning Søby Andersen af med foredraget "En lus mellem to negle," der omhandler den dansk-norske neutralitetspolitik 1801-07 under revolutions- og napoleonskrigene.

Disse foredrag vil alle blive afholdt på Centralbiblioteket. Det førstnævnte vil finde sted i *samarbejde med Bornholms slægts- og lokalhistoriske Forening*, der tilsvarende har givet os mulighed for at være medarrangør til deres foredrag sammesteds **onsdag 8. november** (om de militære arkivers brug i slægtsforskning) og **onsdag 14. februar** (om gamle korts brug i slægtsforskning). På tilsvarende måde samarbejder vi med *Foreningen Norden* om vort første og sidste foredrag mod til gengæld deltagelse i deres **torsdag 26. oktober** (om forholdene i det dansk-tyske grænseland) og **torsdag 22. februar 2001** (om Island i 1950'erne og nu), ligesom vi er inviteret til deltagelse i Nordens jernbanetur til nedlagte stationer og trinbrætter **torsdag 31. maj**.

Der forestår således en omfattende og varieret foredragsrække.

Samfundets **medlemstal** er nu (august) ca. 740 medlemmer. Dette vil jeg gerne dvæle lidt ved, idet tallet desværre - for andet år i træk - betegner en tilbagegang, efter at vi 1998 toppede med 790 medlemmer. Skønt en del af denne nedgang utvivlsomt skyldes en - for en forening som vor - nødvendig naturlig afgang ved dødsfald og fraflytning fra øen, giver tendensen alligevel anledning til bekymring i bestyrelsen. En anden grund til tilbagegangen kan forklares ved de sidste pars års udsendelse af traditionelle årgange af Bornh. Sml. efter tre temabind i træk, der bevisligt resulterede i nye indmeldelser. Men alarmklokkerne må alligevel ringe for kassereren, der skal økonomisere med færre indtægter til stigende udgifter til trykning m.m.. Sagens alvor skal erkendes i lyset af, at det årlige tilskud på kr. 15.000-, som Bornholms Amt bevilgede os siden midten af 1970'erne - efter derom indgivet ansøgning - med dette foreningsår er sparet væk. At medlemmerne af amtets vedkommende udvalg åbenbart ikke læser lødig litteratur bornholmske forhold vedrørende er naturligvis deres problem. Men det er vort at få tilbagegangen vendt til en fremgang. Det var derfor, jeg på dette sted

sidste år på det kraftigste opfordrede generalforsamlingen til at overveje, om ikke et medlemskab af samfundet - med deraf følgende årlige modtagelse af en af landets overhovedet fornemste lokalhistoriske årbøger og muligheder for at deltage i andre af vore aktiviteter - ville være en god gaveidé til venner og bekendte. Jeg gentager denne opfordring nu - men mere indtrængende. Foreningens etablering på internettet er en anden af bestyrelsens bestræbelser på at vende den negative tendens. For også dette skridt kan i fremtiden resultere - håber vi - i tilgang af nye medlemmer.

Jeg vil slutte denne beretning med at udtale vor *tak* til pressen - både den skrevne og den elektroniske - for dens interesse for foreningens virksomhed i det forløbne år. Samtidig takker vi Folkeuniversitetet, Bornholms Slægts- og lokalhistoriske Forening, Bornholms Middelaldercenter, Bornholms Museum og Kirkeligt Samfund på Bornholm for frugtbart samarbejde.

Tak!

Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1999-2000

Af Niels Foght Hansen

Redaktionen afsluttet 1. oktober 2000.

Museumsvæsen

06.5

Nagel, Per

Living Museums in Scandinavia. – Living Architecture, 2000. – 189 sider; ill.

Side 8-25: Melstedgård, Erichsens Gård, Hjort's Pottery

Værker af blandet indhold

08.05

Jul på Bornholm : Kulturhistorisk Årsskrift / red. Af Jens Sørensen. Bornholms Tidendes Forlag, 1999. (67. årgang) 72 sider, ill.

Indhold: Ebbe Gert Rasmussen: Sådan usikkerhed. Johannes Thoms: Biograferne på Bornholm (2. del). John og Finn Bræstrup Karlsen: Onkel Amerika. Peter Tiemroth: Festina lente. Johannes Thoms in memoriam. Finn Hansen: Bornholmske botanikere, herbarier og Flora Danica. Søren Sillehoved: Den sorte bog : En historie om slægten Sillehoved. Freddy Jensen: Den kongelige Porcelainsfabrik og Bornholm. Harmen Sonne: Kunstner i Firenze. Fritz Olsen: Bornholmske studenter fra 1818. Lars Kærulf Møller: "Jeg skulle være maler" Mogens Hertz (1909-1999). Vagn Christoffersen: Ærnehorra og skolebælli. Erindringer (2. del). H.V.Jørgensen: De sidste skud i Anden Verdenskrig. Jens Sørensen: Et udvalg af bornholmsk litteratur 1998-1999. Eivind L.Lind og Jens Sørensen: Folk vi husker.

08.05

Jul på Bornholm : Register: over billeder af afdøde personer 1933-1999. - Bornholms Lokalhistoriske Arkiv, 1999. - 72 blade

08.05

Bornholmske Samlinger / udgivet af Bornholms Historiske Samfund. 3. Række. Bind 13. 1999.- 163 sider, ill.

Indhold: Knud Willy Johansen: Kommunale anlæg i Rønne. Timan Kofoed: Som medarbejder i Bornholms landbrug 1943-1950. Jens Andersen: Kanonerne som aldrig kom. H.C.Larsen: Bornholms Lokalhistoriske Arkiv. Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm indgået i Bornholms Centralbibliotek 1998-1999. Ebbe Gert Rasmussen: Bornholms Historiske Samfund 1998-1999, formandsberetning.

08.05

Register til Bornholm i billeder : 1965-1990 / af Svend Torben Jensen. – 1999. – 32 blade

Samfundsforhold

08.3316

Lokalrapporten Bornholm. - 75. udgave. - JB Business Information, 1999. - 114 sider

Indhold: Regnskabs- og brancheoplysninger om samtlige aktie- og anpartsselskaber på Bornholm

33.194 Bornholm

Erhvervsliv, transporter og udviklingsbetingelser på Bornholm : rapport fra en spørgeskemaundersøgelse / Jesper Manniche og Lars Nyberg. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 2000. - 74 sider, ill., 30 cm. Med litteraturhenvisninger

33.194 Bornholm

Statens engagement på Bornholm / af Svend Lundtorp. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1999. - 50 sider, 30 cm. Med litteraturhenvisninger

Militærvæsen

08.35506

Bornholms Officersforening 1899 - 1999 : 100 år / af H.E.Skaarup, 1999. - 69 sider : ill.

08.3557

Hjemmeværnskompagni 7107 Gudhjem : 1949 - 1999, 1999. - 27 sider

Skoleforhold

08.37414

Bornholms Højskoles Årsskrift 1999 / red. af Svend Aage Møller. - 1999. - 64 sider

08.375

Bornholms Amtsgymnasium : Årsskrift 2000 / red. af Kirsten Mortensen og Asbjørn Damhus. - 2000. - 80 sider

Topografi og turisme

08.4

Bornholmsk turistleksikon : lidt om alt - kort fortalt. - Bornholms Tidende, 1999. - 72 sider : ill.

40.8

Dansk sammendrag af betydningen af turismen på Bornholm / Jie Zhang og Charlotte R. Rassing. - Nexø : Bornholms Forskningscenter, 1999. - 73 sider, ill., 30 cm.

40.8

Report. Survey of visitors to Bornholm January 1999-December 1999. - Nexø : Unit of Tourism Research at the Research Centre of Bornholm, 2000. - 41, 5 sider

40.8

Tourism impact studies : the case of Bornholm / by Jie Zhang and Charlotte R. Rassing. - Nexø : Research Centre of Bornholm, 2000. - 104 sider, ill.

46.4 Bornholm

Dehn-Nielsen, Henning

Bornholm på kryds og tværs : turguide, natur, historie, seværdigheder, spisesteder, overnatning, sprog, kendte bornholmere, forlystelser / Henning Dehn-Nielsen. - 1. oplag. - [Lyngby] : Holkenfeldt 3, 2000. - 136 sider, ill. i farver

46.4 Bornholm

Turen går til Bornholm og Ertholmene / af Søren Lauridsen og Kaj Halberg ; kort: Ulla Britze ; fotos: Søren Lauridsen og Kaj Halberg. - 2. udgave, 1. oplag ; redaktør: Jytte Flamsholt Christensen. - [Kbh.] : Politiken, 2000. - 132 sider, ill. i farver.

46.4 Hammershus

Hammershus : udstillingen i slotsgården / redaktion: Kjeld Borch Vesth. - [Kbh.] : Skov- og Naturstyrelsen, 2000. - 72 sider, ill. (nogle i farver)

Naturforhold

50.264 Bornholm

Kofod, Gerda

Hvor ta'r vi hen i dag? : naturture på Bornholm = Where shall we go today? = Wohin soll es heute gehen? / tekst og kort: Teknisk Forvaltning ; ved Gerda Kofod. - 1. oplag. - Rønne : Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning, 1999. - 40 sider, ill. i farver

50.264 Bornholm

Sillehoved, Søren P.

Bornholmske vandreture. [Bind] 2, 2000. - 93 sider

Indhold: Døndalen ; Højlyngen og Ølene ; Kobbeåen ; Læså ; Paradisbakkerne ; Ravnedalen ; Rutsker Højlyng ; Rø Plantage ; Sandflugtsskoven ved Hasle ; Skærgården mellem Nexø og Årsdale

08.5564

Butzbach, Jørgen

1700 Millionen Jahre Bornholm. Tysk oversættelse: Marianne B.Hansen.- 2000. - 88 sider, ill.

Hotel- og restaurationshistorie

08.64909

Ludvigsen, Jacob

Vi anbefaler os til vore ærede gæster : Glimt fra Bornholms hoteller og beværtninger gennem 100 år. - Bornholms Tidendes forlag, 1999. - 48 sider ; ill.

Transport og søfart

08.658

Det bornholmske erhvervslivs fragsituation : Notat ; Oktober 1999. - Bornholms Erhvervsråd, 1999. - 7, 6 blade

08.65909

Filholm, Bjarni Ákesson

De hvide skibe : Historien om 66-selskabets smukke motorskibe Hammershus, Rotna, Kongedybet, Bornholm og Østersøen. - Nautilus, 2000. - 88 sider ; ill.

08.6594

Velkommen i den sydlige Østersø : 51 gæstehavne med beskrivelse af nærområder og servicefaciliteter i havnene. - Carrefour Bornholm ; Four corners, 1999. - 51 sider ; ill. (Findes også på tysk og engelsk)

Vin og spiritus

08.6683

Bornholmsk krydderbrændevin : Bornholmsk flora sat på flaske. - Bornholms Syp Klub, (1999). - 16 sider ; ill

Kunst og arkitektur

70.917

Malerkrukker : malerier på lærred og bemalet keramik af Per Arnoldi, Jesper Christiansen og Günther Förg / tekster: Per Arnoldi ... [et al.] ; redaktion: Folke Kjems. - Holstebro : Holstebro Kunstmuseum ; Gudhjem : Bornholms Kunstmuseum, 1999. - [48] sider, ill. i farver, 30 cm

71.02

Projekt Beskyttelse af Store Krudtmagasinet, Christiansø / redaktion ...: Mads Finn Jeppesen ; fotos: Mads Finn Jeppesen ... Marie Helene Laursen ... Susanne Ulrik. - [Gudhjem] : Bornholms Kunstmuseum, 1999. - 49 sider, ill., 18x28 cm

Et forslag til hvordan man i vor tids materialer og formsprog kan genanvende ruinen af Store Krudtmagasinet på Christiansø

Udgivet i forbindelse med udstilling 12.9.-7.11.1999

71.864 Bornholm

Bornholms ældgamle kirkebygninger / tegninger: Hans J. Holm m.fl. ; indledning: Ann Vibeke Knudsen. - Genudgivelse. - Rønne : Bornholms Museum, 1999. - V, 18 sider, 36 blade med tavler, 36 cm

Tidligere: 1. udgave med titel: Bornholms ældgamle Kirkebygninger opmaalte og undersøgte under Ledelse af Hans J. Holm. Kbh. : Hagerup, 1878

71.864 Bornholm

Knudsen, Ann Vibeke

Bornholms gamle kirker / redaktion og tekst: Ann Vibeke Knudsen ; tegninger: Hans J. Holm: Bornholmske kirker m.fl.. - Rønne : Bornholms Museum, 1999. - [44] sider, ill., 36 cm

71.95

Jensen, Jørgen Elsøe

Danmarks middelalderlige byplaner : Bind 7 : Nordøstsjælland og Bornholm. - Odense Universitetsforlag, 2000. - 231 sider ; ill

72

Gustaf Munch Petersen / red. Af Lars Kærulf Møller. - 2000. - 60 sider
Udgivet i forbindelse med udstilling på Bornholms Kunstmuseum 2.april-28. maj 2000

74.6

Danske kunstnerkolonier : Skagen, Fyn, Bornholm / redaktion...: Mona Jensen. - 1. udgave. - [Århus] : Aarhus Kunstmuseum, [2000]. - 144 sider, ill. Side 85-119: Lars Kærulf Møller: Bornholmerskolen

Udgivet i forbindelse med udstilling 4.2.-30.4.2000

76.237

Gerd Hiort Petersen & Hans Munck Andersen.
Tidendes Tryk, 1999. – 24+24 sider, ill. Dansk tekst: Hansaage Bøggild. Engelsk og tysk tekst: Heinz Spielmann. Trykt tête-bêche.

Lokalplanlægning

08.7195

Debat ... Regionplan 2001. - Bornholms Amt, 1999. - 30 sider : ill.

08.7195

Tillæg 1 til Regionplan 1997 : Udpegning af lavbundsarealer, der kan genoprettes som vådområder. - Bornholms Amt, 1999. - 6 sider ; ill.

08.7195 Aakirkeby

Lokalplan nr.31 Gl.Sygehus i Aakirkeby. - Aakirkeby kommune, 1999. - 4 blade + 2 kort

08.7195 Nexø

Lokalplan nr.43 : Lokalplan for sommerhusområdet Svanebakken. - Nexø Kommune.

09.7195

Lokalplan nr. 88 for et område ved Marthasminde. - Rønne Kommune, 2000. - 7 sider ; ill.

09.7195

Tillæg 7 til Regionplan 1993 vedrørende ny kontrolleret losseplads ved Rønne. - Bornholms Amt, 1999. - 35 sider ; ill.
(9 009 816 0)

Gravminder

08.736

Kure, Aage
Gravminder og mindesmærker på Bornholm / samlet af Aage Kure, 1999. - 54 sider

Lystfiskeri

79.97

Stadler, Poul
Bornholm : lystfisker-guide / tekst, foto ... : Fisk & Foto/Poul Stadler. - Bornholms Velkomstcenter (i.e. Destination Bornholm), 1999. - 56 sider : ill.(Ny udgave)

Historie

08.96

Borinjaland, Tonny Pedersen
Bornholms historie. 1. - Eget forlag, 2000. - 130 sider

08.962

Rasmussen, Ebbe Gert (f. 1939)
Skuddet : en bog om Villum Clausen og de dramatiske hændelser under den bornholmske opstand i 1658 / Ebbe Gert Rasmussen ; fotografier i bogen Erik V. Krustrup ; billedredaktion: Irene Krustrup. - 1. udgave, 1. oplag. - Nexø : Editio, 2000. - 168 sider, ill.

08.9671

Skaarup, H.E.
Nyt kildemateriale til Bornholms historie 1939-1945, 1999. - 2 sider
Krigshistorisk Tidsskrift. Nr.1 1999. Side 30-31 Om oberst J.T.Waagepetersens dagbog

Personalhistorie

08.991

Klippeøens kvinder og mænd / red. Af Søren R. Wolff. – Bornholms Tidendes Forlag, 2000. – 383 sider ; ill
(Ca. 1100 biografier)

99.4 Nicolaisen, Asta

Nicolaisen, Asta
Stenhuggerens datter / Asta Nicolaisen. - Dronninglund : Queenswood, 1999. - 119 sider

08.99 Pedersen, Gunhild

Borgen Marcussen, Birgit
En plåntepajas historie : En kvindelig skovarbejders historie : Gunhild Pedersens erindringer-barndom og erhvervsarbejde, 1999. - 19 blade

08.99 Westh Mortensen, Helga

Westh Mortensen, Helga
Tragedien på Engegård. - Eget forlag, 1999. - 74 sider : ill.

08.9994

Ipsen, Arne

Familien på Sandegård : Dokumentarisk historie fra Sandflugten mellem Rønne og Hasle.
– Bornholms Tidendes Forlag, 2000. – 48 sider : ill

Genealogi

08.998

Bornholmske Sandemænd i 300 år. Bind 1-3 / redigeret af Anni Sode, Tove Marcher og Else Nexø ; Layout: Karen Reib, 2000.
141+138+80 blade.

08.999 Hjorth

Hjorth Nielsen, Hanne

Den bornholmske slægt Hjorth. - Eget forlag, 1999. - 21 blade

08.9994 Ludvigsen

Madsen, John

Min slægts historie, 1999. - 66 blade

Foreløbig status over forskning i slægtshistorie af John Madsen, fjerde del

Skønlitteratur

Vesth, Peter

Sommer med Vera. – Tidendes Tryk, 1999. – 104 sider ; ill

Sommer med Vera er en kærlighedshistorie om Vera og Verner der foregår i det danske sommerland, nærmere bestemt Gudhjem

Bornholms historiske Samfund

Prisliste

Alle priser er inklusive MOMS,
men eksklusive porto.

kasserer Erik Svendsen
St. Torvegade 1, lej. 7
tlf. 56 95 22 05

Bøger udgivet af Bornholms historiske
Samfund kan - så længe lageret rækker -
fås ved henvendelse til

Her kan man også bestille medlemskab,
kontingentet er kr. 125,00 pr. år, hvorefter
den årlige publikation tilsendes gratis.

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
<i>Bornholmske Samlinger række I</i>				
23	1935	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 1. og 2., afsnit 1848-1852, Amtmand Krabbes Afskedigelse, Forfatteren Jakob Hansen, En Stenalderboplads i Grisby	30,-	50,-
24	1936	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 3. afsnit 1852-1862	30,-	50,-
25	1937	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 4. afsnit 1862-1875, Bornholms fynd av romerska importvaror, Ertebøllekultur paa Frennemark	30,-	50,-
26	1938	K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 5. afsnit 1875-1894	30,-	50,-
27	1940	M. K. Zahrtmann in memoriam, K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie 6. afsnit 1894-1913	30,-	50,-
30	1945	Østerlarsker Sogns Gaardejere, Aluntilvirkningen paa Bornholm, Slægten Poul Hansen Ancher, Fra det gamle Hyrdeliv, Bøger og Afhandlinger om Bornholms Zoologi	30,-	50,-
32	1949	Nye mikrolitfund paa Bornholm, Sandflugten paa Bornholm og dens Dæmpning, En ny gravform fra ældre jernalder, Randbemærkninger til Bornholms Historie, Trævæksten paa Bornholm	30,-	50,-
36	1958	Bornholmske haver og havedyrkning, Ruts kirke og		

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
		Rønne, Korn dyrkningens udvikling på Bornholm, Bag-å »Marienlyst«, Udgravninger på Bornholm 1816-24	30,-	50,-
37	1960	Ridder Caspar Henrik Wolffsen, Forfatteren Carl Peter Dich, Bornholmske stednavne, Spøgeri i gamle tider, Ertholmene, Kætilbiom, Optegnelser af sognepræst Jørgen Kofoed, Ruts kirke og Rønne, Er der et Rønnemål?, Begivenheder på Bornholm 1602-87, Henrik Lock og Kirsten Nielsdatters dom, Om en Dampskibsforbindelse mellem København og Bornholm, Litteratur om Bornholm, Peter Thorsens barndom og ungdom	30,-	50,-
39	1965	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 A	30,-	50,-
40	1966	Indholdsfortegnelse til bind 1 - 38 B	30,-	50,-
<i>Bornholmske Samlinger række II</i>				
1	1964	Slusegaardens mølle og ørredhus, Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder, Guldmageren på Hammershus, Ransakningen af 17. maj 1658, Gammelt sølv, Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962, Nykirkes restaurering	30,-	100,-
2	1966	Bornholms natur, beboere og naturfredning, Tre forgyldte sølvpokaler, Falskmøntnersagen 1843-1847, Bornholmske exlibris, Frigård og Frilys historie gennem 400 år, Rønne-potternes kontrakt, Gammelt sølv	30,-	100,-
3	1967	Ebbe Gert Rasmussen: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658	45,-	100,-
4	1969	Bornholms Værns historie, Baggrunden for Martin Andersen Nexø's novelle Frænke, Isakson og Weie på Bornholm, JAKOB i Ibs kirke, Gaven til Fr. III, Lektor Th. Lind	55,-	100,-
5	1971	Kalkmalerierne i Povls kirke, Falske sølvdalere 1826 og 1832, Rønne i det 17. årh., Marinarkæologisk fund, Fra kvægtuberkulosens bekæmpelse, Et fodbæger fra Stensebygård, Bodilsker, Brev til fru Arboe i juni 1864, Negerskulptur på Bornholms Museum, Hvem byggede Svaneke kirkespir i 1789?, Bitterdram mod skørbug,		

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
		Vognhjulets fremstilling, materialer og værktøj, Dams Hotels historie	55,-	100,-
6	1972	Ebbe Gert Rasmussen: Kilder til begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658	55,-	100,-
7	1974	Simblegård i 1658, En antik ansigtsperle på Bornholms Museum, Bornholms første bønder, Kjøllegårdsskiftet, Knutsgillen och av S:T Knud påverkade sockengillen på Bornholm	55,-	100,-
8	1975	Bornholms oldtidshistorie, Jernalderboplads ved Nymølle i Nexø, Knoglematerialet fra jernalderbopladsen, Fund af øskenkrukke fra havet, Rentekammerets stillingtagen til udmarksproblemet 1709-67	55,-	100,-
10	1976	Fajancefabrikken i Storegade, Bispevisitatser i det 18. årh., Rovmordet i Baastad, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1872-73, Baptistmenigheden i 1920erne	55,-	100,-
11	1977	Stenalderbopladsen på Lilleborg, Bronzealdergravhøj i Knudsker, Dagbog og breve fra Karen Elisabeth Jensen, Sigerslev, fra Bornholm i 1883 og 1887, 150 år med amatører i Rønne Theater	55,-	100,-
12	1978	Hellekiste fra Krusegård i Poulsker, Bjergely, bopladsrester fra ældre jernalder, Bornholmske kakkelfund, Bornholmske pottemagere, Elever på Bornholms Folkehøjskole 1882-83, Svanekebørn på Københavnsrejse i år 1900	55,-	100,-
13	1979	Sortspættten i bornholmske skove, Det skrøbelige forlig, Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658, Da bornholmeruret blev til, Oblatæskerne i Nexø og Ibsker, Den bornholmske milice 1815-36, Det dejlige vrag	65,-	100,-
14	1980	Hans Oldelands forhandlinger 1658, De bornholmske fajance- og terrakottafabrikker, Maleren Lars Hansen	65,-	150,-
15/16	1981/82	Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev, Den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats heri 1658-59	140,-	185,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
17	1983-84	Den svenske indvandring på Bornholm, Generalmajor Peter Jacob Wilster 1674-1725, Brydning, Byzantinsk glasmosaik fra Bækkegårdsgravpladsen, Maleren Henrich Johan Møhlen (1717-67), Bornholmskort fra 1650erne, Poul Hansen Anchers herkomst	75,-	150,-
18	1985	De polske gæstearbejdere, Granitindustriens udvikling, Bornholmske kvinders husflid, Dorothea Kristine Kofoeds vævebog, Peter Thorsens mors husflidsarbejde, Thor Vang, Bornholms dysser og jættestuer	75,-	160,-
19	1986	Wilhelm Kruse: Lybækkertiden på Bornholm 1525-1576	75,-	130,-
20	1992	Registerbind til række II	75,-	150,-

Bornholmske Samlinger række III

1	1987	Fra britisk orlogsbrig til bornholmsk robbefanger, Det bornholmske fiskeri i opgang og nedgang, Stednavne i havet omkring Bornholm, A/S Bornholmsfærgen af 1962, Bornholmske rundkirker og Armenien, To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851, Poesi og prosa af forfatteren til »En Septemberdrøm«	75,-	135,-
2	1988	Bornholms landbrug gennem tiderne, Det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet, Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr.-1000 e.Kr., Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen, Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17.årh., Landbruget og forsvaret på Bornholm, Fra bonde til landmand - andelsbønder på Bornholm, De lykkelige husmænd, Den kloge kone fra Ibsker, Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander, Markafgrøder og ukrudt, Husdyrbruget på Bornholm, Fra hjulplov til traktorplow, Bornholmske vogne	75,-	175,-
3	1989	Bornholms kirker i ældre middelalder, Hvem forsvarede hvad?, Bornholms runde kirke og tempelridderne, Affæren ved Nexø den 9. juni 1645, Borrelyngen, Kvindemordet i Listed 1688, Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne, »Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø	75,-	150,-

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
4	1990	De bornholmske privilegier, Fæstebønder og fæstegods på Bornholm i 1500- og 1600-tallet, Modstanden i Skåneland 1658-59, Amerikansk soldat i 1890'erne, Da kommunalreformen kom til Bornholm, Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-88	75,-	150,-
5	1991	Amtmand Emil Vedel og etableringen af Nordens jernalderkronologi, Bemærkninger i forbindelse med Victor Hermansens artikel om Jernalderens opdagelse, Træk af kulturlandskabets udvikling i Sømarken fra ca. 1500 og til i dag, Morten Pedersens optegnelsesbog 1783-1800, Allinge i sommeren 1865, Om Rønne havn	75,-	150,-
6	1992	Turisthvervet på Bornholm, Da Hotel Helligdommen kom på tyske hænder, Hammershus i middelalderen, I vor købstad Rønne, Greifswalderne på Bornholm i middelalderen, Bornholmsk historieforskning i udlandet, Hjemme på Bolby og Tydekulle 1920-39, »Den selvejende«, Erindringer fra årene 1978-80 hvor en selvejende institution erhvervede og drev Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik, Bornholmske øgenavne, Stykløjtnant Festlers død og begravelse i Nexø 1704, Den bornholmske familie Rosman, Litteratur om Bornholm 1990-92	75,-	200,-
7	1993	Bornholms Fiskeri 1880-1993 Kapitlerne hedder: Fiskerstanden, Det traditionelle fiskeri, Statsbeskyttelse og sammenhold, Silden, laksen og rødspætterne, Langt fra hjemmet, Fartøj og havn, Kvotering, torsk og krise, Natur og menneske, Fangstbehandling og produktudvikling, Afsætning og salgsforeninger, Kildehenvi-ning	100,-	145,-
8	1994	Poul M. Sonne: Postsejlads i 150 år, Ove E. Hansen: Arkitekt Anton Rosen og hanstid, Orla E. Pedersen: Telefonen på Bornholm i 100 år, Lone de Hemmer Egebjerg: Bornholm set gennem nåleøjet, Birte Nørregaard Pedersen: Et sofastykke af Mogens Ege, Niels Foght Hansen: 83 nyudgivelser om Bornholm	100,-	200,-
9	1995	Bent Jensen: Baggrunden for og begivenhederne, der 1945 førte til, at de sovjetiske styrker befriede Bornholm og forblev på øen helt til april 1946	100,-	250,-

PRISLISTE

Nr.	År	Indhold	PRIS	
			Medlem	ikke medlem
10	1996	Aakirkeby's historie - Aakirkeby's 650 års jubilæum. Følgende forfattere har medvirket: Kim Aaris-Sørensen, Ole Crumlin-Pedersen, Niels Foght Hansen, Werner Hansen, Ann Vibeke Knudsen, Svend Kramp, Niels-Holger Larsen, Finn Ole Sonne Nielsen, Ingrid Nielsen, Tom Nielsen, Torben Pind, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Johannes Thoms, Hanne Wagnkilde, Hanne Valsø Vensild og Henrik Vensild	100,-	148,-
11	1997	Hammershus - som borg og ruin, udstilling og modelkonstruktion, arkæologi og flora m.v. Følgende forfattere har medvirket: Connie Hinsch, Peder Lütken, Finn Ole Sonne Nielsen, Lisbeth Pepke, Ebbe Gert Rasmussen, H. E. Skaarup, Inger Sorgenfrei, Hanne Valsø Vensild og Kjeld Borch Vesth	100,-	200,-
12	1998	Jørgen Bo Rasmussen: Pesten og tavlerne på Bornholm Erik Jensen: Manden bag rige Marie Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm udkommet 1994-1998	100,-	200,-
<i>Andre udgivelser:</i>				
		K. H. Kofoed: Bornholms politiske Historie, bind 1 - 5		
		Særtryk af Bornholmske Samlinger	35,-	60,-
		Byen, Landet og Havet, Neksø og Omegns historie, bind 1	55,-	100,-

Love for Bornholms historiske Samfund

- § 1. Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.
- § 2. Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.
- § 3. Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.
- § 4. Foreningen afholder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblad en uge i forvejen. Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.
- § 5. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afgår skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. I denne bestyrelse skal hvert af øens herreder være repræsenteret med mindst et medlem. – Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant.
- § 6. Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer og redaktør, der ikke behøver være medlemmer af bestyrelsen. – Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvori kasserer og redaktør skal være medlemmer.
- § 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned ved girokort.
- § 8. Modtageren af Bornholms Historiske Samfunds ærespris »Bornholmerprisen« skal være indstillet af en enstemmig bestyrelse.
- § 9. I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.
- Foreningens love er sidst trykt i Bornholmske Samlinger, III. række, bd. 13 i 1999. På foreningens generalforsamling d. 5. september 1998 blev kontingentet sat til kr. 125,00.

Forfatternes navne og adresser

Birte Nørregaard Pedersen,
Hybenvænget 17,
5540 Ullerslev

Niels Foght Hansen,
Provstegade 10,
3700 Rønne

Henning Bender,
Postgade 4,
3740 Svaneke

Rune Söderlund,
Teologiska Institutionen,
Allhelg. Kyrkogata 8,
S-22362 Lund

Lene Heidemann Lutz,
Treskowstraße 15,
D-13156 Berlin

Birgitte Borgen Marcussen,
Kildeskovsvej 8,
2820 Gentofte

Gunhild Pedersen,
Violvej 32,
3720 Aakirkeby

Jens Christian Skaarup,
Østergade 42,
3700 Rønne

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Ebbe Gert Rasmussen (formand),
Østerled 43,
3700 Rønne

Per Thule Hansen,
Søborgstræde 8,
3700 Rønne

Robert Hansen (næstformand),
Godthåbsvej 4,
3751 Østermarie

Ann Vibeke Knudsen,
Vimmelskafte 2,
3700 Rønne

Henning Søby Andersen (redaktør),
Hedebovej 31,
3700 Rønne

H.V. Jørgensen,
Kanegårdsvej 10,
3700 Rønne

Finn Ole Sonne Nielsen,
Lynggårdsvej 21,
3770 Allinge

Lillian Hjorth-Westh,
Fællesvej 6,
3720 Aakirkeby

Niels Foght Hansen,
Provstegade 10,
3700 Rønne

Foreningens hjemmeside:
www.historisk-samfund-bornholm.dk

INDMELDING

i Bornholms historiske Samfund kan ske ved henvendelse til ét af bestyrelsesmedlemmerne, til kasserer Erik Svendsen (St. Torvegade 1, 3700 Rønne) eller ved at skrive til os på flg. e-mailadresse: bornholm@historisk-samfund.dk

Indhold

Henning S. Andersen
Forord

Birte Nørregaard Pedersen
Bagerdynastiet Didriksen i Rønne

Jens Christian Skaarup
Den militære uniformering på Bornholm

Lene Heidemann Lutz
En fornem frue fra Grødby

Henning Bender
Bornholmsk udvandring 1868-1904

Gunhild Pedersen & Birgitte Borgen Marcusse
Enj plåntepajas histårja

Rune Söderlund
Svensk evangelisk väckelse på Bornholm

Ebbe Gert Rasmussen
Bornholms historiske Samfund 1999-2000:
Formandsberetning

Niels Foght Hansen
Litteratur om Bornholm indgået i
Bornholms Centralbibliotek 1999-2000

Liste over publikationer fra
Bornholms historiske Samfund

Love for Bornholms historiske Samfund

Forfatterne navne og adresser

Bestyrelsens navne og adresser

ISBN 87-87042-11-8

ISSN 0084-7976